

Szár

zard

2023.

4. szám

vég

Századvég
2023 · 4. szám

Szerkesztik: Gallai Sándor · Gyorgyovich Miklós · Kiss Réka · Máthé Áron ·
Megadja Gábor · Pap Milán · Pillók Péter · Ványi Éva · Veszelszki Ágnes · S. Király Béla

Korábbi szerkesztőségek:

Demeter Tamás · Pócza Kálmán · Veszelszki Ágnes · Zuh Deodáth

G. Fodor Gábor · Demeter Tamás · Mándi Tibor · Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán · Bódy Zsombor · Cieger András · Csité András · G. Fodor Gábor ·
Kapitány Balázs · Szalai Ákos

Spéder Zsolt · Kerékgyártó Béla · Körösenyi András · Kövér György · Sági Gábor ·
Stumpf István · Tóth István György

Pethő Sándor · Bárány Anzelm · Huoranszki Ferenc · Kovács M. Mária · Körösenyi András
Liptay Gabriella · Ruzsa Ágnes · Szilágyi Márton

Gyurgyák János · Fellegi Tamás · Kövér László · Kövér Szilárd ·
Máté János · Orbán Viktor · Stumpf István · Varga Tamás · Wéber Attila

Kiadja a Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány
Felelős kiadó: Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány
Olvasószerkesztő: Bobály Ilona, Ell Alexandra
Tördelés: Varga Júlia

A szerkesztőség címe: Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány, 1037 Budapest,
Hidegkúti Nándor utca 8–10.
Szerkesztőségi titkár: Hannos Gábor
E-mail: kiado@szazadveg.hu
szazadvegfolyoirat.hu

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

A lap évente négy alkalommal jelenik meg. Egy szám ára 1500 forint.
Előfizetés egy évre 6000 forint. Előfizetés a szerkesztőségnél.

ISSN 0237-5206 (Nyomtatott)
ISSN 3004-2135 (Online)

Tartalom

Előszó.	5
-----------------	---

BUDAPEST 150

ZSIGÓ ZSANETT

Budapest az élhető városok nyomában – Budapest élhetőségének kérdései a nemzetközi kutatásokban Közép-Európa fővárosainak tükrében	9
--	---

PECSŐK LÁSZLÓ

A 150 éves Budapest tömegközlekedésének kulcsmomentuma: 100 éve jött létre a BSZKRT	35
---	----

TÓTH GÁBOR

Budapest ostroma: az ostromnaplók sajátosságai	53
--	----

PAP MILÁN

Az örök hála és a megtett út. A „felszabadulás” három ünnepe a szocialista Budapesten	75
--	----

KISS BENCE ÁLMOS

Dzsentrifikációs folyamatok Újbudán az ezredfordulótól, különös tekintettel a Kelenföldi lakótelepre	97
---	----

MŰHELY

GYURISS DÁNIEL

A 2020-as elnökválasztással kapcsolatos szimbolikus térfoglalás és politikai erőszak az Amerikai Egyesült Államok szövetségi fővárosában	123
--	-----

CZOPF ÁRON

Az európai értékek alkonya	147
--------------------------------------	-----

RECENZIO

KURUCZ BARNABÁS

Egy konzervatív jövő formálódása	165
--	-----

E szám szerzői	179
--------------------------	-----

Előszó

„Buda és Pest sz. kir. fővárosok, valamint Ó-Buda mezőváros és a Margit-sziget, ez utóbbiak Pest vármegyéből kikebeleztetvén, Buda-Pest főváros név alatt egy törvényhatósággá egyesítettnek.”¹

Budapest 150

A tulajdonnév és a szám végigkísérte a fővárost 2023-ban, hiszen 2023. november 17-én ünnepelte a város és a benne lakók, Budapest közössége a 150. születésnapját. A jeles nap apropója Budapest mint egységes főváros létrejötte, a fent idézett korábbi királyi városok, valamint Óbuda egyesítésével. Az egyesített főváros jogi alapjait a mottóul választott, megalapozó 1872. évi törvény teremtette meg, a tényleges születésnap azonban Buda-Pest főváros első közgyűlési ülésnapjára, 1873. november 17-re tehető. Ekkor kezdődött az egyesített városi és fővárosi élet: az önkormányzás gyakorlása mellett az „állami közigazgatás közvetítése”, valamint „foglalkozás [...] egyéb közérdekű, sőt országos ügyekkel”.²

Budapest (Pest-Buda) központi szerepe már korábban kialakult, hiszen a 18. századtól a budai várban működött a helytartótanács és a kamara, az 1848-as forradalom vívmányaként pedig az országgyűlések és a kormány székhelyévé is vált a város. Budapest azonban nemcsak történelem, közigazgatás, politika, hanem egy városi élet, sok-sok tényezővel. Budapest története az itt élők története, az építészete, a kultúrája, az ünnepnapjai és mindennapjai egyben. A *Századvég* folyóirat a 2023. évi 4. számával szeretne tisztelegni az ünnepelt előtt, a tanulmányok több aspektusból is megvizsgálják, mit üzenhet a mának és a mából visszanezve az egyesített Budapest 150 éves fennállása.

¹ 1872. évi XXXVI. törvénycikk Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről. 1. §. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87200036.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D29>

² 1872. évi XXXVI. törvénycikk Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről. 2. §.(c) <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87200036.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D29>

A szám nyitótanulmánya a mára, a jelenre reflektál: Zsigó Zsanett írásában tudományos alapossgal dolgozza fel Budapest élıhetőségének kérdését összehasonlítva a fıváros adatait Közép-Európa fıvárosainak (Bécs, Prága, Pozsony, Varsó) élıhetőségével. A többdimenziójú elemzés adatai alapján Budapest több tekintetben nem teljesít kiugróan európai léptékben, de a környezı városokkal összehasonlítva nem marad el az élıhetőségi tényezık zömében a régió fıvárosaitól. Ez egyrészt megerősíti a közép-európai térségben sok más területen is tapasztalható hasonlóságot, másrészt a különbségek tekintetében lesz érthetı a tanulmány fıcíme, *Budapest az élıhetı városok nyomában*, hiszen a közlekedésben, a zöld területek nagyságában mutat elmaradást fıvárosunk a vizsgált városokhoz képest. A tanulmány aláhúzza a további empirikus kutatások szükségességét, amelyek feltárják a fejlesztéspolitikai hiányosságokat és a döntéshozók számára hasznos szakpolitikai javaslatokkal is elıállhatnak.

A tanulmányok egy része természetesen reflektál a város 150 éves történetének különbözı szegmenseire, hiszen másfél évszázad egy nagyváros életében sok kisebb-nagyobb momentumon keresztül megfogható. A történelmi tanulmányok sorát Pecsók László Budapest tömegközlekedésének kezdeteit bemutató írása nyitja: egy 100 éves évforduló a 150 éves város történetében. *A 150 éves Budapest tömegközlekedésének kulcsmomentuma: 100 éve jött létre a BSZKRT* címet viselı tanulmány perze felfedi az elsıre furcsa betüszı jelentését. Budapest Székesfıváros Közlekedési Rt. (BSZKRT) létrejöttét és mőködését írja le a tanulmány, megismertette az olvasóval azt a folyamatot, ahogyan a kezdetekben magántársaságok által mőködtetett, többször párhuzamosságokat felmutató budapesti tömegközlekedés eljutott a közösségi szervezés igényéig és megvalósításáig. A magánból önkormányzati fenntartásúvá vált közlekedésszervezés és annak kihívásai kerülnek részletesen bemutatásra a tanulmányban, folytonosan reflektálva a változó 20. századi igényekre.

Egy különös szeletét mutatja be Budapest történetének Tóth Gábor *Budapest ostroma: az ostromnaplók sajátosságai* címő tanulmánya. Bár az írás elsısorban nem a város második világháború alatti harci eseményeire, hanem az azt megörökítı civil lakosság visszaemlékezésire, a sajátos történelmi források elemzésére helyezi a hangsúlyt, kevésbé ismert képet nyújt a székesfıváros egy történelmi szeletérıl. Az ostrom alatti magánnaplók keletkezésének története, a szerzık és motivációik bemutatása, valamint a naplókól kiemelt néhány részlet az 1944 tele és 1945 tavasza

közötti időszakról a civil lakosság háborús megélésének fontosságára hívja fel a figyelmet. Többek között arra, hogy a naplóiírás, bár nehéz körülmények között zajlott, és nehéz körülményeket mesélt el és rögzített az utókornak, egyben segített is feldolgozni mindazokat a traumákat, amelyeket a civil lakosságnak a háború alatt el kellett szenvednie. A tanulmány történelem- és társadalomtudományi szempontból is fontos forrásokra hívja fel a szélesebb közönség figyelmét a budapesti ostromnaplók elemzésével.

A történelmi idővonalon haladva Pap Milán írása, *Az örök hála és megtett út. A „felszabadulás” három ünnepe a szocialista Budapesten* a fővárosra nem(csak) mint történeti helyszínre, hanem inkább egy történeti narratíva helyszínére tekint. Április 4., a felszabadulás ünnepe alapvetően nem Budapest ünnepe volt, az állampárti korszakban azonban érthető módon a legnagyobb megemlékezések itt zajlottak. A tanulmány három évfordulón (1950, 1970, 1985) keresztül mutatja be a „felszabadulás” ünnepének tartalmi és formai változásait a budapesti központi ünnepségeken keresztül, rávilágítva az ugyanazon történelmi eseményt érintő történeti kontextusok változására a hidegháborús helyzet változása, és Magyarország a keleti blokkon belüli aktuális helyzetének függvényében. Szemléletesen reflektál a tanulmány arra, hogy egy ünnepen keresztül is milyen jól megmutatkozik a változó történeti narratíva: az 1950-es „felszabadulási” ünnepség Magyarország mint a Szovjetunió legjobb, leghűségesebb szövetségese szerepétől hogyan jutunk el a függetlenebb szocialista építés sikere értelmezésig 1970-re, majd 1985-re a talán inkább a látványra koncentrááló katonai parádé mellett az ezeréves államiság részeként értelmezett negyvenéves kommunista emlékezetpolitikai narratíváig.

A politika- és várostörténeti feldolgozásokat egy társadalomtudományi elemzés keretezi: Kiss Bence Álmos *Dzsentrifikációs folyamatok Újbudán az ezredfordulótól, különös tekintettel a Kelenföldi lakótelepre* című tanulmányában a XI. kerület gazdasági, társadalmi változásaival foglalkozik a rendszerváltás után. A szerző a nemzetközi szakirodalomból ismert dzsentrifikáció jelenségét vizsgálja meg a kiválasztott városrészben KSH-adatok alapján. A fogalom, ehelyütt leegyszerűsítve és nem megismételve a tanulmányban részletesen bemutatott fogalmi keretet, városrészek tudatos fejlesztését jelenti, amelynek során egy-egy területen úgy alakulnak szolgáltatások, a lakóterületek minősége, ennek következtében az ingatlanárak, hogy az inkább a középosztály tagjai, mint az

alacsonyabb státuszú társadalmi rétegek számára lesz vonzó és elérhető. A szerző gazdasági és társadalmi statisztikai adatokat vizsgálva tekinti át a Kelenföldi lakótelep dzsentrifikációs tendenciáit, bemutatva a városrész átalakulását, amely kedvezőbb lehetőségeket nyitott a fiatal középosztály beköltözésére. Az írás ugyanakkor felhívja a figyelmet az esettanulmányban is a dzsentrifikáció negatív következményeire, az alacsonyabb jövedelmi státuszú lakosság kiszorulására.

A szám műhelytanulmányai két, napjainkban meghatározó témát járnak körbe. Gyuriss Dániel írása, *A 2020-as elnökválasztással kapcsolatos szimbolikus térfogalás és politikai erőszak az Amerikai Egyesült Államok szövetségi fővárosában* a szimbolikus politika világába vezeti el az olvasót. A tanulmány a 2020-as amerikai elnökválasztási kampányában megtörtént térfogalásokat elemzi, bemutatva, hogy a különböző politikai oldalak és szereplők hogyan használták Washington DC közterületeit politikai üzenetek közvetítésére. A szerző írásában részletesen bemutatja a 2021. januárban a Capitoliumban történt erőszakos térfogalás jelenségét és szimbolikus politikai üzenetét.

Czopf Áron *Az európai értékek alkonya* című tanulmányában a napjaink közéleti diskurzusában is egyre többször megjelenő európai értékek mibenlétének meghatározásán túl el is helyezi azokat a nyugati gondolkodástörténetben.

A szám egy recenzióval zárul: Kurucz Barnabás Hans Freyer könyvét ajánlja, amely az első világháború utáni német konzervatív jövőképet, gondolkodást mutatja be a ma olvasójának.

Ványi Éva

ZSIGÓ ZSANETT

Budapest az élhető városok nyomában – Budapest élhetőségének kérdései a nemzetközi kutatásokban Közép- Európa fővárosainak tükrében

---

*Budapest on the path of liveable cities — Issues of
Budapest's liveability in international research in the
light of Central European capitals*

Absztrakt

Az élhetőség kérdésköre egyre népszerűbb a tudományos szférában és a populáris médiában is, mégis kevés olyan tanulmány van a nemzetközi és hazai szakirodalomban, amely Budapestet ebből az aspektusból vizsgálja. Jelen tanulmány célja, hogy megvizsgálja Budapest élhetőségét és Közép-Európa fővárosaihoz, illetve Bécshez viszonyított pozícióját, feltárja a vizsgálatok hiányosságait a tudományos kutatások tükrében, nemzetközi szakirodalmak, népszerű élhetőségi rangsorok és az Eurobarometer jelentése alapján. Az eredmények szerint Budapest a régióban kifejezetten jól teljesít az élhetőség terén, ugyanakkor jelentősen elmarad Bécs élhetőségi szintjétől, és Prága is gyorsabb fejlődést mutat. Az elemzett szakirodalomban hiányosságok fedezhetők fel a primer kutatások és a kvalitatív módszerek szempontjából is, amelyek a fővárosi élhetőségi kutatások új irányait jelenthetik, hogy azok releváns válaszokat kínálhassanak a szakpolitikák számára.

Kulcsszavak: élhetőség, életminőség, Budapest, városkutatás

Abstract

The issue of liveability is becoming increasingly popular in academia and the popular media, yet there are few studies in the international and domestic literature that examine Budapest from this perspective. The aim of this paper is to examine the liveability of Budapest and its position in relation to the capitals of the Visegrad Countries and Vienna, and to identify gaps in the analysis in the light of academic research, international literature, popular liveability rankings and the Eurobarometer report. The results show that Budapest performs particularly well in the region in terms of liveability but lags significantly behind Vienna in terms of liveability, and Prague is also developing faster. The literature analysed also reveals gaps in terms

of primary research and qualitative methods, which could provide new directions for research on liveability in the capital to provide relevant answers for policy makers.

Keywords: liveability, quality of life, Budapest, urban research

Bevezetés

„Ön szerint élhető város Budapest?” – így szól a *Blikk* napi szavazásán feltett kérdés 2023. november 16-án.³ Nem véletlen, hogy az élhetőség kérdésköre a tudományos szférától a populáris médiáig széles körben érdeklő a társadalmat; a modernség, a szuburbanizáció, városi szétterülés globálisan is ismert trendjei egyre sürgetőbbé teszik az élhetőségi kérdések kezelését is, mivel a szuburbanizációs folyamatok lassításához elengedhetetlen az élhető városok megteremtése.⁴ Éppen ezen okok miatt napjainkban az élhetőség, és speciálisan a városi élhetőség mint téma a kutatók egyre nagyobb figyelmének örvend. E tanulmány célja, hogy bemutassa az élhetőség koncepcióját, annak mérési lehetőségeit és módszertanait a nemzetközi szakirodalomban és rangsorokban, s ezek alapján választ találjon arra a kérdésre, hogy élhető-e Budapest Közép-Európa fővárosaihoz viszonyítva, hiszen ezekkel a városokkal jelentős mértékben osztozik a társadalmi, kulturális, történelmi és földrajzi adottságain. A tanulmány azt is bemutatja, hogy a főváros mely élhetőségi dimenziókban veheti fel a versenyt Európa más városaival, és melyek azok, ahol jelentős lemaradás, hátrány tapasztalható.

Az élhetőség koncepciója városi területeken

Az 1960-as évektől a modernista építészettel (amelynek legnevesebb képviselői Le Corbusier és Robert Moses) szemben egyre több kritikát fogalmaztak meg a szakértők, s figyelmük egyre inkább az emberközpontú városok irányába terelődött.⁵ Az 1980-as években a diskurzusban újabb fellendülés történt (az élhetőség mint fogalom megjelent a populáris médiában is), hiszen ebben az időszakban erősen fellángoltak a fenn-

³ Blikk.hu 2023.

⁴ Szilágyi et al. 2012.

⁵ Teveli-Horváth 2023.

tarthatósági kérdésekkel kapcsolatos viták.⁶ Mára az élhetőség fogalma, koncepciója (angolul *liveability* vagy *livability*) egyre gyakrabban tűnik fel a szakirodalomban, a várostervezés, a városszociológia, az építészet, de a gazdaságtan (vagy környezetgazdaságtan) tudományaiban is helyt kap, definíciója épp ezért a kontextusától és használatától függően sokféle módon értelmezhető,⁷ ám az is gyakorta előfordul, hogy az életminőséggel (angolul *quality of life*) azonosítják (ilyen például a Mercer évenként megjelenő élhetőségi rangsora, amely a *Quality of Living City Ranking*⁸ címet viseli). Az ökológusok felfogásában az élhetőség a természeti környezet leírására alkalmas, s olyan szempontok alapján vizsgálják, mint például a szennyezés vagy a globális felmelegedés, míg a várostervezők az épített környezet jellemzőiben keresik a megoldásokat; a szociológiai nézőpont ezekkel szemben a társadalmat helyezi középpontba, s az élhetőséget a társadalom egészének minősége alapján határozza meg.⁹ A fogalom megjelenik a városmarketinggel foglalkozó kutatásokban is, amelyek egyik legfontosabb célja a városi versenyképesség javítása; Irigoyen szerint¹⁰ az élhetőség, életminőség javítására tett sürgős beavatkozások nélkül a ma ismert városok helyén a jövőben csupán nekropoliszok állnak majd.

Az élhetőség értelmezésére tett kísérletekben azonban fontos, hogy tudományterülettől függetlenül figyelembe vegyük a városok egyediségét is; vannak olyan városok, nagyvárosok, amelyek nem a klasszikus értelemben vett magas élhetőséggel, életminőséggel csábítják az új lakókat, hanem a város által nyújtott szolgáltatások, lehetőségek önmagukban elegendőek ahhoz, hogy magas státuszú lakókat vonzzanak (ilyen volt például az ókori Róma, vagy napjainkban Los Angeles).¹¹

Pacione az élhetőséget úgy jellemzi, mint emberi viselkedési funkció, amely az egyének és a környezet közötti kölcsönhatást jelöli;¹² Veenhoven értelmezésében az élhetőség alkalmas a környezeti kondíciók leírá-

6 Kashef 2016; Ahmed et al. 2019.

7 Kashef 2016.

8 <https://www.mercer.com/insights/total-rewards/talent-mobility-insights/quality-of-living-city-ranking/>

9 Veenhoven 2010.

10 Irigoyen 2017.

11 Okulicz-Kozaryn 2013.

12 Pacione 1990.

sára,¹³ a lakhatás körülményeihez kapcsolódóan már új fogalmat vezet be (*habitability*). Egyes értelmezések szerint az élhetőség csupán az épített és a természeti környezet vonatkozásában mérhető,¹⁴ míg mások intézményi és társadalmi attribútumokat is hozzárendelnek,¹⁵ például a közösséget, a tudományos szférát vagy a munkahelyeket. Burton meghatározása szerint az élhetőség a helyi közösség fizikai karakterisztikáira vonatkozik, annak tervezésétől a fejlesztésén át egészen a fenntartásáig, és magába foglalja a természeti és a városi környezet minőségét is.¹⁶

Az élhetőség mérési lehetőségei

A városi élhetőség mérése évről évre egyre aktuálisabb. A világgazdaság mára az elsődleges szektor (mezőgazdaság) irányából a másodlagos és harmadlagos szektorok felé tolódott, ami növelte a városok jelentőségét a gazdasági rendszerekben.¹⁷ Ma már a globális népesség több mint fele városokban (urbanizált területeken) él, az arányuk pedig évről évre növekszik. A városok élhetősége a népesség folyamatos növekedése miatt egyre nagyobb arányban határozza meg az országok élhetőségét is.¹⁸ Éppen ezért válik egyre fontosabbá az élhetőség számszerű mérése, nyomon követése is; a gazdasági növekedéshez elengedhetetlen a megfelelő képzettségű rétegek megtartása, bevonása, a városoknak pedig választ kell találniuk azokra a kérdésekre, hogy hogyan lehet bevonítani és megtartani a megfelelő képzettségű társadalmi rétegeket.

A különböző, esetenként egymásnak ellentmondó elméleti megközelítések mellett az élhetőség koncepcióját szükségszerű gyakorlati szempontból megvizsgálni, hiszen jelentéséről sokkal elárulnak – a napjainkban igen népszerű – élhetőségi vizsgálatok, rangsorok. Manapság a legjelentősebb, legnagyobb befolyású rangsorok az *Economist Intelligence Unit* élhetőségi rangsora,¹⁹ a Mercer (amerikai tanácsadó vállalat) *Qua-*

13 Veenhoven 2010.

14 Ahmed et al. 2019

15 Ruth–Franklin 2014; Irigoyen 2017.

16 Burton 2014.

17 Vijayakumar–Sangeetha 2021.

18 Okulicz-Kozaryn 2013.

19 <https://store.eiu.com/product/liveability-ranking-and-overview/>

lity of Living Survey (amelynek mérését a globális gazdasági és társadalmi változások miatt 2022-ig szüneteltették, helyette a *Cost of Living*,²⁰ azaz a Megélhetés költségei felméréseket publikálták) és az OECD *Better Life Indexe*,²¹ de a NUMBEO élhetőségi rangsora²² szintén elég ismert, amelyet egy közösségi finanszírozással működő szervezet fejleszt. Ezek a felmérések ugyan általában különböznek egymástól, igen komplex indexekkel, mutatókkal dolgoznak (1. táblázat). A bemutatott dimenziók mellett a rangsorok számos indikátort alkalmaznak; ezek adják az indexek számításához szükséges adatsorokat.

A bemutatott rangsorok által használt mérési dimenziók között minden esetben megtalálható a biztonság és az egészségügy, de mindenütt megjelenik az oktatás, a lakhatás és általában a természeti környezet is. A Mercer rangsora 10 kategóriában 39 különböző tényezőt vizsgál, beleértve különböző szociális és társadalmi, gazdasági, infrastrukturális és környezeti szempontokat. Ilyen szempontok például a lakhatás, az oktatás elérhetősége, a higiénia és az orvosi ellátás minősége, a katonai konfliktusok veszélye, a kultúrához való hozzáférés, a szennyezés és a bűnözés. Az *Economist Intelligence Unit* (EIU) élhetőségi rangsorában ennél kevesebb dimenziót találunk, ugyanakkor ezek különböző súlyozással kerülnek az élhetőségi indexbe; ennek validitása azonban megkérdőjelezhető, hiszen régiótól, társadalmi berendezkedéstől és az egyéni elvárásoktól is függ, hogy mely élhetőségi dimenzió van legnagyobb hatással a közösség mindennapi életére. A *Monocle* rangsorának kategóriái között egyedülálló módon megjelenik a városrendezés és a nemzetközi összeköttetés is, utóbbi rávilágít a nagyvárosok közötti kapcsolatok jelentőségére. A NUMBEO mérési dimenzióiban követi a nagyvállalatok trendjeit, egyedülállónak tekinthető azonban a vásárlóerő külön dimenzióként való kezelése is. Egyedi rangsornak számít a japán fejlesztésű *Global Power City Index*²³ (GPCI), amely magát az élhetőséget is a saját indexének részeként kezeli, önálló dimenziókkal és indikátorokkal.

20 <https://www.mercer.com/insights/total-rewards/talent-mobility-insights/cost-of-living/>

21 <https://www.oecdbetterlifeindex.org/#/111111111111>

22 <https://www.numbeo.com/quality-of-life/>

23 *Global Power City Index 2023*.

1. táblázat: Élhetőségi rangsorok mérési dimenziói és indikátorai a Mercer, az EIU, a Monocle, az OECD, a NUMBEO és a GPCI alapján

<i>Dimenziók</i>	<i>Mercer – Quality of Living Survey</i>	<i>EIU – The Global Liveability Index</i>	<i>Monocle – Most Liveable City</i>	<i>OECD – Better Life Index</i>	<i>NUMBEO – Quality of Life</i>	<i>GPCI – Livability</i>
Politikai és társadalmi környezet, biztonság	politikai stabilitás, bűnözés, bűnüldözés, gazdasági környezet (valutaváltási szabályok, banki szolgálatások)	kismértékű bűnözés elterjedtsége, erőszakos bűncselekmények gyakorisága, terrorfenyegettettség, katonai konfliktus veszélye, polgári zavarágás veszélye	biztonság, bűnüldözés, proaktív politikafejlesztés, tolerancia, városrendezés	gyilkossági ráta, „biztonságban érzimagam éjszaka egyedül”, érdekelt felek bevonása a rendletelek kidolgozásába, választási részvétel	érdekelt felek bevonása a rendletelek kidolgozásába, választási részvétel, bűnözés szintje, bűnözés növekedése az elmúlt 3 évben, nagyon elleni bűncselekmények, korrupció, problémás droghasználo egyének, szubjektív aggodalom	gyilkosságok száma, természeti katasztrófák gazdasági kockázata
Egészségügy	orvosi ellátás és szolgáltatások, fertőző betegségek, szennyvíz, hulladékártalmatlanítás, légszennyezés	magánegészségügyi ellátás elérhetősége és minősége, állami egészségügyi ellátás elérhetősége és minősége, vény nélküli kapható gyógyszerelérhetősége, általános egészségügyi mutatók	orvosi ellátás	önbevallás szerinti egészségi állapot, várható élettartam	az egészségügyi személyzet képzettsége és hozzáértése, vizsgálatok és jelentések elkészítésének gyorsasága, korszerű diagnosztikai és kezelési berendezések, jelentések kitöltésének pontossága és teljessége, a személyzet barátságossága és udvariassága, elégedettség az egészségügyi intézmények reagálóképességével (várakozás), elégedettség a költségekkel, helyszínekényelme	várható élettartam, szociális szabadság és egyenlőség, mentális egészség kockázata, orvosok száma

<i>Dimenziók</i>	<i>Mercer – Quality of Living Survey</i>	<i>EIU – The Global Liveability Index</i>	<i>Monocle – Most Liveable City</i>	<i>OECD – Better Life Index</i>	<i>NUMBEO – Quality of Life</i>	<i>GPCI – Livability</i>
Szociokulturális környezet	a média elérhetősége és cenzúrája, a személyes szabadság korlátozása	korruptió szintje, társadalmi vagy vallási korlátozások, cenzúra szintje, sportolási lehetőségek elérhetősége, fogyasztási cikkek és szolgáltatások		a támogató hálózat minősége		szociális szabadság és egyenlőség
Környezet, szennyezés	éghajlat, természeti katasztrófák rekordjai	páratartalom-/hőmérséklet-besorolás, az éghajlat kellemetlenségei az utazók számára	éghajlat/napsütés, környezetvédelmi kérdések és természethez való hozzáférés	vízminőség, levegőszennyezés	havi átlagos hőmérséklet, harmatpont, szennyezés; tisztaság	
Lakhatás	bérlások, háztartási gépek, bútorok, karbantartási szolgáltatások			lakhatási kiadások, alapfelszereltségű lakások, szobák/fő		
Infrastruktúra, közlekedés	világos energia, víz, tömegközlekedés, közlekedési torlódások	az úthálózat minősége, a tömegközlekedés minősége, a nemzetközi kapcsolatok minősége, jó minőségű lakások elérhetősége, az energiaellátás minősége, a vízellátás minősége, a távközlelés minősége	nemzetközi összeköttetés, tömegközlekedés, építészeti minősége		fő közlekedési eszköz munkába vagy iskolába, közlekedési átlagos ideje (gyaloglás, autó, kérekpár, vonat vagy metró, villamos, busz vagy trolibusz, motorbicikli)	

3. ÉVFOLYAM - 4. SZÁM

<i>Dimenziók</i>	<i>Mercer – Quality of Living Survey</i>	<i>EIU – The Global Liveability Index</i>	<i>Monocle – Most Liveable City</i>	<i>OECD – Better Life Index</i>	<i>NUMBEO – Quality of Life</i>	<i>GPCI – Livability</i>
Munka és magán-élet				szabadidőre és személyes gondoskodásra fordított idő, legalább heti 50 órát dolgozó munkavállalók száma, állásbiztonság, személyi jövedelem, hosszú távú munkanélküliség, foglalkoztatási ráta		teljes munkanélküliségi ráta, egy főre jutó összes munkaóra, munkaforma-rugalmasság
Oktatás	a nemzetközi iskolák színvonala és elérhetősége	a magánoktatás elérhetősége és minősége, oktatási mutatók		oktatásban töltött évek száma, tanulói képességek, iskolai végzettség		
Megélhetés, árak, jövedelem	élelmiszerek/napi fogyasztási cikkek elérhetősége, autók		háztartás nettó vagyona, háztartási nettó rendelkezésre álló jövedelem (kigizált)		éttermek, piacok, közlekedés, közüzemi szolgáltatások, sport és szórakozás, gyermekgondozás, ruházkodás, havi lakásbérleti díj, lakásárak, fizetés és finanszírozás, ingatlanárak és jövedelem rátája	lakásbérleti díj, árszínvonal
Szolgáltatások, rekreáció	éttermek, színházak, mozik, sport- és szabadidős tevékenységek		élettel való elégedettség			IKT-felkészültség, kereskedelmi üzletek száma, éttermek száma

Szerkesztette és fordította a szerző

A táblázatban bemutatott rangsorok indikátorai alapján mélyebb különbségek húzódnak. A különböző mérési módszertanok eltérő módon közelítik meg a dimenziókat; a biztonság például legtöbb esetben a személyi biztonságot és a bűnözést foglalja magába, a katonai fenyegetettség kizárólag az EIU rangsorában jelenik meg. A vizsgált rangsorokban az egészségügy esetében is számos indikátor szerepel, azonban a várható élettartamot csupán az OECD rangsora jeleníti meg. Az infrastruktúra részletesebb kérdéseivel, az épített környezettel csak az EIU rangsora foglalkozik, azonban a villamos energia megjelenik a Mercer rangsorában is. A GPCI módszertana egyedülálló módon figyelmen kívül hagyja a természeti, környezeti dimenziókat az élhetőségi indexében, ugyanakkor ennek hátterében az áll, hogy a környezeti tényezők az élhetőséggel azonos rangú dimenziót jelentenek az indexben.

A bemutatott rangsorok, indexek alapján azok a városok tekinthetők élhetőnek, amelyek szubjektív és objektív szempontból is biztonságosak, lakhatásuk magas színvonalú és megfizethető, az egészségügyi ellátás színvonala magas, szennyezésük alacsony, ezek mellett pedig számos egyéb dimenziót is figyelembe vehetünk az élhetőség vizsgálata során, például az étellel való elégedettséget, a civil közösségek minőségét vagy a vásárlóerőt. Fontos megemlíteni e népszerű élhetőségi rangsorokkal szemben a tudományos szféra kritikáját is; ebben a perspektívában a Mercer rangsora túlzottan szubjektív alapokon nyugszik, és hátrányba kerülnek az objektív indikátorok, pedig számos olyan kutatás született már, amely szerint alacsony mértékű korrelációt fedezhetünk fel a lakók szubjektuma és az objektív szempontok (indikátorok, dimenziók) között.²⁴ További kritika a bemutatott rangsorokkal szemben, hogy nem veszik figyelembe a városok egyediségét; városkutatói perspektívából például irreleváns összehasonlítani két olyan várost, amelyek mind földrajzi és gazdasági, mind társadalmi karakterisztikáikban lényeges különbséget mutatnak, ezeken a listákon pedig együtt szerepelnek amerikai megapoliszok és európai történelmi nagyvárosok, amelyek akár különböző éghajlaton helyezkednek el, teljesen eltérő fejlődéstörténettel és nagyságrendileg jelentősen különböző méretű társadalommal. Ezzel összefüggő probléma, hogy egyes rangsorokban (a NUMBEO és a Mercer esetében) New York a mértékadó város, amely fejlődési pályájában, gazdasági és

24 Liao 2009; Okulicz-Kozaryn 2013; von Wirth 2015; Morris 2023.

földrajzi attribútumait vizsgálva is jelentősen eltér az európai nagyvárosoktól, így az azzal való összehasonlítás tudományos szempontból nem releváns.

Hiányosságot jelent, hogy a rangsorok számos esetben nem konzisztensek abban, hogy mely adatok származnak szubjektív (kérdőíves) forrásból, és melyek nemzetközi vagy nemzeti statisztikai hivatalok vagy egyéb szervezetek adatbázisai. Ez rávilágít az élıhetőségi rangsorok általános kritikájára, amely szerint gyakran nem jelennek meg kellő módon a lakók saját percepciói.

Módszertan

Az élıhetőség mint tudományos jellegű kutatási téma iránti érdeklődés az utóbbi években jelentősen növekedett, amit a Web of Science adatai is alátámasztanak; az élıhetőségről szóló angol nyelvű publikációk száma már meghaladja a kétezret, de a cikkek volumene a 2000-es évek elején, majd a 2010-es évek közepén nőtt ugrásszerűen. A legtöbb élıhetőséggel foglalkozó publikáció a környezetgazdaságtan és az ökológia, a városkutatás és a mezőgazdaság területén jelent meg.

Ebben a tanulmányban elsősorban Budapest élıhetőségével, vagyis azokkal a nemzetközi szakirodalomban megjelent mérésekkel, kutatásokkal foglalkozunk, amelyekben a főváros is megjelenik, amelyeket a környező régiós nagyvárosok eredményeinek tükrében megvizsgálunk. Az elemzés első fejezetében bemutatom Budapest és az összehasonlítás alapjául szolgáló közép-európai nagyvárosok, illetve Bécs elhelyezkedését a népszerű élıhetőségi rangsorokban (Mercer, EIU). Bécs bevonása az elemzésbe azért is szükségszerű, mert évek óta kifejezetten jó eredményekkel szerepel a különböző élıhetőségi rangsorokban, és Budapesthez igen hasonló fejlődési pályát járt be, ezért társadalmi, kulturális adottságaik meglehetősen hasonlóak.

A népszerű rangsorok vizsgálata után a szakirodalmi források alapján mutatom be Budapest és Prága, Varsó, Pozsony, Bécs élıhetőségét. A feldolgozás során szisztematikusan kerestem folyóiratokban megjelent olyan tanulmányokra, amelyekben szerepelnek a *liveability* vagy *livability* és a Budapest kifejezések (a tanulmány elsődleges célja Budapest élıhetőségének bemutatása, így Közép-Európa további városairól egyéb kuta-

tásokból készült tanulmányok nem képzik az elemzés részét). A városok élhetőségének összehasonlítását olyan kutatások alapján végeztem, amelyek a témát városi perspektívából, illetve az előző fejezetben bemutatott élhetőségi indexek egy-egy, vagy akár több dimenzióján keresztül vizsgálják; ezzel a módszerrel összesen 16 tanulmány került az elemzésbe. Az eredményeket tovább árnyalom a Budapestről készült esettanulmányok eredményei alapján.

Budapest megjelenése az élhetőségi rangsorokban

Ahogy az első fejezetben tárgyalásra került, az élhetőségi rangsorok komplex számításokkal dolgozva értékelik a világ városait az élhetőség különböző dimenzióin keresztül. A két legismertebb rangsor a Mercer *Quality of Life Indexe* és az *Economist Intelligence Unit* élhetőségi rangsora (EIU *Liveability Index*), de egyéb rangsorok is megtalálhatók, például a GPCI²⁵ (ebben sem Budapest, sem a vizsgált városok nem szerepelnek), illetve az előző fejezetben bemutatott NUMBEO *Quality of Life* rangsor.

A Mercer *Quality of Living City Ranking* című rangsorában Bécs már évek óta abszolút elsőséget élvez, a 2019-es rangsorban pedig Budapest a 76. helyre került.²⁶ Pozsony és Varsó hátrább szerepel (a 80. és a 82. helyen), míg Prága előrébb (69. hely). A rangsorban elfoglalt pozíció alapján kijelenthető, hogy e régió fővárosainak élhetősége megközelítőleg azonos szinten áll, ami alátámasztja, hogy a városok eltérő, egyedi fejlődési pályát járnak be, ahol az erőforrások differenciáltan és korlátozottan állnak rendelkezésre,²⁷ s ez kifejezetten igaz a posztszocialista városi területeken. A régió városainak hasonlósága a fentebb tárgyalt elemzések esetében is több alkalommal kirajzolódott.²⁸ A 2005 és 2015 közötti időszakot vizsgálva észrevehető, hogy más kelet-közép-európai nagyvárosok Budapestnél jelentősebb mértékben tudtak javítani az élhetőségi mutatóikon.²⁹

25 Ahmed et al. 2019; Owusu et al. 2023.

26 Mercer 2023.

27 Komlósi–Páger 2016.

28 Sufian 1992; Gajdos–Hudec 2020.

29 Csébi 2018.

Az *Economist Intelligence Unit Global Liveability Index*ében a Mercer-hez és a NUMBEO-hoz képest eltérő módszertannal dolgoznak (a rangsor alapvető szempontjai az oktatás, egészségügy, közbiztonság, biztonság, infrastruktúra és környezet dimenziói), elsősorban a tényezők különböző mértékű súlyozása miatt. Érdekesség, hogy Bécs a Mercer rangsorával ellentétben (ahol a legélhetőbb város) a 2021-es rangsorban az EIU 10 legélhetőbb városába sem került be, a 12. helyre csúszott;³⁰ mellette több európai városra volt jellemző visszacsúszás a rangsorban 2018 és 2021 között (Prága 22, Pozsony 20 pozíciót esett vissza), miközben egyes amerikai városok jelentősen javítani tudták helyüket. 2022-re Bécs visszazerezte vezető pozícióját.³¹ Budapest a legfrissebb rangsorban Kelet-Európa legélhetőbb fővárosa lett, Varsót, Pozsonyt és Prágát is megelőzve.

2. táblázat: Budapest és a vizsgált városok élhetősége a NUMBEO élhetőségi dimenziói és adatai alapján 2024 januárjában

	<i>Budapest</i>	<i>Prága</i>	<i>Varsó</i>	<i>Pozsony</i>	<i>Bécs</i>
Vásárlóerő-index	alacsony	alacsony	közepes	alacsony	magas
Biztonságindex	magas	magas	magas	magas	magas
Egészségügyindex	közepes	magas	közepes	közepes	magas
Klímaindex	magas	nagyon magas	magas	nagyon magas	nagyon magas
Megélhetési költség-index	alacsony	alacsony	alacsony	alacsony	közepes
Ingatlanár és jövedelem rátája	magas	nagyon magas	magas	nagyon magas	magas
Közlekedés és ingázás ideje	közepes	alacsony	közepes	alacsony	nagyon alacsony
Szennyezésindex	közepes	alacsony	magas	alacsony	nagyon alacsony
Quality of Life Index	126,33 (közepes)	153,61 (magas)	138,92 (közepes)	145,19 (magas)	188,89 (nagyon magas)

Szerkesztette és fordította a szerző

³⁰ EIU 2021.

³¹ EIU 2022.

A NUMBEO adatai szerint (amelyek jóval részletesebben kerülnek a nyilvánosság elé, mint a Mercer vagy az EIU értékelései) Bécs élhetősége 2024-ben is nagyon magas, de a vizsgált városok között magas élhetőségű Pozsony és Prága is, míg Varsó és Budapest élhetősége közepes. A 2. táblázatban jól látható, hogy a lemaradás fő oka a közlekedéssel és ingázással töltött idő, illetve a városokban történő szennyezés (utóbbi Varsóban erős, Budapesten közepes). Ugyanezek a tényezők Bécsben kifejezetten kedvező értékekűek – mind az ingázás és közlekedés, mind a szennyezés dimenziójában a „nagyon alacsony” kategóriába esik. Bécs a további vizsgált városokkal ellentétben magas vásárlóerő-indexszel rendelkezik, ami további előnyt jelent számára, ugyanakkor a megélhetési költségindexe közepes; ez az összes további városban alacsony.

Budapest eredményei az összehasonlító élhetőségi elemzésekben Közép-Európa fővárosainak tükrében

Az elmúlt években számos olyan tudományos kutatás látott napvilágot, ahol különböző módszertanok, szempontrendszerek szerint élhetőségi elemzést végeztek a világ vagy Európa városaiban. Ezek között több olyan kutatást is találunk, amelyekben Budapest is szerepel, illetve az elemzett városok részét képezi, ezek 1993-tól jelentek meg, jelen tanulmányban pedig a 2023-ig publikált kutatásokat tesszük a vizsgálat tárgyává. Az elemzés érdekében a vizsgált tanulmányokat a használt adatforrások alapján két csoportra osztottam, így az első csoportba kerültek a már tárgyalt élhetőségi rangsorok (elsősorban Mercer) adatainak, eredményeinek másodelemzését végző tanulmányok, míg a második csoportban vizsgáljuk azokat, ahol a módszertant primer kutatás vagy más adatbázisok elemzése jelentette.

Részben vagy egészében megkérdézésen alapuló élıhetőségi elemzések

A kérdııves adatokat alkalmazó élıhetőségi kutatások gyakran támaszkodnak a Mercer kérdııves adatokon alapuló felméréseire. Okulicz-Kozaryn elemzése azért egyedülálló, mert a Mercer élıhetőségi rangsorát egy elégedettségi kérdııv (*Urban Audit Perceptions Survey*) eredményeivel vetette össze; a rangsor és a kérdııv eredményei között csak gyenge korrelációs kapcsolat fedezhető fel; a két változó közötti korrelációs kapcsolat alapján Budapest a legtöbb dimenzióban a középmezőnyben helyezkedik el.³² A szerző kiemeli, hogy a Mercer élıhetőségi rangsorában Budapest, Prága és Varsó a vizsgálatot megelőző években határozott fejlődést, előrelépést produkált. A három város és Pozsony az elégedettséget és a Mercer indexét összevetve gyakorlatilag minden tényezőt tekintve nagyon hasonló pozícióban, közepes teljesítménnyel mozog, azaz a lakosság általában közepesen elégedett az olyan városi körülményekkel, mint az orvosi ellátás vagy az iskolák. Bécs minden szempontból kiugróan jól teljesít; mind a Mercer rangsorában, mind a lakosok elégedettségi szintjének szempontjából magas pontszámokat ér el. Okulicz-Kozaryn kutatása később, 2018-ban is folytatódott, ebben a tanulmányban sikerült megfigyelniük az élıhetőség és a szubjektív jóllét kapcsolatát az európai városokban, az eredmények alapján pedig kategorizálták őket, és földrajzi mintázatokat is találtak.³³ A szubjektív elégedettség (boldogság) tekintetében Budapest a gyengébb teljesítményű városok közé tartozik, más déli városokkal együtt. Az élettel és a hellyel való elégedettség Varsóban, Pozsonyban és Prágában is magasabb, csakúgy, mint Bécsben, de a hellyel való elégedettség és a Mercer adatait összevető vizsgálatban a városok ugyanabba a klaszterbe kerültek (idetartozik még többek között Ljubljana, Vilnius, Zágráb és Bukarest is).

Az okosvárosokat vizsgálta Chen 2023-ban megjelent munkájában, amelyben a szubjektív jóllétre és az élıhetőségre helyezi a fókuszot. Az okosvárosok és az élıhetőség kapcsolatát abban találja, hogy az okos városfejlesztésnek nem elég csupán okos technológiát használnia, hanem hatékonyan kell integrálnia az emberi jóllét, a társadalmi táj és az épített

³² Okulicz-Kozaryn 2013.

³³ Okulicz-Kozaryn–Valente 2018.

környezet különböző aspektusait a fenntartható élet megteremtéséhez. Az életminőség mérésének egyik módszerét látja a boldogság vizsgálatában, amely szerinte a fenntarthatóság kapuja lehet. Tanulmányából kiderül, hogy a magasabb okosváros-teljesítmény általában együtt jár a városi boldogság (*urban happiness*) kedvezőbb szintjével.³⁴ Budapesten a városi boldogság 50,8 százalékon áll, Bukarest kicsit kevesebbet, 48,1 százalékot kapott. Bécs ezekkel szemben a legmagasabb értéket képviselő városok közé került (a városi boldogság szintje itt 91,8 százalék).³⁵ A klaszterelemzés során Budapest egy klaszterbe került Pozsonnyal; mindkettő a közepesnél némileg élhetőbb, ugyanakkor kevésbé tartoznak az okosvárosok közé. Érdekesség, hogy a *smart living* (okos élet) dimenziójában (az okos élet változói a kutatásban többek között a kulturális élet, a közbiztonság) Budapest mindössze 11,7 százalékot kapott, ennél alacsonyabb érték csak tíz másik városban (például Mexikóvárosban, Kijevben és Athénban) tapasztalható a vizsgált 59 város között, míg Közép-Európa fővárosai megelőzik (Prágában az okos élet dimenziója 64 százalékos, Pozsonyban 24,8 százalékos).³⁶

Integrált módszertannal dolgoztak Kaklauskas és szerzőtársai;³⁷ munkájukban több olyan módszert is összehasonlítanak kvantitatív metódusokkal (2012 és 2016 között felvett adatok alapján), amelyek alkalmasak az európai városok életminőségének mérésére. Eredményeik szerint Budapest a kutatásba bevont 66 város között a 45. helyen áll a *Quality of Life Index* összehasonlított adatai alapján. A régió más városai (Varsó, Prága, Pozsony, Bécs) Budapestet megelőzve mind magasabb helyre kerültek a ranglistán.³⁸ Bécs az integrált rangsorban a 7. helyet foglalja el, az 1. helyezett Zürich lett.

Az egyetlen kutatás, ahol primer adatfelvétel is zajlott, Kovács-Győri és szerzőtársainak munkája, amely 2019-ben jelent meg; a tanulmányban az élhetőség az egyén és a környezete közötti kapcsolatot tükrözi, tehát azt, hogy a városban lévő épített környezet és a jelen lévő szolgáltatások mennyire kielégítően szolgálják ki a lakók igényeit.³⁹ A vizsgálat során

34 Chen 2023.

35 Uo.

36 Uo.

37 Kaklauskas et al. 2018.

38 Uo.

39 Kovács-Győri 2019.

a kérdőíves felmérés kérdéseit több kategóriára osztották, amelyek az élehetőségi dimenziók is egyben: ezek a közösség és identitás, városi épített környezet, mobilitás, városi funkciók, lakhatás és általános elégedettség voltak. A válaszadók nyolc városból kerültek ki,⁴⁰ 16 százalékuk Budapestről származott, de Szeged és Bécs is a mintába került (a bécsi válaszadók a minta 21 százalékát tették ki).⁴¹ Eredményeik szerint pedig a városok rendkívül hasonló kulturális, földrajzi és történelmi sajátosságokat mutatnak, az élehetőség tekintetében a variancia kifejezetten nagy. Ugyan a kutatás nem részletezi a Budapestről érkezett válaszokat (az elemzés eredményeinek bemutatása során egyik várost sem nevesítik), eredményeik, kiváltképpen az általuk kidolgozott kérdőíves kutatással kombinált értékelési rendszer jó alapot biztosíthat a városban folytatott élehetőségi elemzésekhez.

Nem megkérdézésen alapuló élehetőségi elemzések

A nem megkérdézésen alapuló élehetőségi kutatások magukba foglalják a különböző szintű statisztikai hivatalok vagy a nem kérdőíves felmérések adatai alapján mérő élehetőségi rangsorok adatait is. A publikációk, kutatások módszertana alapvetően különböző, de közös jellemzőjük, hogy jelentős részben szekunder adatforrásokkal dolgoznak, ezek mellett némelyik még kérdőíves felméréssel is kiegészült.⁴² Az egyik kutatás módszertana jelentősen eltér a csoport többi tanulmányától, mivel az élehetőséget kizárólag az infrastrukturális nézőpontból ragadja meg (városi vasutak, repülőterekkel való összeköttetés).⁴³ Ennek alapján Budapest pozíciója a városi vasúti infrastruktúrák (részben metróvonalak) szempontjából nem túl kedvező, holott a tanulmány szerint ezek elengedhetetlenek egy város versenyképességének és élehetőségének növeléséhez vagy megőrzéséhez.⁴⁴ A kutatásban Budapest egy klaszterbe került például Brüsszellel, Koppenhágával, Isztambullal és Vancouverrel.

40 Budapest, Szeged, Portland, Nairobi, Salzburg, Bécs, Leon, Quito.

41 Uo.

42 Okulicz-Kozaryn 2013.

43 Niedzielski–Malecki 2012.

44 Uo.

A komplexebb vizsgálatok között a legkorábban megjelent, Sufian által 1992-ben végzett kutatás a Population Crisis Committee adatai alapján csoportosított 98 metropolisztérséget. A főváros először a magas élhetőségű városok klaszterébe került (a szerző a klasztereket a Population Crisis Committee adatai, élhetőségi indexe alapján hozta létre, és magas, közepes és alacsony élhetőségű városok szerint osztotta be).⁴⁵ A kutatásban olyan változókat alkalmazott, mint például a közbiztonság, az élelmiszerek ára, az oktatás és a lakhatás, amelyek jelentős részben összefüggenek a populáris élhetőségi rangsorokban alkalmazott dimenziókkal. A főváros a kutatás eredményei szerint a közepes élhetőségű városok közé tartozik, olyanok társaságában, mint Varsó, London és Athén. A szomszédos országok városai közül kizárólag Kijev került vizsgálatra, és a magas élhetőségű városok között szerepelt.

Kifejezetten egyedi megközelítést és módszertant alkalmaz Barboza és szerzőtársainak tanulmánya, amely a városi élhetőséget egyszerre értékeli urbanisztikai, ökológiai és egészségügyi perspektívából;⁴⁶ a kutatás a városi zöldterületeket és az ezekhez való hozzáférés fontosságát vizsgálja európai városokban az egészség és jólét megőrzésének szempontjából. A kutatók arra törekedtek, hogy megbecsüljék a természetes környezeti területek növekedése által elkerülhetővé tehető természetes okokból származó halálozások számát. Eredményeik alapján Budapesten az egyik legmagasabb a zöldterületek hiánya miatt bekövetkező, egyébként megelőzhető halálozások aránya⁴⁷ (hasonlóan magas arány látható Athénban, Brüsszelben, Koppenhágában és Rigában, de Bécs is csak a középmezőnyben található). Varsó és Pozsony a felső harmadba tartozik, míg Prágában az egyik legalacsonyabb arány látható.

Hasonlóan érdekes megközelítést látunk abban a 2022-ben megjelent tanulmányban, ahol okosvárosok rezilienciáját és élhetőségét vizsgálták a *machine learning* perspektívájából⁴⁸ (a *machine learning* azt jelenti, hogy a gépek olyan algoritmusokat, modelleket fejlesztenek ki, amelyek képesek folyamatokat, mintázatokat felismerni az adatokból, majd ezekből tovább tudnak fejlődni, tanulni). Az okosvárosok gyakorta megjelennek az élhetőségi kutatásokban (vagy az élhetőség mint fogalom az okosváro-

⁴⁵ Sufian 1992.

⁴⁶ Barboza et al. 2021.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Kutty et al. 2022.

sokra vonatkozó vizsgálatokban),⁴⁹ ebben a kutatásban pedig bevezetnek egy egyedülálló, kétlépcsős értékelési rendszert az okosvárosok élhetőségének és rezilienciájának együttes vizsgálatára.⁵⁰ A kutatásba 35 európai város került bevonásra; a reziliencia tekintetében Budapest a 21., az élhetőség rangsorolásában pedig a 22. helyen szerepelt, tehát mindkét szempontból a közepesen-gyengébben teljesítő városok közé tartozik.⁵¹

Gajdos és Hudec 2020-as publikációjában az Eurobarometer adatai alapján vizsgálták 79 európai nagyváros mintáit, majd a hasonlóságok alapján klaszterelemzéssel kategóriákba sorolták őket.⁵² A szerzők nyolc klasztert alkottak, Budapest a negyedik, azaz a középső klaszterbe került hét további várossal egyetemben (Szófia, Bukarest, Pozsony, Ankara, Antalya, Diyarbakır, Isztambul), és Miskolc is megjelenik a kutatásban. Mivel a fővárosok és adott országok egyéb városai sok esetben nem azonos klaszterbe kerültek, a kutatás alátámasztja azt a tényt, hogy a fővárosok és alacsonyabb rangú városok között sok esetben jelentős különbségek vannak nemcsak a gazdaságban, hanem az élhetőségben és az ott tapasztalható életminőségben is.⁵³ A reziliencia és az élhetőség szempontjából Pozsony és Varsó gyengébben teljesítenek, míg Prága magasabb helyezéseket ért el. Ebben a kutatásban Bécs ugyan továbbra is a magas élhetőségű kategóriába tartozik, csupán a 12. helyre került.

E kutatások azt mutatják, hogy Budapest fejlődő pályára került az élhetőség terén (a régió más városaival együtt), ugyanakkor további fejlesztések szükségesek, különösen az infrastrukturális tényezők és a zöld területek tekintetében, amely fejlesztések nemcsak az élhetőség, de a városi versenyképesség javulását is eredményezhetik. A kutatási eredmények szerint Budapesten általánosan elégedetlenebbek az emberek, mint a magasabb élhetőségű városokban, és a lemaradás részben a szolgáltatások alacsonyabb szintjének is következménye.

49 Például Chen 2023; Duque 2023; Hui et al. 2023; Lim et al. 2023, 2021.

50 Kutty et al. 2022.

51 Uo.

52 Gajdos–Hudec 2020.

53 Uo.

Élhetőség, életminőség a Közép-Európa nagyvárosaiban az Eurobarometer jelentései alapján

A populáris média népszerű témája annak boncolgatása, hogy mi Bécs titka abban, hogy évek óta a világ legélhetőbb városává válik a globális városok szintjén, több rangsorban is. E különbségeket több ízben tükrözik a fentebb már bemutatott tanulmányok is. Érdeemes újabb pillantást vetni Chen publikációjára, ahol a városi boldogságot értékelte; jól érzékelhető, hogy Budapest minden vizsgált dimenzióban jelentősen alulmarad Bécs eredményeivel szemben⁵⁴ (3. táblázat). A legkirívóbb különbséget az okos környezet dimenziójában látjuk, ahol a két város eredménye között 62,4 százalékpontos különbséget találunk; ebben a dimenzióban a szerző a szennyvízelvezetés, az újrahasznosítás, a légszennyezettség és a zöldterületek indikátorait használja. Érdekesség, hogy egy másik tanulmány, amelyben a zöldterületek és az elkerülhető halálozások számának kapcsolatát vizsgálták, ebből a szempontból nem talált jelentős különbséget a két város között, Bécs nem került a legjobb teljesítményűek közé.⁵⁵ Az is látványos ugyanakkor, hogy bár a közép-európai fővárosok általában hasonló eredményeket érnek el, némely mérésekben, dimenziókban akár Budapestnél jelentősen jobb teljesítményt is mutatnak. Ebben a fejezetben megvizsgáljuk, hogy az Eurobarometer jelentései alapján milyen tényezők alapján láthatók mély szakadékok és hasonlóságok a vizsgált városok között.

3. táblázat: A vizsgált dimenziók normalizált százalékos eredményei⁵⁶

Város	Okos élet	Okos környezet	Okos mobilitás	Okos gazdaság	Okos társadalom	Okos kormányzat	Városi boldogság
Bécs	65,9%	88,5%	69%	60,6%	72%	53,7%	91,8%
Budapest	11,7%	26,1%	32,9%	48,6%	28%	20,1%	50,8%

A szerző fordítása

⁵⁴ Chen 2023.

⁵⁵ Barboza et al. 2021.

⁵⁶ Chen 2023, 5.

Az Eurobarometer 2023-as jelentéséből⁵⁷ látható, hogy a vizsgált városok között Budapesten a legkevésbé elégedettek az életükkel (az emberek kevesebb mint 85 százaléka elégedett), Prágában pedig még Bécsnél is többen elégedettek (Pozsony és Varsó lakóinak is nagyobb hányada elégedett az életével, mint Budapesté). Az európai városokban általánosan a lakosság 80 százaléka gondolja úgy, hogy a városa jó lakóhely kisgyermekes családoknak is; Budapesten ennél kevesebben értenek ezzel egyet, míg Pozsonyban, Prágában és Varsóban, illetve Bécsben is átlag felettiek az eredmények. Az emberekbe vetett bizalmat és a biztonságérzetet vizsgálva a városok gyakorlatilag azonos klaszterbe kerültek, így ebből a szempontból megfigyelhető a posztszocialista városi mintázat.

Prága bizonyos szempontokban jelentősen fejlődött a 2019 és 2023 közötti időszakban; az Eurobarometer által vizsgált városok között itt a legmagasabb azok aránya, akik elégedettek a városukkal, és akik szerint a városban könnyű jól fizető állást találni; ebben a mátrixban Bécsset is megelőzi. A vizsgált közép-európai fővárosokban és Bécsben is közös ugyanakkor, hogy átlag alatti azon válaszadók aránya, akik szerint könnyű megfizethető lakhatást találni a városban (az arány a vizsgált városokban 20 százalék körül mozog). A tömegközlekedést használók arányát vizsgálva Budapest, Varsó, Pozsony és Prága is a legmagasabb eredményű városok közé került (minden esetben a lakosok több mint 50 százaléka napi szinten használ tömegközlekedést), ami jól alátámasztja a helyi közlekedési rendszerek kiépítettségét európai kitekintésben is. Ugyanez azonban nem jellemző a mikromobilitási módokat vizsgálva: mind a kerékpározás, mind a gyaloglás szempontjából az európai átlagnál kevesebben élnek ezekkel a közlekedési módokkal.

Az Eurobarometer adatait vizsgálva látható, hogy egyes élhetőségi, életminőségi szempontokban Budapest is jól teljesít, ugyanakkor mára Bécs mellett Prága is jelentősen fejlettebb. A lakosok leginkább negatív véleménye a lakhatási költségekben (amelyek a NUMBEO adatai szerint is magasak) és a társadalmi bizalom kérdésében mutatkozik meg.

Budapesten készült esettanulmányok

Az első módszertani kategória a Budapestről készült, esettanulmány jellegű kutatások. Az esettanulmányok igen jelentős szakmai bázist jelentenek a városfejlesztési szakmában, hiszen ezek segítenek megérteni egy adott város működését, problémáit, az elméleti megoldásokat pedig megvizsgálhatjuk a gyakorlatban is. Az esettanulmány jelleg itt egyben azt is jelenti, hogy a város élhetőségét önmagában, nem pedig más városokhoz képest értelmezik. Jelenleg négy, a fővárost esettanulmányként vizsgáló nemzetközi publikáció elérhető, 2012-ben, 2017-ben 2019-ben és 2021-ben jelentek meg, és ez is mutatja, hogy a nemzetközileg is elismert fővárosi élhetőségi kutatások napjainkban is még gyerekcipőben járnak.

Az esettanulmányok négy meglehetősen különböző szempontból vizsgálják a főváros élhetőségét: az egyik az épített örökségek védelmét és kreatív megőrzését,⁵⁸ a második a lakótelepeket helyezi fókuszba,⁵⁹ a harmadik a sétálhatóságon, gyalogos hálózatokon keresztül számszerűsíti a fővárosi életminőséget,⁶⁰ a negyedik pedig budapesti projekteket vizsgál környezetbarát szempontokon keresztül az élhetőség tükrében.⁶¹ A két, épületekkel foglalkozó kutatás közös jellemzője, hogy a vizsgálat tárgyait – azaz a lakótelepeket (panelházakat) és a műemlékeket – nemcsak önmagukban, hanem a környezetükkel együtt, azok kontextusában vizsgálták.⁶² Metro-Roland tanulmánya felhívja a figyelmet arra, hogy mennyire fontos a régi, egyes esetekben kihasználatlan épületek újjáélesztése, mivel ezek vibráló, dinamikus részét képezhetik az élő városi, urbánus környezetnek, így a városi szövet fontos részeivé válhatnak, mielőtt műemlékké, egyszerű látványossággá manifesztálódnának.⁶³ Balla és szerzőtársainak tanulmánya rávilágít, hogy a lakótelepek hogyan szolgálják egy város élhetőségét (például a jelen lévő szolgáltatásokkal, a biztonságossággal, a vegyes használatú területekkel), amelyek fejlesztése kulcsfontosságú feladat lenne, eddig azonban kevés nagyobb volumenű, makroszintű lakótelep-fejlesztés valósult meg, pedig az olyan

58 Metro-Roland 2012.

59 Balla et al. 2017.

60 Oroczo et al. 2019.

61 Buzási et al. 2021.

62 Metro-Roland 2012; Balla et al. 2017.

63 Metro-Roland 2012.

nagyobb beruházások, mint például a közlekedésfejlesztések, elengedhetetlenek lennének a hátrányos helyzetű lakótelepek helyzetének javítása érdekében.⁶⁴

A fentebb bemutatott esettanulmányokkal szemben Orozco és szerzőtársainak vizsgálata nem az épületekben, hanem a város sétálhatóságában keresi az élhetőség kulcsát.⁶⁵ A tanulmány egyik legfontosabb állítása, hogy a mobilitási lehetőségek, ezen belül is a sétálhatóság, azaz a gyalogos infrastruktúra kiépítettsége adja gerincét a városi szociális életnek. A szerzők Budapest példáján vezetik be az általuk fejlesztett életminőség-indexet; az életminőség számszerűsítésére a szolgáltatások, a környezet és a biztonság dimenzióit alkalmazzák. Eredményeik szerint Budapesten az élhetőség, életminőség szorosan kötődik az ingatlanárhoz, ráadásul erősen centralizált, ami a jövőben az egyenlőtlenségek növekedéséhez vezethet; a hosszabb utazási idő csökkentheti a szegregátumokban élők esélyeit a társadalmi mobilitásra, ezzel együtt pedig a jobb életminőség elérésének esélyét is.

Buzási és szerzőtársainak budapesti esettanulmánya jelentősen különbözik a fentebb bemutatott publikációktól; ők a klímaváltozásra adott válaszokat vizsgálták az élhetőség kontextusában, mégpedig oly módon, hogy saját módszertannal elemezték budapesti projektek mitigációs, adaptációs és szemléletformálási teljesítményét.⁶⁶ A szerzők számos szakértői ajánlást is megfogalmaztak a projektek tervezését, implementációját és fenntartását illetően, például javasolják a Kopaszi-gát erősebb integrációját a tömegközlekedésbe.

Záró gondolatok

A tanulmányban áttekintettük, hogy Budapest az elmúlt évtizedekben hogyan jelent meg a nemzetközi tudományos publikációkban és hogyan szerepel az élhetőségi rangsorokban. Általánosan elmondható, hogy a városok élhetőségének kutatása az utóbbi években egyre népszerűbbé válik, ugyanakkor még gyerekcipőben jár; egyelőre nem létezik egy általánosan elfogadott definíció, amely úgy írná le a fogalmat, hogy az interdisz-

64 Balla et al. 2017.

65 Orozco et al. 2019.

66 Buzási et al. 2021.

ciplinárisan értelmezhető legyen – az élhetőségi rangsorok dimenziói és indikátorai alapján leginkább azokat a városokat nevezhetjük élhetőnek, ahol elérhetőek a magas színvonalú szociális és kulturális szolgáltatások, a jó minőségű lakhatás, megfizethető, szennyezése alacsony, és lakóinak megfelelő mennyiségű és minőségű zöldterülethez van hozzáférése. Továbbra is kérdés, hogy az élhetőséget szubjektív vagy objektív szempontból érdemesebb mérni; számos kutatásban ezek kombinációját alkalmazzák. A népszerű élhetőségi rangsorok (például Mercer, NUMBEO) összehasonlítási módszertana sok esetben nem releváns, mivel a városi attribútumok alapján egymástól jelentősen különböző városokat vetnek össze.

Meglehetősen alacsony azon élhetőségi vizsgálatok száma, ahol városok értékelése történik, és esettanulmányokat is csak elszigetelten találunk, általában egy-egy adott városra fókuszálva, s ez alól Budapest sem kivétel. Általános hiányosság, hogy az összehasonlító kutatások nem keresnek magyarázatokat a feltárt jelenségekre, nem keresik meg a választ, hogy egyes városok miért teljesítenek jobban, s mások gyengébben; ezekre szüksége lenne a városfejlesztési szakmának, hogy a tervezésbe integrálhassa a javaslatokat. Szintén egyfajta kutatási hiányosság, hogy a vizsgált tanulmányokban nem jelennek meg kvalitatív módszerek, pedig szakértői interjúkkal, akár fókuszcsoportokkal is kiegészíthetők lennének a kvantitatív kutatások eredményei, azoknak mélyebb megértését, a háttérben húzódó trendek megismerését segítenék. Az itt tárgyalt összehasonlító vizsgálatok csak kis része végzett primer kutatást, általában szekunder adatforrásokkal dolgoztak. Ezek alapján Budapest a globális vagy európai szinteken nem teljesít kiugróan – sőt, egyes kutatások szerint meglehetősen alacsony az élhetősége –, és a két vizsgált vállalati élhetőségi rangsorban is nagyon különböző eredményeket ért el (a Mercer legutóbbi rangsorában globálisan a 76. helyen szerepel, de az EIU aktuális rangsorában a legélhetőbb kelet-európai főváros). Prágával, Varsóval, Pozsonnyal általában hasonló eredményeket ér el, amely bizonyítja a városok karakterisztikáiban fellelhető hasonlóságokat, ugyanakkor e városok számos dimenzióban megelőzik Budapestet – ilyen például a tömegközlekedés hálózata, az ingázás ideje és a zöldterületek aránya.

A vizsgált publikációk kevésbé adnak magyarázatot a következő kérdésekre: hazánk fővárosának élhetőségét mely tényezők, fejlesztéspolitikai irányok alakíthatják? Vajon mely területeken lenne szükség sürgős beavatkozásra az élhetőség javításának érdekében, és melyek azok, amelyek

hosszú távú, akár több évtizedre nyúló stratégiákat követelnek? Szükséges-e egyáltalán, hogy a világ leggazdagabb országaival hasonlítsuk össze Budapest élhetőségét, vagy elegendő lenne azokra szorítkozni, amelyek hasonló fejlődési pályát járnak be? E kérdések várhatóan hazai kutatók válaszait követelik majd, ugyanis a Budapest (és más magyar városok) élhetőségét vizsgáló kutatásokból a hazai szakirodalomban is hiány van. E tanulmány egyik legfontosabb tanulsága ezért éppen az, hogy további olyan vizsgálatokra van szükség, ahol primer kutatást végeznek vegyes (kvantitatív és kvalitatív) kutatómódszertannal. Ezek után a szakértők megtehetik azokat a szakpolitikai javaslatokat, amelyek Budapest élhetőségének hosszú távú fejlődését eredményezhetik.

Irodalom

- Ahmed, N. O. – El-Halafawy, A. M. – Amin, A. M. 2019: A Critical Review of Urban Liveability. *European Journal of Sustainable Development*, 8(1), 165–182. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2019.v8n1p165>
- Balla, R. – Benkő, M. – Durosaiye, I. O. 2017: Mass Housing Estate Location In Relation To Its Liveability: Budapest Case Study. *Conference Paper, Architecture MPS*, University of Derby, 6, 22–23.
- Barboza, E. P. – Cirach, M. – Khomenko, S. – Jungman, T. – Mueller, N. – Barrera-Gómez, J. – Rojas-Rueda, D. – Kondo, M. – Nieuwenhuijsen, M. 2021: Green space and mortality in European cities: A health impact assessment study. *The Lancet Planetary Health*, 5(10), 718–730. [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(21\)00229-1](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(21)00229-1)
- Blikk: <https://www.blikk.hu/aktualis/belfold/budapest-szuletesnap-elheto-varos/3gtjzbr>
- Burton, M. 2014: Quality of place. In *Encyclopedia of quality of life and Well-Being research*, 53125314. Berlin, Springer, 5312–5314.
- Chen, C.-W. 2023: Can smart cities bring happiness to promote sustainable development? Contexts and clues of subjective well-being and urban livability. *Developments in the Built Environment*, 13, 100108. <https://doi.org/10.1016/j.dibe.2022.100108>
- Csébi, M. 2018: Az életminőség egyenlőtlenségei az Európai Unióban. *Közép-Európai Közlemények*, 11(3), 9–17.
- Duque, J. 2023: The IoT to Smart Cities – A design science research approach. *Procedia Computer Science*, 219, 279–285. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2023.01.291>
- Eurobarometer 2023: *Report on the quality of life in European cities, 2023*. Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- Gajdoš, J. – Hudec, O. 2020: European Cities: What Matters for Subjective Well-Being? *Theoretical and Empirical Researches in Urban Management*, 15(4), 5–20.
- Global Power City Index 2023: Summary. https://mori-m-foundation.or.jp/pdf/GPCI2023_summary.pdf
- Hui, C. X. – Dan, G. – Alamri, S. – Toghraie, D. 2023: Greening smart cities: An investigation of the integration of urban natural resources and smart city technologies for promoting

- environmental sustainability. *Sustainable Cities and Society*, 99, 104985. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2023.104985>
- Irigoyen, C. O. 2017: The Livable City Model. *Vezetéstudomány – Budapest Management Review*, 48(11), 41–52. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2017.11.05>
- Kaklauskas, A. – Zavadskas, E. K. – Radzeviciene, A. – Ubarte, I. – Podvezko, A. – Podvezko, V. – Kuzminske, A. – Banaitis, A. – Binkyte, A. – Bucinskas, V. 2018: Quality of city life multiple criteria analysis. *Cities*, 72, 82–93. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2017.08.002>
- Kashef, M. 2016: Urban livability across disciplinary and professional boundaries. *Frontiers of Architectural Research*, 5(2), 239–253. <https://doi.org/10.1016/j.foar.2016.03.003>
- Komlósi, É. – Páger, B. 2016: Agglomerációs externáliák és versenyképesség. In Erdős, K. – Komlósi, É. (szerk.) *Tanítványaimban élek tovább. Emlékkötet Buday-Sántha Attila tiszteletére*. Pécs, PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, 225–243.
- Kovács-Győri, A. – Cabrera-Barona, P. – Resch, B. – Mehaffy, M. – Blaschke, T. 2019: Assessing and Representing Livability through the Analysis of Residential Preference. *Sustainability*, 11(18), Article 18. <https://doi.org/10.3390/su11184934>
- Kutty, A. A. – Wakjira, T. G. – Kucukvar, M. – Abdella, G. M. – Onat, N. C. 2022: Urban resilience and livability performance of European smart cities: A novel machine learning approach. *Journal of Cleaner Production*, 378, 134203. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.134203>
- Liao, P. 2009: Parallels Between Objective Indicators and Subjective Perceptions of Quality of Life: A Study of Metropolitan and County Areas in Taiwan. *Social Indicators Research*, 91(1), 99–114. <https://doi.org/10.1007/s11205-008-9327-3>
- Lim, T. K. – Rajabifard, A. – Khoo, V. – Sabri, S. – Chen, Y. 2021: Chapter 3 – The smart city in Singapore: How environmental and geospatial innovation lead to urban livability and environmental sustainability. In Kim, H. M. – Sabri, S. – Kent, A. (szerk.) *Smart Cities for Technological and Social Innovation*. Academic Press, Cambridge, 29–49. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-818886-6.00003-4>
- Lim, Y. – Edelenbos, J. – Gianoli, A. 2023: What is the impact of smart city development? Empirical evidence from a Smart City Impact Index. *Urban Governance*. <https://doi.org/10.1016/j.ugj.2023.11.003>
- Mercer 2020: *Quality of Living City Ranking*. <https://mobilityexchange.mercer.com/insights/quality-of-living-rankings>
- Metro-Roland, M. 2012: Architexturality: An Argument in Favor of Creative Preservation of the Urban Built Environment. *Material Culture*, 44(2), 21–42.
- Morris, E. A. 2023: Are „desirable” cities really so desirable? City characteristics and subjective well-being in the U.S. Wellbeing. *Space and Society*, 4, 100135. <https://doi.org/10.1016/j.wss.2023.100135>
- Natera Orozco, L. G. – Deritei, D. – Vancso, A. – Vasarhelyi, O. 2020: Quantifying Life Quality as Walkability on Urban Networks: The Case of Budapest. In Cherifi, H. – Gaito, S. – Mendes, J. F. – Moro, E. – Rocha, L. M. (szerk.) *Complex Networks and Their Applications*. VIII. 905–918. Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-36683-4_72
- Niedzielski, M. A. – Malecki, E. J. 2012: Making Tracks: Rail Networks in World Cities. *Annals of the Association of American Geographers*, 102(6), 1409–1431.
- NUMBEO: <https://www.numbeo.com/quality-of-life/>
- Okulicz-Kozaryn, A. 2013: City Life: Rankings (Livability) Versus Perceptions (Satisfaction). *Social Indicators Research*, 110(2), 433–451.
- Okulicz-Kozaryn, A. – Valente, R. R. 2019: Livability and Subjective Well-Being Across European Cities. *Applied Research in Quality of Life*, 14(1), 197–220. <https://doi.org/10.1007/s11482-017-9587-7>

- Owusu, A. B. – Mensah, C. A. – Mensimah Fynn, I. E. – Kwang, C. – Arthur, I. K. – Adu-Boahen, K. 2023: Indicator-based assessment of the liveability of communities in the Accra Metropolitan Area, Ghana: A transdisciplinary approach. *Social Sciences & Humanities Open*, 8(1), 100702. <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2023.100702>
- Pacione, M. 1990: Urban Liveability: A review. *Urban Geography*. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2747/0272-3638.11.1.1>
- Sassen, S. 2009: Cities in Today's Global Age. *The SAIS Review of International Affairs*, 29(1), 3–34.
- Sufian, A. J. M. 1993: A Multivariate Analysis of the Determinants of Urban Quality of Life in the World's Largest Metropolitan Areas. *Urban Studies*, 30(8), 1319–1329.
- Teveli-Horváth, D. 2023: *A főutcamenedzsment mint városrevitalizációs eszköz lehetőségei Magyarországon*. Doktori (PhD-) értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskola. <https://doi.org/10.14267/phd.2023031>
- The Economist Intelligence Unit 2021: *The Global Liveability Index 2021. How the Covid-19 pandemic affected liveability worldwide*.
- The Economist Intelligence Unit 2022: *The Global Liveability Index 2022. Recovery and hardship*.
- Veenhoven, R. 2010: Life is Getting Better: Societal Evolution and Fit with Human Nature. *Social Indicators Research*, 97(1), 105–122.
- Vijayakumar, V. – Sangeetha, S. P. 2021: Urban form as a critical factor in the Quality of Life indicators – A review. *Materials Today: Proceedings*, 37, 877–879. <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2020.06.043>
- Wirth, von T. – Grêt-Regamey, A. – Stauffacher, M. 2015: Mediating Effects Between Objective and Subjective Indicators of Urban Quality of Life: Testing Specific Models for Safety and Access. *Social Indicators Research*, 122(1), 189–210. <https://doi.org/10.1007/s11205-014-0682-y>

PECSŐK LÁSZLÓ

A 150 éves Budapest tömegközlekedésének kulcsmomentuma: 100 éve jött létre a BSZKRT

A key moment in the public transport of the 150-year-old Budapest, the foundation of the Budapest Capital Transport Company 100 years ago

Absztrakt

Az egyesített Budapest a tömegközlekedését előbb egy monopóliumhelyzetben lévő lóvasútvállalat biztosította, majd a villamos megjelenésével és a lóvasút villamosításával két nagyvállalat, a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság Rt. (BKVT) és a Budapesti Villamos Városi Vasút Rt. (BVVV), illetve ezek affiliált vállalatainak rivalizálásával kétszereplőssé vált a piac. Már az első világháború előtt is felmerült a gondolat, hogy a két vállalatot községi tulajdonban egyesítsék, de valódi lépések ebben az irányban csak az őszirózsás forradalom után történtek. A Károlyi-kormány létrehozta a Budapesti Egyesített Városi Vasutakat (BEVV), a korábbi tulajdonosok kárpótlása azonban elmaradt, mert tanácsköztársaság a nagyvállalatok kárpótlás nélküli államosításáról határozott, ami érintette a BEVV-t is. A tanácsköztársaság bukása után újraindult az előd-vállalatok és a BEVV jogi helyzetének rendezése, amely végül a Budapest Székesfőváros Közlekedési Rt. (BSZKRT) 1923-as megszületésével oldódott meg. De nem csak a jogi helyzetet és a korábbi tulajdonosok kárpótlását kellett megoldani, a közlekedési vállalatokat műszakilag is egyesíteni kellett, ami szintén komoly kihívások elé állította a szakembereket.

Kulcsszavak: tömegközlekedés, BSZKRT, villamos, községesítés, Budapest, vállalategyesítés

Abstract

Public transport of the unified Budapest was first provided by a monopoly horse-drawn railway company. Then, with the arrival of the tramway and the electrification of the horse-drawn railway, the rivalry between two large companies, the Budapest Public Road Railway Company Ltd (BKVT) and the Budapest Electric City Railway Company Ltd (BVVV) and their affiliates created a two-tier market. Even before World War I, the idea of merging the two companies under municipal ownership had been suggested, but no real steps in this direction were taken until after the so-called Aster Revolution. In November 1918 the Károlyi government founded the Budapest United Municipal Railways (BEVV) but the compensation of the former owners was not paid because the Hungarian Soviet Republic in 1919 decided to nationalise the large companies without compensation. This also affected the BEVV. After the fall of the Soviet

Republic in August 1919, the legal status of the predecessor companies and BEVV was re-considered and finally resolved with the creation of the Budapest Capital Transport Company (BSZKRT) in 1923. But it was not only the legal situation and the compensation of the former owners that had to be resolved, the transport companies also had to be technically unified, which also posed a major challenge for the experts.

Keywords: public transport, Budapest Capital Transport Company, tramway, municipal ownership, Budapest, company merger

A főváros tömegközlekedésének kialakulása

Az első igazi tömegközlekedési eszköz más nagyvárosokhoz hasonlóan a mai Budapest területén is az omnibusz volt. Az első omnibusz 1832-ben indult útjára, melyet sorra követtek az újabbak, így 1860-ban már száz ilyen kocsis közlekedett a városban. Ezek a járművek kisvállalkozók tulajdonában voltak. Majd még a városegyesítés előtt megindult a jóval korszerűbb lóvasút-közlekedés is. A világon hatodikként, előbb 1866. augusztus 1-jén Pesten, a Pesti Közúti Vaspálya Társaság (PKVT) kezelésében, majd 1868. május 18-án Budán a Budai Közúti Vaspálya Társaság (BKVT) révén. Utóbbi vállalat mindössze két vonalat épített, az óbudaait és a zugligetit. Az 1873-ban egyesült fővárosban 1876-ban adták át a Margit hidat, amely lehetőséget nyújtott a két városrész lóvasúttal való összekötésére.¹ A PKVT-nek azonban csak Pestre, a BKVT-nek pedig csak Budára volt engedélye lóvasútat működtetni, így nem volt lehetőségük olyan vonalat üzemeltetni, amely mindkét városrészben közlekedik. Végül 1878-ban a PKVT megvásárolta a budai vállalatot, létrehozva a Budapesti Közúti Vaspálya Társaságot (BKVT). Ennek eredményeként végre megvalósulhatott a két városrész tömegközlekedési összeköttetése. Lóvasút azonban nemcsak a hídon, hanem magán a Margitszigeten is közlekedett. Itt még a többi vonal villamosítása után is megmaradt a lóvontatás, egészen addig, amíg az autóbusz fel nem váltotta 1928 áprilisában.

A lóvasúthálózat egyre bővült, az utaslétszám folyamatosan emelkedett. 1868-ban 2,4 millióan közlekedtek lóvasúttal, a város egyesítéskor 1873-ban már 7,5 millió, míg 1896-ban már 26 millió utasa volt a BKVT-nek. 1889-ben 1042 lovuk volt, melyekkel 41 kilométernyi vonalon közlekedtek. A társaság ekkor konkurencia hiányában monopolhelyzetben

¹ A Lánchíd nem volt alkalmas lóvasút-közlekedésre.

volt, a fővárost azonban kellemetlenül érintette, hogy nem tud befolyást szerezni a vállalatban. 1886-ban végre lehetőség nyílt rá, hogy egy új cég is bekerüljön a tömegközlekedési piacra. Ebben az évben ugyanis a Lindheim és Társa cég ajánlatot tett egy, a Rudolf rakparttól² a Podmaniczky utcán át a Városligetbe közlekedő közúti gőzvasút építésére. Ezt a BKVT kizárólagos jogaira hivatkozva megvétózta, azonban a közmunka- és közlekedési miniszter a szerződés szó szerinti értelmezésére hivatkozva – miszerint a társaságnak géperező közúti vasút építésére nincs előjoga – a tiltakozást elutasította. Ekkoriban jelent meg Balázs Mór³ *Budapest gőzmozdonyú vaspálya hálózata* című tanulmánya. A Lindheim és Társa pedig ezután társult Balázssal és nyolc vonal építésére kért engedélyt.

A Duna-partra tervezett vonal Balázs tervei szerint villamos üzemű lett volna, a többit azonban gőzvontatással kívánta megoldani. De a BKVT is benyújtott egy tervezetet, szinte teljesen ugyanazokra az útvonalakra, mint amelyekre Balázs Mór és társa, azzal a különbséggel, hogy ők a rakpartra is gőzüzemű vasutat terveztek. Ezután lobbant fel a vita a fővárosban a két vasútüzemről, ami a budapesti villamosvasút megszületéséhez vezetett. Bár az eredetileg tervezett Duna-parti vonal csak évtizedekkel később valósult meg, ennek a tárgyalása során merültek fel olyan agályok, amelyek leküzdése érdekében a Balázs Mór vezette társaság úgy döntött, próbavasút építésével győzi meg a kétkedőket.

A próbavasút építésére 1887. október 1-jén adták ki az engedélyt, november 28-án pedig már megindult rajta a forgalom. A villamos Siemens és Halske-rendszerű alsóvezetékes áramszedővel működött. Azért ezt a megoldást választották, mert a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) városképi szempontok miatt nem járult hozzá a felsővezetékes hálózat-hoz.⁴ Később Bécsben, Berlinben és Drezdában is használták az alsóvezetékes módszert, ami budapesti rendszer néven vált ismerté. A sínek sem normál nyomtávúak voltak, mindössze egyméteres nyomtávval⁵ épült a próbaszakasz a Nagykörúton, a Nyugati pályaudvar és a Király

2 A mai Széchenyi rakpart. Ráday 2004, 430.

3 Balázs Mór (1849. márc. 5., Pest – 1897. aug. 1., Remagen) különböző üzleti vállalkozások után fordult az érdeklődése a közlekedés felé. A műszaki fejlesztésekben szerzett érdemeiért nemességet kapott. Markó 2001, 308. Az ő nevét viseli a 2030-ig szóló Budapest Mobilitási Terv *aka* Balázs Mór Terv (BMT).

4 A később megépülő belvárosi területeken szintén nem engedélyezték a felsővezeték kiépítését.

5 A normál nyomtáv 1435 mm. Urbán 1984, 533.

utca között. A körülbelül egy kilométer hosszú pályán a villamosok legfeljebb 10 km/h sebességgel közlekedhettek, pedig technikailag képesek lettek volna a 40 km/h elérésére is. A próbavonal sikeresnek bizonyult, így a Lindheim és Társa, a Balázs Mór-féle közkereseti társaság, valamint a Siemens és Halske által alkotott Budapesti Városi Vasút (BVV) hamarosan újabb vonalakra adott be kérelmet.

Ahogy a BSZKRT tizedik évfordulójára megjelent kiadvány fogalmaz: *„A lóvasútnak legyőzhetetlen vetélytársa támadt. A lassú járású, idejemúlt lóvasút, melynek kocsisa vaspálcával feltámasztott nyeregformájú ülésén üldögélve kedélyesen tülkölt egyet-egyet, sehogyan sem illett a nagyvárosias, tiszta és gyors villamos⁶ vasút mellé. A közönség hamarosan megszerette a villamost és szívesebben használta, mint a lóvasutat.”⁷*

1891 márciusában a BVV tulajdonosi szerkezetében változás történt. Az Angol–Magyar Bank létrehozta a Budapesti Városi Villamos Vasút Rt.-t (BVVV), melynek első vezérigazgatója Balázs Mór lett. Az új társaság új szerződést kötött a fővárossal. Ennek értelmében a törvényhatóság legkorábban 1917-ben válthatta meg a BVVV hálózatát. A társaság 1893-ban a Rókus Kórház – Kőbánya, Liget tér közötti vonalon megépítette Budapest első felsővezetékes vonalát. A konkurencia hatására a BKVT is fokozatosan áttért a villamos üzemre, hálózatukat 1895 és 1898 között villamosították.

A villamosvonalakon külön téli és nyári menetrendet alkalmaztak. 1900-ban a legsűrűbb járat percenként indult, a legritkább tízpercenként. A nagy forgalmú vonalakon két vágány épült, de legtöbb esetben nem az út közepén, ahogy most láthatjuk, hanem a két szélén. A viszonylatokat 1910 óta különböztetik meg számokkal, korábban színes tárcsák jelölték őket. A BKVT kapta a páratlan számokat, a BVVV a párosokat.

A helyi érdekű vasutak (HÉV) létesítését az 1880-as XXXI. tc. szabályozta, melyet az 1888. évi IV. tc. módosított.⁸ A HÉV-vonalak létrehozását az indokolta, hogy a fővonalak mellett kisebb helyi vonalakra is szükség volt, amelyek a környező településeket kötik össze egymással, illetve a nagyvárosokkal. Korábban az ország területén több HÉV-vonal létezett, nem csak a ma ismert főváros környéki viszonylatok. A villamosközleke-

⁶ Ne feledkezzünk meg arról, hogy a lovaknak menet közben üríteniük is kellett, ami rengeteg kosszal járt.

⁷ BSZKRT 1934, 22.

⁸ Corpus Juris Hungarici 1879–1880, 286–289; Corpus Juris Hungarici 1887–1888, 143–155.

déssel közel egy időben indultak meg az első Budapest környéki HÉV-ek, amelyek az elővárosokat kötötték össze a fővárossal. Az első három vonal az 1887-ben felavatott Közvágóhíd–Soroksár, valamint az 1888-ban átadott Kerepesi út – Cinkota, és Filatori-gát–Szentendre HÉV-ek voltak. Ezeket a BKVT üzemeltette csakúgy, mint a Budapest–Budafok vonalat, miután 1916-ban átvette a Budapest–Budafok Helyi Érdekű Villamos Vasút Rt.-t.⁹ A BKVT 1889 végén a HÉV-vonalainak kezelésére létrehozta a Budapesti Helyiérdekű Vasutak Rt.-t (BHÉV).¹⁰ A BVVV is kivette a részét az elővárosi vasutak üzemeltetéséből azzal, hogy felvásárolta a Budapest–Szentlőrinci Helyiérdekű Villamos Vasút Rt.-t (BLVV).¹¹

Az elővárosok kapcsolatát korábban a MÁV-vonalak biztosították, de például Erzsébetfalva¹² és Csepel összeköttetése a várossal először csak a HÉV-vonallal oldódott meg. A HÉV-szerelvényeket eleinte gőzmozdony vontatta, de a szárnyvonalak és a második vágányok kiépítése mellett 1906-tól elkezdődött a villamosítás is.

Bizonyos peremkerületek már jóval korábban rendelkeztek (ló)vasúti kapcsolattal. Az első PKVT-vonal például egyből Újpestet kötötte össze az akkori pesti Széna térrel.¹³ Szintén Újpestről indult a BKVT konkurenciájaként a Budapest–Újpest–Rákospalotai Villamosvasút Rt. (BURV), vagy a széles körben használt nevén „BÚR vasút”. Villamosaik a Ferdinánd tértől¹⁴ a Lehel utcán haladtak Újpestrig, egy szárnyvonaluk pedig az Árpád úton keresztül jutott ki Rákospalotára. A pesti végállomás nem véletlenül itt volt, a BKVT ugyanis kilobbizta a fővárosnál, hogy az ellenlábás vállalat járművei ne mehessenek el a körútig. Ez az állapot addig állt fenn, amíg a 1898-ban BKVT felvásárolta a BURV részvény többségét.¹⁵ Ezután a Ferdinánd hídnál rácsatlakozhattak a BKVT Váci úti vágányaira, a végállomás pedig átkerült Nyugati pályaudvarhoz. A BURV villamosait számok helyett betűkkel jelölték.

A szintén az északi peremközségeket összekötő a Rákospalota–újpesti lóvonatú vasútnak (amely Budapest és Újpest határán csatlakozott

9 BFL VII.2.e Budapest–Budafoki Helyi Érdekű Villamos Vasút Rt. 1877/1915 1873. dob.

10 BFL VII.2.e Budapesti Helyi Érdekű Vasutak Rt. 1878/1915 6496. dob.; BFL VII.173.a 1889/3033.

11 BFL VII.2.e Budapest–Szentlőrinc Helyi Érdekű Vasút Rt. 2163/1915 1489. dob.

12 A későbbi Pest(szent)erzsébet.

13 A mai Kálvin tér. Ráday 2004, 463.

14 A mai Lehel tér. Ráday 2004, 384.

15 BFL VII.2.e Budapest–Újpest–Rákospalotai Villamos Közúti Vasút Rt. 1883/1915 65. dob.

a BKVT hálózatához) már a kezdetektől a tulajdonosai között szerepelt a BKVT, illetve annak vezetői, de miután 1894-ben Budapestvidéki Villamos Közúti Vasút Rt. (BVKV) néven részvénytársasággá alakult, már a részvénytöbbséget is megszerezték, majd villamosították a vonalaikat.¹⁶

Az európai kontinens első földalatti vasútja az Andrassy út¹⁷ alatt épült meg. Itt mind a BVVV, mind a BKVT szeretett volna létrehozni villamosvonalat, az FKT azonban többszöri kérésükre is elutasította ezeket a javaslatokat. Így a két vállalat egy közös tervet nyújtott be, amelyben földalatti vasút építését indítványozták. A kérvény jó időben született a jó helyen, hiszen a vasút végállomása a készülő millenniumi ünnepek helyszíne, a Városliget volt, a korszak legmodernebb közlekedési eszköze pedig emelte az ünnepség fényét. A földalatti vasút mindössze húsz hónap alatt épült meg, 1896. május 2-án adták át a forgalomnak. A millenniumi ünnepségre Budapestre érkező Ferenc József május 8-án látogatta meg, majd augusztus 13-án levelében engedélyezte, hogy az új közlekedési eszköz az ő nevét viselje. Így az új társaság neve Ferenc József Földalatti Villamos Vasút Rt. (FJFVV) lett.

Elmondható tehát, hogy Budapest és környékének közlekedését hét vasúttársaság bonyolította le, a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság (BKVT), a Budapesti Villamos Városi Vasút Rt. (BVVV), a Budapest–Újpest–Rákospalotai Villamos Közúti Vasút Rt. (BURV), a Ferenc József Földalatti Villamos Vasút Rt. (FJFVV), a Budapest–Szentlőrinci Helyi Érdekű Villamos Vasúti Rt. (BLVV), a Budapesti Helyi Érdekű Vasutak Rt. (BHÉV), valamint a Budapestvidéki Villamos Közúti Vasút Rt. (BVKV). Ez azonban valójában két vállalatot jelentett, hiszen a BURV és a BHÉV (amelybe beolvadt a BVKV, és a Budapest–Budafoki Helyi Érdekű Vasút Rt. is) a BKVT, a BLVV pedig a BVVV érdekeltségébe tartozott, míg a földalattit a két cég közösen birtokolta, és a BVVV üzemeltette. Budapest kötött pályás közlekedését tehát gyakorlatilag a BKVT és a BVVV tartotta kezében, és majd ennek a két vállalatnak az egyesítéséből jön létre a BSZKRT.

Rajtuk kívül meg kell említeni a MÁV és a Déli Vasút¹⁸ budapesti útvonalait is, illetve az állami vasúttársaság három, a fővárosból kivezető

¹⁶ BFL XI.1515, 1. dob.

¹⁷ Gróf Andrassy Gyula miniszterelnök kezdeményezésére épült meg a Sugár út, amelyet hálából még életében róla neveztek el. Ráday 2004, 70.

¹⁸ Az osztrák–magyar tulajdonú Cs. és kir. szab. Déli Vaspálya Társaság, röviden csak Déli Vasút. Urbán 1984, 126–127.

HÉV-vonalat is üzemeltetett: az egyik a lajosmizsei vonal (eredetileg Budapest–lajosmizsei h.é.v), a másik az esztergomi (Budapest–Esztergom–füzitői h.é.v), amely Pilisvörösvár, Piliscsaba, Dorog érintésével jutott el az érseki székhelyre, a harmadik pedig Vác–Veresegyház–Budapest–gödöllői h.é.v (VGB) volt. Ezek ma is a MÁV vasúthálózatának részei, de nem tartoznak a BHÉV-vonalak közé.

Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a budapesti tömegközlekedés nem csak kötött pályás közlekedésből állt, bár ekkoriban még valóban ez jelentette a jelentős többséget. Már a századfordulón felmerült a BVVV illetékeseiben a gondolat, hogy megvásárolják az omnibuszvállalatot és elektromos autóbusz-omnibuszokat indítanak. Nyugat-Európában ugyanis az omnibuszok kiváltására indítottak először elektromos, majd később benzinmotoros autóbuszokat. A BVVV végül gazdaságtalannak ítélte a tervet, így lemondott róla. A Phönix Automobil Rt. azonban 1909-ben elindította első idényjáratait a Szabadság-hegy–János-hegy útvonalon. Ezután sorra nyíltak a magánhálózatok, míg 1913-ban a Budapesti Általános Omnibusz Rt. előállt egy egységes autóbusz-vállalat gondolatával, a Székesfővárosi Közlekedési Vállalat (SZKV) részvényeinek átvételével, mivel a kis magánvállalkozások rendszerét már nehezen lehetett fenntartani. Az ajánlatot azonban a székesfőváros közgyűlése elutasította, de az év végén az SZKV-részvények községi tulajdonba kerültek, azaz a főváros váltotta meg ezeket. A fővárosi közgyűlés 1913-ban döntött a társaskocsi-közlekedés motoros üzemre való áttéréséről. Az SZKV-vel fennálló szerződést pedig 1914. január 1-jével felmondták.¹⁹ A vállalat 1915. március 1-jén egy akkumulátoros és egy benzines autóbusszal indult, de az autóbuszok az utak nem kielégítő kiépítettsége és burkolata miatt ekkor még nem számítottak komoly vetélytársnak a kötött pályás közlekedéssel szemben.

Szót kell még ejteni a Budai hegyipályáról,²⁰ amelyet 1870. március 2-i megnyitása után, az első hónapban még a BKVT üzemeltetett, de április 3-án átadta a működtetést a tulajdonos Budai Hegyipálya Rt.-nek. Valamint az 1874. június 24-én beindított fogaskerekűről, amelyet a svájci Internationale Gesellschaft für Bergbahnen cég tulajdonában álló Svábhegyi Fogaskerekű Vasút Üzemigazgatás működtetett.²¹ A vállalkozás kez-

19 BFL IV.1403.a. 1913. dec. 20-iki közgyűlés, 2489. határozat.

20 Mai nevén Budavári Sikló.

21 A kocsikra a Budai Svábhegyi Vasút cégjelzést festették.

detben veszteséges volt, a svájci tulajdonos 1877-ben hozzá is járult, hogy a magyar vállalat beszüntesse, vagy legalábbis szüneteltesse tevékenységét, erre azonban nem került sor. Később a BKVT-nek is felajánlották megvásárlásra a vasutat, de Jellinek Mór²² igazgató még korainak tartotta az üzletet, ő ugyanis a cég csődbemenetelére spekulált. Később azonban ez a közlekedési eszköz is nyereségesé vált. Az anyavállalat ellenben nem volt ilyen szerencsés, ugyanis 1895-ben felszámolták. A fogaskerekű így a Magyar Vasút Forgalmi Rt. érdekkörébe tartozó Svábhegyi Fogaskerekű Vasút Rt. tulajdonába került.

A vállalatok egyesítése községi kézben

A főváros vetetése már az első világháború előtt is szerette volna egységesíteni a tömegközlekedési vállalatokat, rengeteg gond adódott ugyanis azok versengéséből. Egymással párhuzamosan építettek ki vonalakat a mellékutcákban, bonyolult útvonalakat követve, ugyanakkor nem lehetett átszállás nélkül végigmenni sem a Nagykörúton,²³ sem az Üllői úton, ahol a Nagyvárad térnél a BKVT vonala elkanyarodott jobbra és balra. Aki tovább kívánt menni, annak itt át kellett szállnia a BLVV járataira. Sok problémát okozott a tarifarendszer is, különösen az egymás hálózataiba érvényes átszállójegyek miatt. 1919 előtt 82 féle villamosjegy volt forgalomban. Az egyesülés már 1892-ben megtörténhetett volna, amikor a BKVT felajánlotta a részvényeit, darabjáért 600 koronát kérve a BVVV-nek, a rivális azonban nem élt a lehetőséggel.

A községi tulajdonba vétel érdekében Bárczy István polgármester²⁴ 1911-ben felvásároltatta a BVVV részvényeinek többségét, így a főváros döntő befolyást szerzett a vállalatban. 1915-ben az igazgatóság elnökévé

22 Jellinek Mór (1823, Magyarbrod – 1883. jún. 13., Budapest) közgazdász, nagykereskedő. Tevékenyen részt vett az 1848. évi forradalmi mozgalomban. Az 1850-es években jött Pestre. Az ő kezdeményezésére helyezték üzembe a lóvontatású vasutat. A PKVT, majd a BKVT vezérigazgatójaként a vasúti közlekedést igyekezett fejleszteni. Markó 2003, 587.

23 A Boráros tértől a Nyugati térig a BVVV villamosai közlekedtek (az egykori próbavasút meghosszabbítása), a Nyugatitól a Margit híd felé viszont a BKVT egykori lóvasút vágányai kanyarodtak le a Váci útról és a mai Bajcsy-Zsilinszky útról.

24 Bárczy István polgármester 1906–1918, főpolgármester 1918. áprilistól 1919. januárig. Horváth 1998, 14. Polgármesteri időszakában központi szerepet játszott a közművek (nem csak a közlekedési vállalatok) községeztése. Sipos 1996, 163–190.

Bárczyt, ügyvezető-alelnökévé pedig Bódy Tivadar²⁵ alpolgármestert választották,²⁶ aki ezt a posztját egészen a polgármesteri felmentéséig megtartotta, ezután pedig a cég vezérigazgatója lett.

A háború végeztével a forradalmi kormány az egyik legfontosabb kérdésnek tekintette a fővárosi közlekedési vállalatok állami kézben való egyesítését. A Minisztertanács már 1918. november 1-jén megbízta Garami Ernő kereskedelemügyi minisztert,²⁷ hogy a BKVT-t, a BVVV-t és ezek affiliált²⁸ vállalatait a kormány részére átvegye, és a székesfőváros kezelésébe adja. A Vasúti és Hajózási Felügyelet határozata szerint: „Az egyesített vállalat minden ügyét a székesfőváros vezeti, a kereskedelemügyi miniszter három megbízottjával egyetértőleg. Nézeteltérés esetén a kereskedelemügyi miniszter dönt.”²⁹

A három kormánybiztos azonban, bár november 5-én átvette a vállalatokat, nem adta át azokat a fővárosnak, és emiatt panasszal éltek a kormány felé.³⁰ Ezért Károlyi Mihály³¹ 1918. november 21-én kiadott egy rendeletet, amit az 1919. évi IV. néptörvény³² megerősített. Ebben úgy határozott, hogy a BKVT, a BHÉV, a BURV, a BVVV, az FJFVV és a BLVV ingó és ingatlan vagyonával együtt a közvagyon része lesz, és Budapest székesfőváros közönségének a tulajdonába kerül. A korábbi engedélyek, területhasználati szerződések érvényüket veszítik, a jogok a fővárosra szállnak. A korábbi alkalmaztatási szerződések kártérítési kötelezettség nélkül szintén érvényüket veszítik. És elrendelte a Budapesti Egyesített Városi Vasutak (BEVV) egyéni céggé váló bejegyzését a Cégbíróságon,³³ Budapest törvényhatóságának újraszervezéséig pedig megerősítette,

25 Bódy Tivadar alpolgármester 1913–1918, polgármester 1918–1920, a tanácsköztársaság és a Peidl-kormány időszakának kivételével. Horváth 1998, 14.

26 BFL VII.2.e Budapesti Villamos Városi Vasút Rt. 395/1915 307. kisdob.

27 Garami Ernő kereskedelemügyi miniszter 1918. október 31. – 1919. március 21. Bölöny 1992, 204.

28 Affiliált: más – rendszerint nagyobb – vállalat, cég közvetlen érdekeltségébe, tulajdonába bevont. Schack 1929, 66. Ez esetben a BVVV részéről a BLVV-t, a BKVT részéről a BURV-ot és a BHÉV-et, valamint a közös tulajdonú FJFVV-t jelenti.

29 14.122/1918. sz. M. Kir. Vasúti és Hajózási Felügyelőségi határozat, Föv. Közl. 1919, 315–316.

30 *Közl. Szemle*, 1919, 40.

31 Károlyi Mihály miniszterelnök 1918. október 31. – 1919. január 11. Bölöny 1992, 81.

32 Az 1919. évi törvények gyűjteménye 18.

33 BFL VII.2.e Budapesti Egyesített Városi Vasutak Rt. (BEVV) 8691/1918 2432. dob.

hogyan a vállalatot a kereskedelmi miniszter megbízottai igazgatják, a fővárosi tanács delegáltjainak közreműködésével.³⁴

A részvényesek kárpótlása ügyében Garami miniszter 1919. január 8-án hívott össze értekezletet. Ezen úgyszólván határoztak, hogy a korábbi szerződésektől függetlenül kell kártérítést fizetni, a kártalanítás összegének megállapítására pedig bizottságot hoztak létre, amely a felmérést március végére a földalatti vasút kivételével elvégezte. A tanácsköztársaság kormánya az 1919. március 26-án megjelent IX. rendeletével³⁵ azonban a térítés nélküli átvételről hozott határozatot, így a bizottság munkája idő előtt véget ért.³⁶

A Budapesti Egyesített Városi Vasutak

A vállalatok összeolvasztása után hozzákezdtek a hálózategyesítéshez. Nyolc fő körzetet alakítottak ki, és ezeken belül külön-külön megállapították, melyek a meghagyandó, az átalakítandó, az összekötendő és az újonnan létesítendő szakaszok. Az átalakítások után, bár születtek új vágányok is, a vágányhossz 425 826 méterről 407 812 méterre csökkent, ebben szerepet játszott több párhuzamos vonalszakasz felhagyása is.³⁷

A háború után a teljes villamoshálózat borzalmas állapotban volt. A belvárosi alsóvezetékes szakaszok ekkor már több mint harmincévesek voltak, egyébként is cserére szorultak volna, de rossz állapotukat csak tetézte, hogy a háború alatt semmilyen karbantartásra nem volt lehetőség. Sőt bizonyos pályaszakaszokat fel is szedtek, hogy máshol használják fel őket. A pályacserét összekötötték a megbízhatatlan alsóvezetékes rendszer felsővezetékesre alakításával. Az alsóvezetékben állandóak voltak az üzemzavarok, ami miatt gyakran szünetelt a közlekedés. Télen sokszor befagyott a csatornába a megolvadt jégből keletkezett, majd újból megfagyó víz. Alsóvezeték jellemzően csak a belvárosi szakaszokon volt, a külvárosokban már eleve felsőt építettek. 1914-ben a BKVT és a BVVV

34 5488/1918. M.E. Rendelet, *Főv. Közl.*, 1919, 316–317.

35 A Forradalmi Kormányzótanács és a népbiztosságok rendeletei 18–19.

36 *Közl. Szemle*, 1919, 40.

37 BFL XI.1517. a 1. doboz. Megjegyzendő, hogy nekem, összeadva a számokat, a műszaki osztályllyal ellentétben 410 812 méterre jött ki az új vágányhossz.

135 km vonalhálózatból 38 km-en volt alsóvezetékes áramszedés. A teljes átállás 1924-re fejeződött be.

A tanácsköztársaság idején a Budai hegyipályát és a siklót is beolvasztották a BEVV-be. Ugyanekkor, a szénhiány miatt, mivel a villamoskocsik indításnál aránytalanul nagyobb árammennyiséget vettek fel, ritkították a megállóhelyeket. Körülbelül a megállók 20-30 százaléka szűnt meg. A megszüntetendő megállókról komoly vita alakult ki Budapesti Forradalmi Központi Munkás és Katonatanács 80-as intézőbiztosságának 1919. július 5-i ülésén. Sütő József³⁸ például azon az állásponton volt, hogy bár a Lövölde téri megállót a megszüntetni valók közé sorolták, ezt a javaslatot nem fogadja el, hiszen a közelben van a könyvkötők szakszervezeti helysége. A Felsőerdősor 7–9. alatti megállót azonban nyugodtan meg lehet szüntetni, hiszen ez az Andrassy útra nyílik, ami burzsuj negyed. Ezenkívül több további felszólalás is elhangzott egy-egy megszüntetésre ítélt állomás védelmében, de ezek már gyakorlatiasabb érveket hoztak fel, így született például elhatározás arról, hogy a Császár és a Lukács fürdő előtti megállót felszámolják, és a kis távolság miatt a kettő között egy új megállót hoznak létre.³⁹

A román megszállás alatt a külterületeken nem jártak a villamosok, de a város belsejében is csak este 8-ig volt tömegközlekedés. Mindamellett szénhiány miatt még később is, 1920 márciusáig komoly fennakadás volt a villamosközlekedésben.

A BSZKRT megszületése

A proletárdiktatúra összeomlása után, 1919. augusztus 4-én döntött úgy a tanács, hogy felkéri a kormányt a törvényes állapotok mielőbbi visszaállítására. Másnap azt is kimondták, hogy a tanács, a polgármester, az alpolgármesterek, a tanácsnokok, a főtisztviselők, a kerületi előjárók és az összes többi fővárosi hatóság hivatala azonnali hatáskörben működésbe lép. A törvényhatósági bizottság működésnek megkezdéséig a közgyűlés jogkörét pedig a tanács gyakorolja. Tehát a városirányítás a polgármester elnöklete alatt álló hivatalnoktanács kezébe került. Bódy Tivadar

³⁸ Sütő József nemzetgyűlési képviselő, a szociáldemokrata párt választmányának tagja, a párt VB elnöke. T. Boros 1929, 391.

³⁹ BFL XVI.1.g 1. dob. 1919. júl. 5-i ülés.

polgármester ekkor az 1918 előtt választott közgyűlést hívta össze. Ezt a közgyűlést elsősorban a – 20. század első harmadában már anakronizmusnak számító – virilizmus következtében kétharmad részben Vázsonyi Vilmos liberális beállítottságú demokrata pártja⁴⁰ uralta. Ez ellen igyekezett fellépni a kereszténynemzeti kormány,⁴¹ különösen, hogy a szemük előtt lebeghetett a vörös Bécs példája, amelyet a relatív többségbe került szociáldemokraták irányítottak. Az 1920. januári nemzetgyűlési választások jobboldali győzelme után március 29-én Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök⁴² Sipőcz Jenő⁴³ kormánybiztost nevezte ki a főváros élére, akit áprilistól a főpolgármesteri teendők ellátásával is megbíztak. A székesfőváros törvényhatósági bizottság újjáalakításáról szóló 1920. IX. tc.⁴⁴ eltörölte a virilista rendszert, a választás után összeülő törvényhatóságnak 240 választott és 22 kinevezett tagja volt.

1920-ban mind a januári nemzetgyűlési, mind a júliusi törvényhatósági választásokon Budapest lakosságának 50 százaléka vehetett részt, ami az európai gyakorlatban is magas számnak számított. A törvényhatósági választásokat 1920. július 11–12-én tartották, a keresztény csoportosulások 167 mandátumot szereztek, szemben a liberális ellenzék 73 képviselőhelyével. A keresztények két párt révén is képviselve voltak. A vezető szerep a Wolff Károly vezette Keresztény Községi Párté volt, melyet gyakran a vezetője után Wolff Pártnak is neveztek.⁴⁵ Ők a választásokon még Egyesült Keresztény Nemzeti Liga néven indultak, és olyan prominens tagjaik voltak, mint Teleki Pál és Bethlen István. A párt a fővárosi keresztény-nemzeti középosztály és a kispolgárság pártja volt. Wolffék a választás után megállapodtak a másik keresztény párttal, a magát keresztényszocialistának is nevező Katolikus Néppárttal, hogy Keresztény Községi Párt megkapja a fővárost, de kimarad az országos politikából.

40 Vázsonyi (1894-ig Weiszfeld) Vilmos (1868. márc. 22., Sümeg – 1926. máj. 29., Baden) miniszter, országgyűlési képviselő, Budapest Székesfőváros törvényhatóságának tagja. 1894-től az általa alapított Bp-i Községi Demokrata Párt, 1900-tól az abból létrejött Polgári Demokrata Párt vezére. Az őszirózsás forradalom győzelme után Nemzeti Demokrata Párt néven újrászervezte pártját. Markó 2007, 1156–1157.

41 A kereszténynemzeti eszméről bővebben lásd Gergely–Izsák 2000, 44–45.

42 Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök 1920. március 15. – 1920. július 19. Bölöny 1992, 190.

43 Sipőcz Jenő polgármester 1920–1934, főpolgármester 1934–1937. Horváth 1998, 15, 10.

44 Magyar törvénytár 1920, 29–34.

45 Wolff Károlyról és a KKP-ről bővebben Szentgáli 2002.

Az új törvényhatósági bizottság 1920. augusztus 11-én alakult meg. Egyik első lépésként rendkívüli tisztújítást rendeltek el, holott a nem élethossziglan megválasztott képviselő megbízatása csak 1922-ben járt volna le. Ennek eredményeként a város irányítása teljes egészében a kereszténynemzeti tábor kezébe került. Polgármesternek Sipőcz Jenőt választották.

A tanácsköztársaság bukása után a Forradalmi Kormányzótanács IX. számú rendeletét hatályon kívül helyezték, de egy különrendelet szerint mindez a BEVV-re nem vonatkozott, a vállalat esetében a rendelet további intézkedésig hatályban maradt.⁴⁶ Mint azt Rényi Dezső alpolgármester 1920 novemberében a törvényhatósági bizottság előtt megindokolta, „a négy vasúttársaságot⁴⁷ 1918. november elején forradalmi ténnyel egyesítették, de a vállalat műszakilag és adminisztratív összeforrt, szétválasztani nem lehet,” ezért az állam saját kezelésébe vette a vállalatot. Mivel az az elmúlt időszakban 140 millió korona deficitet termelt, úgy döntöttek, hogy vagy visszaállítják a négy részvénytársaság korábbi helyzetét, vagy a főváros veszi át a vasutak kezelését. A főváros számára célszerű volt a társaság egyben tartása, mert Rényi szavai szerint „a szétválasztás majdnem leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik”.⁴⁸ Ezért szükségessé vált a BEVV jogi helyzetének tisztázása. Ennek kidolgozását Sztrókay Istvánra bízta, aki a korszak egyik legkiválóbb közlekedési szakembere volt a fővárosban.⁴⁹ Tanulmánya elkészültekor az 1919. évi IV. tc BEVV-re vonatkozó meghosszabbítását elrendelő különrendeletet már hatályon kívül helyezték, így a megváltásról a területhasználati szerződésekben biztosított jogviszonyokból kellett kiindulni. Kiemelte, hogy különbséget kell tenni a közúti vasút és a helyiérdekű vasutak között. Előbbiek esetében ugyanis a beváltási és a háramlási jog Budapest székesfőváros, a HÉV-ek esetében viszont az állam javára volt biztosítva. Ezután megállapította, hogy két évvel korábbi felmondás mellett a megváltás lehetősége a közúti vasutaknál biztosítva volt, a HÉV-vonalak közül viszont ekkor csak a BVKV-nál és a BLVV-nél volt lehetőség a beváltási jog érvényesítésére.

⁴⁶ BFL VII.2.e BEVV 70985/1921 2432 dob.

⁴⁷ BKVT, BVVV, FJFVV, BURV.

⁴⁸ *Főv. Közl.*, 1920, melléklet 36.

⁴⁹ Nemescsói Sztókay István (1869. aug. 4., Tolmács – 1869. júl. 4., Budapest.) 1891-ben a műszaki egyetemen frissen szerzett diplomájával került a BKVT-hez. Itt részt vett a földalatti vasút építésében, ő vezette a lóvasút villamosítását, 1913-ban és 1921-ben tervet készített a budapesti gyorsvasúthálózat kiépítésére. 1920-tól a BEVV vezérigazgató-helyettese. Markó 2007, 534.

Kárpótlás tekintetében azt javasolta, hogy mivel a BVVV tulajdonában volt a BLVV összes részvénye és az FJFVV részvényeinek fele, a BKVT tulajdonában pedig a BVKV, a BHÉV és a Budapest–budafoki vasút meghosszabbításának összes részvénye, valamint a FJFVV részvényeinek másik fele és a BURV részvényeinek többsége, így gyakorlatilag az összes átvett vasútnak ez a két társaság volt a tulajdonosa. Ezért a kárpótlást nem minden vasúttársaságra külön-külön, hanem a két nagyvállalat affiliált vállalataival együttesen érdemes megejteni.⁵⁰

A kereszténynemzeti képviselőkől létrehozott *ad hoc* bizottság végül azt javasolta a közgyűlésnek, hogy „a főváros közlekedési, lakás- és telekpolitikai, pénzügyi, közéleti és kereskedelempolitikai érdekei szempontjából kívánatosnak tartja, hogy a főváros forgalmát lebonyolító összes közúti jellegű vasútvállalatok a főváros tulajdonába és birtokába megszereztesse.”⁵¹

A fővárosi közgyűlés 1920. december 30-i ülésén a BKVT-vel 1885. szeptember 5-én, és a BVVV-vel 1893. május 17-én kötött területhasználati szerződéseket 1923. január 1-jével felmondta, a felmondás kézbesítését pedig legkésőbb 1921. január 1-jéig rendelte el.⁵² A kereskedelmi miniszter döntése értelmében a BHÉV-et 1921. június 21-én visszaadták az eredeti részvényeseknek.⁵³ Míg a BHÉV átengedésére a BKVT nem volt hajlandó, a BLVV-t – amely tulajdonképpen közúti jellegű volt – a főváros célszerűnek tartotta megszerezni a BVVV-től.⁵⁴

A BVVV esetében nem okoztak különösebb nehézséget a megváltásról szóló tárgyalások, hiszen a részvények többsége már amúgy is a főváros tulajdonban volt, így csak a kisebbségi tulajdonosokat kellett kárpótolni. A BKVT tulajdonosaival azonban komoly vita alakult ki a kárpótlás tárgyát és összegét illetően. Végül azonban velük is sikerült megegyezni.⁵⁵ A megállapodást 1923. augusztus 3-án írták alá a BKVT, a BVVV és a BSZKRT képviselői. Időközben ugyanis, a kétéves felmondási idő lejárta folytán, a miniszterelnök által kijelölt, a BEVV felszámolására létrehozott

50 BFL XI.1517.b 2. dob. Sztróckay István: *Vázlatos tervezet a Budapesti egyesített városi vasutak jogi és pénzügyi helyzetének szanálására.*

51 BFL IV.1410.c 28. dob.

52 BFL IV.1403.a 1920. dec. 30-i közgyűlés, 969. határozat.

53 MMKM Archivum 920/Okmánytár, 75.104/1921. Ker. min. rendelet.

54 BFL IV. 1410.c 29/a dob.

55 A közlekedési vállalatok megváltásának folyamatáról bővebben lásd Pecsők 2022.

bizottság⁵⁶ 1923. január 1-jei ülésén a tagok elfogadták, hogy a BKVT és a BVVV vasútjai Budapest székesfőváros tulajdonába kerültek, ahogy az FJFVV, a BURV, a BLVV és a BKVK is. Ezzel a BEVV felszámolását befejezettek tekintették, és létrejött a Budapest Székesfőváros Közlekedési Rt., a BSZKRT, közismert nevén „Beszkárt”.⁵⁷

A BSZKRT működése

A BEVV-korszakban a szükséges vágánykarbantartásnak csak a 2 százalékat végezték el, így a BSZKRT 400 kilométeres hálózatából 193 kilométernyi vágányt azonnal ki kellett cserélni, különben egyes vonalakon be kellett volna szüntetni a forgalmat. Az első két évben a munkálatok 7 százalékat tudták elvégezni, és hat évbe telt, mire a teljes vágányrekonstrukciót végre tudták hajtani.

Már a BEVV idején kezdődött a villamosok átfestése. Korábban a BVVV villamosai sárgák, a BKVT járművei barnák voltak. Az új mintázat alapján a villamosok sárga alapszínűt kaptak, felette barna csíkkal. A teljes járműállomány átfestése már a BSZKRT időkben fejeződött be. Ezt a színkombinációt egészen a mai napig láthatjuk a régebbi villamosokon. Sajnos azonban a rendszerváltás után beszerzett járművek festésekor a barna csík már elmaradt, valószínűleg a vállalat történeti ismeretek hiánya miatt.

A főváros 1926-ban vette át a fogaskerekű vasutat, az üzemvitelt pedig a BSZKRT-ra bízta. Az ekkor még gőzvontatású, idejétmúlt vasutat 1929-ig villamosították. A Budai Hegyipálya Rt. engedélye 1920-ban járt le, ekkor háramlott Budapest közönségére, akik 1932-ben adták azt át a BSZKRT-nak. Az autóbuszok üzemeltetését már a vasutak megváltásáról szóló tárgyalások idején is az új fővárosi közlekedési vállalat keretein belül képzelték el, de ekkor ez még nem valósult meg. A Székesfővárosi Autóbusz Üzem (SZAÜ) csak 1932. július 1-jével került a BSZKRT üzemkezelésébe. Az 1929–1933-as gazdasági válság miatt a BHÉV nehéz helyzetbe került, aminek következtében a főváros 1933. december 1-jével megszerezte a cég részvényeit, a Haraszti–ráckevei HÉV-vel együtt. Ekkor

⁵⁶ BFL XI.1517.b 2. dob. 10.501/1922 M.E.

⁵⁷ BFL. IV.1410.c 29. dob. Jegyzőkönyv.

még csak a helyiérdekű vasutak irányítását vették át, de ezek vállalati önállósága megmaradt. 1935-ben azonban már a BHÉV központi igazgatósága is a BSZKRT hatáskörébe került.

1933-ban jelent meg a főváros utcáin a trolibusz. Magyarországon 1904-ben indult meg a troliközlekedés, a Poprád és Ótátrafüred közötti helyközi járaton. Ezekhez képest jókora késéssel épült meg az óbudai trolibuszvonal. A BSZKRT vezetése a csekély forgalom miatt nem szándékozott drága villamosvonalat kiépíteni a Vörösvári út – Óbudai temető szakaszon, de mivel a területhasználati szerződés erre kötelezte, úgy döntöttek, egy olcsóbb megoldással váltják ki villamost. Ennek eredményeként indultak meg Budapesten a trolibuszok. Ez a viszonylat 1944-ig közlekedett, amikor egy légitámadás elpusztította a felsővezetékét. Ezután vezették be az autóbusz-közlekedést ezen a szakaszon. Ezért lehetett a 70-es az első budapesti trolivonal, amikor 1949-ben, Sztálin 70. születésnapja tiszteletére elindult, hiszen akkor valóban nem működött már trolis a fővárosban.

Az egyesítésekkel létrejött mamutvállalat egészen 1949-ig bonyolította le a főváros tömegközlekedését, amikor a kommunista vezetők a decentralizáció mellett döntöttek, és a korábban oly nehezen egyesített vállalatot – a szovjet mintát követve – üzemágakra bontották. Így jött létre 1949. szeptember 30-án a Fővárosi Villamos Vasút Községi Vállalat (FVKV), a Fővárosi Autóbusz Községi Vállalat (FAKV), a Fővárosi Helyiérdekű Vasút Községi Vállalat (FHVKV), a Fővárosi Autóbusz Főműhely Községi Vállalat (FAFKV) és a Fővárosi Vasútépítő Községi Vállalat.⁵⁸ Ez a rendszer egészen 1968-ig működött, amikor újból a központosítás mellett döntöttek, és megszületett a Budapesti Közlekedési Vállalat, a BKV. 2010 óta a BKV szolgáltatásainak megrendelője nem közvetlenül a főváros, hanem annak közlekedésszervezési cége, a Budapesti Közlekedési Központ (BKK). 2016-ban a HÉV a MÁV kezelésébe került, először BHÉV, majd 2017-től MÁV-HÉV Helyiérdekű Vasút Zrt. néven.

⁵⁸ Ez a községi (városi) vállalatforma 1950-ben megszűnt, mert az 1950-ben megjelent állami vállalatokról szóló törvény megszüntette a községi vállalati kategóriát, tehát minden vállalat állami tulajdonba került.

Források

- BFL (Budapest Főváros Levéltára)
- IV.1403.a Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek
- IV.1410.c Budapest Székesfőváros Tiszti Ügyészségének iratai, Közigazgatási vegyes iratok gyűjteménye
- VII.2.e Budapesti Királyi Törvényszék, Cégbírósági iratok
- VII.173.a Gászner Béla közjegyző iratai, Okiratok
- XI.1515 Budapestvidéki Villamos Közúti Vasút Rt. iratai
- XI.1517.a Budapesti Egyesített Városi Vasutak (BEVV) iratai, Igazgatási iratok
- XI.1517.b BEVV, Ügyvezetőségi iratok
- XVI.1.g Budapesti Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanács. Elnökség és 80-as Intéző Bizottság jegyzőkönyvei
- A Forradalmi Kormányzótanács és a népbiztosságok rendeletei 1919. március 21. – április 9. Budapest, a Magyarországi Szocialista Párt kiadása.
- Az 1919. évi törvények gyűjteménye. Budapest, Magyar Királyi Belügyminisztérium.
- Corpus Juris Hungarici 1879–1880 évi törvények, Magyar törvénytár. Budapest, Franklin-társulat 1897.
- Corpus Juris Hungarici 1887–1888 évi törvények. Magyar Törvénytár. Budapest, Franklin-társulat 1897.
- Fővárosi Közlöny (Föv. Közl.), 1919. márc. 14., XXX. évf., 11. sz.
- Föv. Közl., 1920. nov. 26., XXXI. évf., 38. sz.
- Közlekedésügyi Szemle, 1919/I–VI., I. évf.
- Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Archívum (MMKM) Okmánytár
- Magyar törvénytár, 1920. évi törvéycikkek. Franklin-társulat, Budapest 1921.

Irodalom

- Bencze Géza et al. (szerk.) 1987: *A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada, I. köt., A reformkortól 1919-ig.* Szerk.: Bencze Géza – Koroknai Ákos – Sudár Kornélia – Szekeres József. Budapest, Budapesti Közlekedési Vállalat.
- Berend T. Iván – Ránki György 1961: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez. In *Tanulmányok Budapest múltjából.* XIV. Budapest, Akadémiai Kiadó, 535–573.
- Bölgöny József 1992: *Magyarország kormányai 1848–1992.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BSZKRT 1934: *Budapest közúti vasúti közlekedésének fejlődése és a BSZKRT tíz évi működése, 1923–1933.* Budapest, Budapest Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság Igazgatósága.
- Engi József 2001: *Négy keréken (közlekedéstörténeti tanulmányok).* Szeged, Belvedere Miridionale.
- Frisnyák Zsuzsa 1994: Közlekedés a századfordulón. *História,* XVI. évf., 5–6. sz., 42–44.
- Gergely Jenő – Izsák Lajos 2000: *A huszadik század története.* Budapest, Pannonica Kiadó.
- Horváth J. András (lekt.) 1998: *Budapest főtisztviselői 1873–1998.* Budapest, Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatal.

- Ignác Károly 2004: Budapest önkormányzatának alakulása a Horthy-korszakban. In Gergely Jenő (főszerk.) *Autonómiák Magyarországon 1848–1998*. Budapest, ELTE BTK, 73–87.
- Kalocsai Péter 2011: A városi közlekedés modernizációja Magyarországon (1867–1914). In H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.) *A város társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 62–77.
- Kelemen Móric 1926: *Az autóbusz fejlődése, szerepe és jövője a nagyvárosi közlekedésben, különös tekintettel Budapestre*. Budapest, szerzői kiadás.
- Keller László 1985: A fővárosi autóbuszközlekedés kezdetei. *Városi Közlekedés*, 85/3, 156–160.
- K. Juhász Erzsébet – Keller László 1998: *Helyi érdekű vasútunk*. Soroksári füzetek 2. Budapest, BVE Soroksári Grassalkovich Köre.
- Koroknai Ákos – Sudár Kornélia (szerk.) 1987: *A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada, II. köt., 1919–1985-ig*. Budapest, Budapesti Közlekedési Vállalat.
- Kubinszky Mihály dr. – Lovász István – Villányi György 2000: *Régi magyar villamosok: a történelmi Magyarország közúti vasutai a kezdettől a II. világháború végéig*. Budapest, Budapesti Városvédő Egyesület.
- L. Nagy Zsuzsa 1985: Fővárosi választások a két háború között. *História*, VII. évf., 5–6. sz., 56–58.
- Markó László (főszerk.) 2001: *Új magyar életrajzi lexikon, I. köt., A–Cs*. Budapest, Magyar Könyvklub.
- Markó László (főszerk.) 2003: *Új magyar életrajzi lexikon, III. köt., H–K*. Budapest, Magyar Könyvklub.
- Markó László (főszerk.) 2007: *Új magyar életrajzi lexikon, VI. köt., Sz–Zs*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Medveczki Ágnes 1975: *A Millenniumi földalatti vasút*. Budapest, Közlekedési Dokumentációs Vállalat.
- Pecsők László 2022: Száz éve alakult meg a BSZKRT. *Levéltári Mozaikok*, 2. <https://leveltarimozaikok.bparchiv.hu/2022/12/20/leveltari-mozaikok-78/> (Letöltve: 2023. augusztus 2.)
- Ráday Mihály (szerk.) 2004: *Budapest teljes utcanévlexikona*. Budapest, Sprinter Kiadó.
- Schack Béla (szerk.) 1929: *Révai kereskedelmi, pénzügyi és ipari lexikona, I. köt., A–D*. Budapest, Révai Irodalmi Intézet.
- Sipos András 1996: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten, 1890–1914*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára.
- Szabó Dezső dr. 1976.: A vállalatok közötti verseny hatása a budapesti villamosvasúti hálózat kialakulására. *Közlekedéstudományi Szemle*, november, 26. évf., 11. sz., 516–518.
- Szentgáli Zsolt 2002: A Keresztény Községi Párt történetéhez. *Múltunk*, 47. évf., 1. sz., 202–242.
- T. Boros László dr. (szerk.) 1929: *Magyar politikai lexikon 1914–1929*. Budapest, Magyar Politikai Lexikon (1914–1929) Kiadóvállalat.
- Urbán László (főszerk.) 1984: *Vasúti lexikon*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- Várnagy Zoltán 1994: *Közlekedés*. Budapest, Városháza Kiadó.
- Zsigmond Gábor 2020: Közlekedés a Szigeten. In Saly Noémi (szerk.) *Budapesti kultúrtörténeti séták IV., Margitsziget*. Budapest, Fekete Sas Kiadó, 38–60.

TÓTH GÁBOR

Budapest ostroma: az ostromnaplók sajátosságai

Siege of Budapest: diaries from the Budapest fortress

Absztrakt

A budapesti ostromnaplók speciális forrásai az 1944–1945-ben keletkezett ego-dokumentumoknak. A naplók sokszínűségükkel, szubjektív nézőpontjaikkal mutatják be a városostromban rekedt civilek életét, hétköznapjait. A források beszédesen vallanak az óvóhelyeken rekedt lakosság életéről és arról, hogy mi mindent tettek az egyéni és a közösségi túléléseért.

A naplók többsége nem a harci cselekmények ismertetése miatt jelentős, hanem azért, mert bemutatja a megváltozott élethelyzetbe került polgárság kihívásokkal teli heteit. Továbbá azokat az új életstratégiákat, amelyekkel sikerült több százezer embernek túlélnie a második világháború egyik leghosszabb városostromát.

Az ostromnaplók többsége megegyezik abban, hogy tartalmaznak egyfajta „veszteséglistát”, melyben napi rendszerességgel számolnak be az egyén identitását meghatározó személyek, épületek, tárgyak stb. pusztulásáról. A múlthoz való kapcsolódás az emberi természet sajátja. A múlt, a közös emlékek meghatározzák az egyén és a közösség identitását, így azok pusztulása az egyén önképének pusztulása is egyben. A veszteségek felsorolása mellett a naplóiírók a túlélésért folytatott egyéni és közösségi események listáját is rögzítik. Mit és hogyan tettek meg az életben maradás érdekében? Az ételszerzés, vízfordás, kútásás, szükségtemetések, romeltakarítások stb. mind-mind a jövőért tett erőfeszítéseket mutatják be.

Kulcsszavak: Budapest ostroma, polgári naplók, ego-dokumentumok, második világháború, egykorú források

Abstract

The Budapest siege diaries are special sources of documents created during the Second World War. The citizens' diaries show the life and daily routine of the civilians trapped in the city siege with their diversity and subjective viewpoints. The sources report on the life of the population forced into shelters for almost two months, and about everything they did in the hope of individual and community survival.

The majority of the diaries are not significant because of the description of combat actions, but because they present the new life strategies with which hundreds of thousands of people managed to survive one of the longest city sieges of the Second World War.

Although the siege diaries are diverse and written by many citizens, similarities can also be observed. This study presents them.

Keywords: Siege of Budapest, citizens' diaries, ego-documents, Second World War, contemporary documents

Bevezetés

A budapesti ostromnaplók speciális forrásai az 1944–1945-ben keletkezett ego-dokumentumoknak. A naplók sokszínűségükkel, egyedi, szubjektív nézőpontjaikkal mutatják be a katlancsatában rekedt civilek életét, hétköznapjait. A források beszédesen vallanak az óvóhelyeken rekedt lakosság félelméről, megalázottságáról, ugyanakkor megörökítik a túlélés és az újrakezdés egyéni tenni akarásának eseményeit is. A naplók többsége nem a harci cselekmények ismertetése miatt jelentős, hanem azért, mert árnyalja és a bemutatja a megváltozott élethelyzetbe került polgárság kihívásokkal teli heteit. Az ostromnaplók egyfajta áldozatnarratívaként is értelmezhetők, amelyben a civil lakosság megörökíti azt, hogy addigi élete és a körülötte lévő világ – minden hite, vágya és igyekezete ellenére – hogyan pusztul el. A naplóírók az áldozat perspektívájából kívánják megörökíteni a pillanatok alatt megváltozó életeteket, mindazt, ami a túlélésük érdekében drasztikus életstratégia-változásokra kényszerítette őket, és magyarázatokat adni ezekre. Az ostromnaplók szerzői nem egyszer jelentős lelki nyomás, frissen szerzett traumák súlya alatt írták tudósításaikat, naplóikat. Ebből adódóan igen sokféle mélységű forrással találkozhatnak a kutatók. Közel nyolc évtizeddel a háború befejezése után a legkülönbözőbb helyeken felbukkanó, korábban ismeretlen ostromnaplók minden bizonnyal már nem fogják jelentősen módosítani az eddig megismert hadtörténeti események sorozatát, azonban a polgárság életéről számos többletinformációt, érdekességet tartogathatnak a társadalomtörténészek számára. Kiváltképpen, ha egy közösség, intézmény életét ismerhetjük meg belőlük.¹

¹ Ilyen például a Farkas Edith Katolikus Szeretetotthonban fennmaradt két ostromnapló, melyből kiadvány is megjelent (*Ostromnapló. Szerzetes nővérek a halálkatlanban*, 2014), illetve Bagár Iván segédlelkész tavalyi évben aukción gazdát cserélt naplója, amely a Budavári evangélikus egyházközösség életéről számol be.

A polgári magánnaplók

A történelemtudomány és a társadalomtudományok művelői számára minden magándokumentum jelentős forrásértéket képviselhet, mivel az egyén, a közösség életébe, illetve régen letűnt korszakokba engedhet betekintést. Kiemelkedő forrásértéket képviselnek a magánnaplók, melyekben egy-egy személy napi rendszerességgel vall saját életéről, legtöbbször magának, későbbi énjének. Hazánkban a magánnaplók írása a 19. század második felétől kezd egyre gyakoribbá válni. A naplóírás szokásgyakorlata mögött nem elsősorban az oktatás tömegessé válása állt, hanem az akkori kor uralkodó eszményei, műveltségi divatja. A társadalmilag és kulturálisan mintaadó hazai arisztokrácia tagjainak tevékenysége nagy hatással volt a polgári kultúra alakulására is. A napló és a naplóírás hamarosan a polgári öntudat és identitás eszközévé vált, mely racionális eszközökkel igyekezett megörökíteni az egyéni életek leiratait. A naplóban az író saját életének fontosnak ítélt eseményeit, örömeit, bánatait, titkait örökítette meg. A második világháború kezdetére generációk nőttek fel, melyeket úgy neveltek, hogy a naplóírás hasznos egyéni tevékenység, amely erősíti az önismeretet, nemesíti a jellemet és állhatatosságra nevel. A naplóírás nemcsak személyes, hanem közösségi célokat is szolgált. Erre a példa a nagy jelentőségű eseményekről, katasztrófákról, háborúkról való tudósítások. A naplóíró gyakorta tudatosan azzal a szándékkal lép elő, és határozza meg tevékenységét, hogy a jövő közössége számára örökítsen meg nagy jelentőségűnek ítélt eseményeket. Budapest ostromának civil naplói is ilyenek, amelyeket ebből a szempontból is érdemes szemügyre venni. Fontos tudni, hogy a korszak naplóírásának számos előképe volt ugyanis. A két világháború közötti időszakban hazánkban felértékelődött a naplók és az azokból kiadott kötetek, magántörténelmek társadalmi jelentősége. Számos első világháborús napló alapján születtek könyvek, irodalmi alkotások, sajátos narratívák kerültek az olvasni vágyó nagyközönség elé. A trianoni bénultság állapotában lévő magyar társadalom egy része – elsősorban a polgárság – kereste a lehetőséget a közelmúlt jobb megismerésére, illetve saját megváltozott életének megörökítésére, közzétételére. A 20. század első évtizedeire az egyéni élmények, tapasztalatok, naplók vagy magánnaplók alapján készült önéletrajzi írások nagy számban jelentek meg a szépírói munkák mellett. A trianoni Magyarországon tapasztalható, sokszor katasztrófális társadalmi, gazdasági, kulturális problémák

valóban magyarázatra szorultak. Miként és hogyan történhetett meg a felfoghatatlan méretű országvesztés? Hogyan roskadhatott össze pár év alatt Európa egyik legerősebbnek vélt monarchiája? Sokan a választókat a hivatalos, manipulált és annak vélt tájékoztatás helyett a személyes dokumentumokban is látták, melyek „kendőzetlenül” mutatták az egykori harctéri eseményeket, a politikai csatározásokat. Az olvasók az „igazságra”, a felelősök megnevezésére voltak kíváncsiak. Minderre az első világháború utáni kritikus, átmeneti korokban még nagyobb szüksége volt a közösségeknek. Többek között az akkori társadalmi igény helyezte az érdeklődés középpontjába az első világháborús naplókat, illetve az azok alapján írt visszaemlékezéseket. Általában a társadalmilag – és/vagy politikailag – közmegbecsülésnek örvendő személyek naplói kerültek kiadásra (vö. Tormay Cécile naplóregénye, a *Bujdosó könyv* [1920–1921]), de arra is van példa, hogy valakit saját élménytörténete által tudott igazán közismertséget elérni (vö. Nyíró József: *Isten igájában* [1930], Somogyváry Gyula: *Virágozik a mandula...* [1933] stb.). Az európai szépirodalom prózáíróinak – és az olvasóközönségnek – évtizedekre témát adott a Nagy Háború.² Mindezeknek a folyamatoknak megemlézése azért lényeges, hogy lássuk, a második világháború kezdetére a naplók, illetve a naplóból készült alkotások (könyv, vers, verses önéletrajz, színházi előadás stb.) társadalmi szerepe erősen megnövekedett a polgárság körében. Így a naplók példával szolgáltak a budapesti lakosság számára is. Egyeseknek meghatározták az eseményekhez való hozzáállásukat, rögzítési szándékaikat. A naplók egy részénél – a személyes jelenlét túlértékelése mellett – ugyanis érezhetőek a mintakövetésből adódó későbbi irodalmi, közéleti és más publikációs célok is.

A budapesti ostromnaplók

A Budapest ostroma alatt írt naplókat – kutatási témánk szerint – alapvetően két csoportba oszthatjuk: hadi- és magánnaplókra. A hadinaplók a katonai egységek által vezetett kronologikus harci események felsorolását tartalmazó hivatalos dokumentumok. Nem tartoznak bele a katonák által vezetett személyes naplók, melyeket a civilekhez hasonlóan

² Szegedy-Maszák 2016, 5–46.

a magánnaplók közé sorolhatunk. A harctéren íródott naplók, függetlenül írójuk rendfokozatától, titulusától, ugyancsak a személyes vágyakról, aggodalmakról, kiszolgáltatottságról stb. számolnak be. A naplóvezetés szokása a második világháborúban – az első világháborúhoz hasonlóan – elsősorban a több szabadidővel és megörökítési szándékkal rendelkező tisztek között volt jellemző. Budapest ostroma esetében a helyzet azonban egészen más képet mutat. A német megszállás alatt álló Magyarország és katonái ritkábban örökítették meg írásban élményeiket, véleményüket, félelmeiket – vagy ritkán maradtak ezek fent. Így a Budapest ostromát bemutató egykorú naplók döntő többségét civilek alkották. Természetesen nem szabad megfeledkezni arról, hogy az első világháborútól eltérően városostromok is történtek. Budapesten több száz ezer civil rekedt, akik szemtanúi és gyakorta krónikásai lettek a sorsfordító jelentőségű történelmi eseményeknek.

A naplóírás szokása elsősorban a polgári középosztály, illetve azok ifjúsága között lehetett a leggyakoribb, de ez nem volt kizárólagos. Vidéken leginkább a világi és egyházi vezetők, értelmiségiek örökítették meg magánszorgalomból a háborús eseményeket. A falusi és a tanyavilágban élő parasztság körében, ugyan igen szerény számmal, szórványosan megtalálhatók hosszabb-rövidebb írások, melyek idővel a kutatók, illetve a nyilvánosság elé kerülnek. A nagy terjedelmű, mélyebb értelmezéseket felvonultató civil háborús napló viszonylag ritka a vidéki Magyarországon. Minden bizonnyal ott íródhattak, ahol a frontvonulás hosszabb ideig tartott, illetve olyan nehézségekkel, konfliktusokkal járt, amelyek naplóírásra ösztönözték az ott élőket. Fontos szólni ugyanakkor arról is, hogy a marginális, szegénységben élő társadalmi csoportok (például magyarországi cigányság, uradalmi cselédség), valamint az 1944 őszen menekülésre kényszerített közösségek (például bukovinai székelyek) esetében nem ismertek ilyen háborús naplók.

A naplók gyakorisága történelmi, társadalmi, kulturális okokra is visszavezethető. Naplót elsősorban azok vezettek a háború alatt, akikben volt hasonló nyitottság a naplóírás felé. A naplók hiánya nem feltétlenül az iskolázatlanságot, az események iránti közönyt vagy érthetlenséget tükrözi, hanem azt, hogy a vidéki, rurális lakosság jelentős része a szóbeliségben adta át ismereteit a világról. A jelen eseményei tehát nem írásban kerültek megörökítésre, hanem – tradicionálisan – a közösségi beszédalkalmakon, a személyes emlékezetből kerültek elbeszélésre. Az írásbeli

rögzítés elmaradásának volt még egy igen jelentős oka: az időhiány. A magyarországi vidéki, paraszti közösségek is felfokozott, kiszámíthatatlan napok között élték meg a frontátvonulásokat, melyek nem nélkülözték az átvonuló csapatok kegyetlenkedéseit, erőszakoskodásait, elhurcolásait, az állatállomány, illetve a termény elrablását. A vidéki magyar társadalomnak jelentős problémákat kellett megoldania, nemegyszer teljes életstratégia-váltásra volt szüksége. Mindezek nagymértékű szervezést, fizikai munkát és időt igényeltek. (Például a nők elrejtése, az állatállomány megvédeése, a ruhanemű és más vagyontárgyak megóvása stb.) Ebben a „dologidőben” a naplóírás mint társadalmi cselekvés teljességgel fölösleges, hátráltató, sőt egyes esetekben kompromittáló volt, így nem is valósult meg. Érthetően kevésbé volt szokásban. A háború alatt írott vidéki feljegyzéseket, naplókat többnyire a munkákban inaktívabb korosztályok (például idősek, illetve gyermekek) alkották. Mint minden ilyen forrás esetében, kérdéses, hogy éppen ezeknek a korosztályoknak a nézőpontjai mennyire tükrözik a valós történelmi, társadalmi eseményeket, vagy éppen csak mások elbeszéléseire, tapasztalataira, vélekedéseire építenek. A naplóírásnak a személyes adottságok és motivációk mellett van még egy másik lényeges tényezője: ez pedig az idő, amely Budapest ostroma esetében létfontosságú. A vidéki lakosság felfokozott aktivitásával szemben Budapest népe hosszú hetekre passzív „semmittevésre” volt kényszerítve az óvóhelyeken. Az „unaloműzéstől” a háborús stressz „levezetésén” keresztül számos oka, célja volt az írások létrejöttének. Ezek pontos egyéni, pszichológiai okai azonban kívül esnek a történelem- és társadalomtudományok illetőségi körén. Mégis, ezen írások belső, rejtett okainak, céljainak és motivációinak megismerése központi jelentőségű, hiszen ezek nyomán jöttek létre a kutatók számára fontos kordokumentumot jelentő források. A források szakszerű értelmezésével, összehasonlításával ismerhetőek meg teljesebben a leírt szövegek.

A Budapest ostroma alatti naplóírási szándéknak voltak közös lélektani, műveltségbeli motivációi is. Az ostromlott civil lakosság pontosan tudatában volt annak, hogy a Budapestért folytatott harc jelentős, az egész ország jövőjét meghatározza. A történelmi események és az egyéni sorok radikális megváltozását így sokan ítélték megörökítésre érdemesnek. Budapest „nyílt várossá” nyilvánításának elmaradása mindenki számára világossá tette, hogy komoly fordulatot jelentett az ostrom kezdete.

Kik írtak naplót?

A civil naplókról és azok íróiról nehéz összegzéseket megfogalmazni, ugyanakkor vannak olyan pontok, amelyek alapján tehetőek egyes általánosítások. A naplóírók társadalmi helyzetük, származásuk szerint többnyire jól kategorizálhatók: a polgári középréteghez, a szellemi, gazdasági értelmiséghez tartoztak. Más-más területeket mutatnak be, más nézőpontok alapján, eltérő hosszúságban írják le az eseményeket, így maguk az ostromnaplók igen sokszínű források, adalékok a témát kutatók számára. Más-más érzékenységgel és a más-más íráskészséggel íródtak ezek a történelmi források. A fennmaradt naplók arról árulkodnak, hogy szerzőik egy része nem volt rutinos naplóíró. Kiváltképpen a fiatalok. Ám ők voltak azok, akik a történelmi szemtanúság felelősségét felismerték. Gyakorta kisalakú naptárba, pár szóban, mondatban örökítették meg a napi eseményeket. Mások viszont vaskos füzetekbe írták ostromélményeiket, félelmeiket, vélekedéseiket. A Budapest ostromáról szóló elbeszélésekhez hasonlóan³ a naplóírók egy jelentős része tudósítását 1944 tavaszán kezdte meg. Magyarország német megszállását követően sokan voltak, akik tollat, ceruzát, egyesek pedig írógépet ragadtak, hogy beszámoljanak a háborús hétköznapok eseményeiről, a megváltozó politikai helyzetről, vagy „kibeszélik” magukból mindazon félelmeiket, kétségeiket, aggodalmaikat, amelyek kevésé lehettek a közbeszéd részei. A megváltozó világ sokakat írásra, megörökítésre sarkalt. Számos napló kezdődött 1944. december 24-vel is, amikor az ostromgyűrű bezárult a főváros körül és hozzávetőlegesen 1945 tavaszáig tartott. Az ostrom 1945. február közepére befejeződött, azonban az „ostromlét” és a háborús körülmények nem múltak el. Sokan még hónapokig együtt éltek a pincékben, főleg ahol az emeleti lakrészek lakhatatlanná váltak, illetve ahol a szovjet katonák erőszakoskodásaitól, állandó visszatéréseitől tartani lehetett. Így az ostromnaplók írói többnyire a karácsony és húsvét közötti időszakot dokumentálják, majd tudósításaik az újrakezdség tartanak, amikor is vége szakad az írásoknak. Gyakorta nem maradt több idő azok folytatására, illetve számolni kell azzal a lelki tényezővel is, hogy a lerombolt fővárosban túl fájdalmas volt szembenézni a jelennel és a bizonytalan jövő kilátásaival.

3 2011–2019 közötti interjútapasztalataim alapján.

A két világháború között a hazai értelmiség közel felét tömörítette a székesfőváros.⁴ Az ország központi állami, gazdasági intézményei, főbb egyetemei és középfokú iskolai központjai is itt működtek. Mindebből adódóan a tudomány, a kultúra véleményformáló és meghatározó döntéshozó személyei – és azok családjai – ugyancsak itt éltek. Budapest elit-jének „szálláshelye” jóformán a pesti városközpontban, illetve Bel-Budán koncentrálódott, pont ott, ahol később a legtovább voltak megtapasztalhatóak a háborús események. Mindezekből kifolyólag igen sajtóságos, unikális forrásegyüttes jött létre az ostrommal kapcsolatosan. Ráadásul éppen akkor, amikor a hivatalos állami szervek forráslétrehozó apparátusa nem működött.

Közismert, hogy Budapest polgárságának szervezett kiürítése nem történt meg. Az ostromgyűrű bezárulásával a lakosság hamarosan ráeszmélt, hogy a gyors frontátvonulás helyett valódi, háztól házig tartó ostromba került. *„Benyomásunk: a németek Sztálingrádot csinálnak a budai várból, mindennek el kell pusztulnia!!! S mi bent rekedtünk!”*⁵ A közelgő „tűzkeresztség” elkerülhetetlenségéből adódóan óriási feszültség és várakozás volt az emberekben. Az eseményeket többnyire a jobb szellemi és anyagi helyzetben lévő polgárság nézőpontjából ismerhetjük meg. A városi munkásság, a cselédség naplóját, feljegyzéseit szinte egyáltalán nem ismerjük, aminek egyik oka, hogy jóval kevesebben foglalkozhattak naplójárással. A frontvonal előtt menekülők, Budapesten rekedtek naplói sem ismertek, mivel az átmeneti állapotban nem az események rögzítése, hanem azok átélése a fontos számukra. Az ismert naplók alkotói között meglepően kevés a középkorú nő, ami azért is különös, mert a jómódú polgárcsaládok háztartásbeli feleségei szabadidejükben szívesen művelődtek és előszeretettel vezettek akár divatból naplót. Ostromnaplóikat azonban kevésbé ismerjük. Mindez meglátásom szerint három jelentős okra vezethető vissza: 1. A naplóírók saját, éveken írt magánnaplóiban csak egy „fejezet” volt az ostrom, melyet vagy továbbörökítettek családjukban, vagy nem, de nem képezett fizikailag külön dokumentumot. 2. Az ostrom alatt a megváltozó hétköznapi élet fáradásaiban a fiatal és a középkorú nők átlagon felüli munkával tudták családjuk, rokonságuk, szomszédságuk életben maradását biztosítani. A férfiak hiányában, vagy a katonakö-

⁴ Bódy 2013.

⁵ Cs. Lengyel 1997, 251–261.

teles férfiak rejtőzködése miatt rájuk hárult minden feladat megoldása. A napi teendők mellett sokat foglalkoztak a pincében rekedt gyermekekkel, valamint a rászoruló betegekkel és idősekkel. Ezek a társadalmi és egyéni kötelezettségek nem adtak lehetőséget arra, hogy gondolataikat, jelenüket rendszeresen papírra vessék. 3. A fentiek mellett volt egy harmadik, igen fontos jelenség is, amely gátolhatta a naplók megszületését, illetve azok megmaradását, megismerhetőségét: az ostrom után a nőket ért tömeges erőszakhullám. A különböző becslések szerint 50 és 200 ezer közötti nemi erőszak történetét csak Budapesten.⁶ Nagyon kevesen írták/írhatták meg életük legmegalázóbb eseményeit, ha mégis megtették, akkor inkább terápiás céllal cselekedték azt meg. Ezeket a naplókat azonban tabu öleli körül, vagy lapjaikat megsemmisítették, a történetekről nem beszéltek. Eltagadták, ezzel az eseményeket meg nem történtté tették. A nőkkel szembeni tömeges erőszakot érthető okokból a férfiak sem örökítették meg. Az egyébként terjedelmes napi leírásokat készítő naplóiírók is beszédesen hallgattak. *„Az óvóhelyen is folytonosan órákat követeltek, és elvitték a hosszú bőrkabátomat, este pedig álmatlan éjszakát rettegtünk végig, amikor nőket követeltek. [...] Február 4-, 5-, 6-, 7-én nem jegyeztem fel különösebbet. Zabrálás, davajozás és álmatlanul végigrettegett éjszakák követték egymást, az oroszok erőszakoskodtak.”*⁷ A társadalmi illem, a norma, a közösségi tabu hatásai érződnek a naplókon. Az egyéni vagy a hozzátartozókon esett sérelmeket évtizedek után is – érthető okokból – családi és közösségi védelem óvja a kutatói érdeklődéstől. Az ostromnaplók közül figyelemre méltó továbbá, hogy melyek maradtak meg, illetve kerültek a kutatók kezébe. Egyes társadalmi, munkahelelyi, politikai vagy egyéb formális, informális csoportokba, közösségekbe tartozó személyek, akik a politikai fordulat után marginális helyzetbe kerültek (például a Nyilas Párt tagjainak naplója stb.) – ha írtak is korábban naplót –, nagyobb arányban semmisíthették meg azokat. Így az egykori naplóiírók nézőpontjai, megörökítéseik szemszöge e szempontból is töredékessé teszi a naplók vizsgálatát. Az 1948-as politikai fordulattal a magyar társadalom elitjének, emlékezőközösségeinek egy jelentős része is megsemmisítette korábbi naplóit, feljegyzéseit. 1951-ben, közvetlenül kitelepítése előtt, Pallavicini-Andrássy Borbála mindezekről a következő-

6 Pető 2000.

7 Pentelényi 2009.

ket jegyezte fel: *„Kezdt fõni a fejem, és leültem gondolkodni. Ha kiemelnek ebbõl a lakásból, mi lesz avval a rengeteg irattal, levelezéssel, naplóval? Ki tudja, kire mennyiben lehet káros, sõt vészes? Kihez lehetne vinni, olyan, amit meg kell õrizni? Kiben lehet megbízni? Ki mer vállalni valamit, amikor nincs biztonság? Kinél maradhat érintetlenül bármi is, mikor megszûnt a lakás, a fiók, a tárca, sõt még a zseb sérthetetlensége is? Soha még olyan egyedül valónak nem éreztem magam. Nincs más hátra, el kell égetni, nehogy szentségtörõ kezekbe kerüljön férjem, szüleim, gyermekeim, testvéreim és sok-sok barátunk levelezése. Befûtöttem a kályhába, és nekiláttam a nagy pusztításnak. Nem mertem belenézni az iratokba, nehogy elkezdjek válogatni, latolgatni, emlékeimbe ellágyulni. Csak az tudhatja, mit éreztem ezen az éjszakán, aki ismer engem és azt a babonás tiszteletemet, amit az emberek kézírásával, papírra vetett gondolataival, egyéniségük élõ megnyilatkozásával szemben érzek. Ez anyámtól örökölt vonás, aki gyermekkorá óta megtartott minden levelet, amit szüleitõl és hat testvérétõl kapott. Összes naplót, sõt 1830 óta nagyszüleim egész levelezését. Egy részük elõször 1919-ben Tiszadobon, majd 1945-ben a János-hegyi »Istenszem« villában pusztult el. Ami megmaradt, az is volt nálam a Kuruclesi úton.»⁸ A naplóírás belsõ kényszere, amely a megörökítésre sarkallta íróját, jól tükrözõdik abban, hogy Pallavicini-Andrássy Borbála, noha megsemmisítette elõdei naplóját, a kitelepítése alatt – ahogy a korábbi években – továbbra is naplót vezetett és beszámolt az õt ért eseményekrõl. A kitörés során a Vörös Hadsereg gyûrújébõl sikeresen kijutott ifjú Kokovay Gyula családjánál a háború után házkutatást tartottak, és elvették Budapest ostroma során készült feljegyzéseit. *„Mivel osztályidegenek voltunk, erõsen figyelt emberek voltunk. Házkutatást tartottak nálunk, az egyik füzetet, a Budapest ostromának leírását megtalálták. Annak alapján engem bevittek a rendõrségre, faggattak [...]»⁹ Nem csak a múltban vesztek el ostromnaplók. A fõvárosi idõsek otthonaiban végzett beszélgetéseim során a nõknél azt tapasztaltam, hogy gyakorta éppen a szociális otthonokba történt beköltözéskor semmisítették meg ezen háborús naplóikat mondván, hogy haláluk után ne kerüljenek illetéktelenek kezébe az ifjúkori szerelmeik, reményeik és a második világháború szörnyûségeit megörökítõ írásaik. A szemtanú korosztály elmúlásával a hozzátartozók sem mindig õrzik/õrizték meg az**

⁸ Pallavicini-Andrássy 1990.

⁹ Kokovay Gyula, szóbeli közlés, Tiszaújváros, 2014.

elődök feljegyzéseit. Egyes naplók lomtalanításkor kerültek elő, mások pedig online portálokon kerültek értékesítésre, megint mások gyűjtőktől a kutatókhoz.

Az ostromnaplók írásának gyakorlata

Az ostromnaplók vizsgálatakor nem szabad megfeledkezni arról, hogy még a rutinos naplóírók is a hétköznapi gyakorlatoktól alapvetően eltérő élethelyzetekbe kerültek és így örökítették meg mindennapjaikat. Ez egyrészt „ösztönzője” volt az írásoknak, hiszen mindennap lehetőség adódott nagy jelentőségű, lokális eseményről hírt adni. Másrészről viszont a megváltozó körülmények gátat is szabtak a naplóírásnak. A pinceélet során a gyertyákkal, mécsesekkel takarékoskodó lakosság számára a naplóírás sokszor problematikus, kivitelezhetetlen volt. Egyes naplók beszámolnak arról, hogy eleinte a csendesebb időszakokban, az emeleti lakásokban meghúzódva, később pedig a pincékben íródtak tovább. *„Már nem lehet a lakásban lakni. Ezt a légópincében írom, egy karácsonyfagyertyánál, jelenleg csak 4-en vagyunk.”*¹⁰ *„A naplót most majdnem sötétben írom, azért biztosan tele van hibával. Fél 9-kor »leoltok«, nincs gyertya és már az is bűnös luxus, hogy a mécsessel fél órát olvasok.”*¹¹ *„Napló írás olajmécses fénye mellett”*.¹² *„Ezt a távirati stílusú naplót is egy pislogó olajmécs mellett írom.”*¹³ *„Egy mécses világánál írom ezeket a sorokat életem legszomorúbb szilveszter estéjén az óvóhelynek kinevezett pincében. Egy hét óta itt élünk, mert nem tanácsos kimozdulni.”*¹⁴ Nemcsak a fizikai, hanem a személyes lelki és szellemi adottságok is döntőek voltak, mivel a naplóírásra mint cselekvésre visszatérő jelleggel időt kellett szakítani. A naplókban úgy tűnik, hogy az ostrom előrehaladtával a lakosság egyre kevesebb időt töltött a bejegyzésekkel. A beírások gyakorisága, illetve azok hosszúsága általában csökkent az ostrom második felére, aminek fizikai és lelki okai egyaránt lehettek. Pesten január végére megindult az élet, sokaknak nem volt lehe-

10 Bank–Mihály–Tóth 2021, 119.

11 Takács 2002.

12 Ismeretlen szerző: *Buda utolsó ostromának átélése a Toldi Ferenc utca 60-ban.*

13 Bank–Mihály–Tóth 2021, 228.

14 Lux 2016.

tősége írni, mert más eseményekkel, a közmunkákkal, vagy éppen a megszállók előli meneküléssel, rejtőzködéssel voltak elfoglalva.

A budai íróknál megfigyelhető, hogy sokszor beleuntak a mindennapi írás önkéntes kényszerébe, demoralizálódtak. A naplóiírók idővel rádöbbenek arra, hogy a háború nemcsak jóval hosszabb, de jóval borzasztóbb is, mint ahogy azt elképzelték. Megfigyelhető, hogy a korábbi széles körű – vagy csak annak mutatott – írói fókuszok beszűkültek, jóformán csak a pinceélet területére szorult az információszerzés és a „tájékoztatási kényszer”. Noha szinte minden óvóhelyen voltak vízfordók, hírvivők, akik nap mint nap beszámoltak mindarról, amit láttak, tapasztaltak, vagy amit másoktól hallottak, ezeknek a beszámolóknak egyre kevésbé volt „hírértéke” a megfáradt lakosság körében. A naplóiírók egyre kevésbé akartak szembesülni a jelenük nyomasztó és megmásíthatatlan eseményeivel, megírni a veszteségeket, a kudarcokat. Nem jó szembesülni azzal sem, hogy a lakosság lényegében semmilyen felmerülő alapvető problémát nem tudott megnyugtató módon orvosolni. A naplóiírók reményvesztettsége általában január közepére történt meg, amelyet a Duna-hidak felrobbantása még jobban elmélyített. *„Lustaságomon erőt véve megírom a héten történt dolgokat. Az egyik nap hírei hatása alatt rettenetesen deprimált vagyok, másnap majd kibújok a bőrömből. Az események mindig kiváltanak belőlem gondolatokat, de azokra csak úgy emlékeznék, ha rögtön leírnám. De így nemigen tudok beszámolni róluk.”*¹⁵ *„Már egyheti eseményt nem írtam le, néha az eszem is kihagy. Most már nagyon lázadok a sorsom ellen.”*¹⁶ A naplóiírók maguk is felfigyeltek arra, hogy az egyéni lét kiszolgáltatottsága beszűkítette látókörüket. *„A naplóiírásonál óriási eltolódást tapasztalok. Az elején nagy általánosságban szinte körképet írtam. Az ostrom napjai óta pedig egész egoista irányba fejlődtem.”*¹⁷ Mindez pedig arra enged következtetni, hogy a naplók tartalmi tudósításai az ostrom elhúzódásával csökkentek, a korábban felvállalt önkéntes történetírói és tudósítói szerepkörök alábbhagytak. Az írók már kevésbé tartják fontosnak az események leírását, a kudarcokat, már nincsenek új, hitelt érdemlő, reményt adó hírek sem. A legfőbb cél már nem a naplóiírás és a történelmi események megörökítése, hanem a háború egyénenkénti, személyes túlélése.

¹⁵ Marót Miklós: *Naplótöredék 1944. december 12. – 1945. március 4.*

¹⁶ Bank–Mihály–Tóth 2021, 121.

¹⁷ Uo. 243.

A naplóiírók céljai

A magánnaplók szerzői többnyire saját örömeikre írtak, az ostromnaplót pedig vigasztalás eszközei. Soraik az önigazolás eszközei. Lehetőséget nyújtott a veszteségek elgyászolására, valamint megörökítette a jövőért tenni szándékozó egyéni és közösségi tenni akarást. A fenti, többnyire ösztönösnek tekinthető motivációk mellett a naplóiíróknak voltak tudatos céljaik is írásaikkal. Sokaknak volt írói ambíciója, reprezentációs szándéka, mely kiderül a naplókából. *„A kirakatban ceruzák és más irodaszerek mellett egy vastag füzetet láttam, amit elvettem magamnak. Verseimet terveztem abba beírni.”*¹⁸ A háború elmúltával egyes naplók letisztázásra, legépelésre, kiegészítésre kerültek, mely mögött az a cél is állt, hogy a szerző megjelenítse azt (például Pentelényi János,¹⁹ Vas István,²⁰ Fáy Hildegárd²¹ stb.).

Az egyes intézmények dolgozói ugyancsak sokat foglalkoztak azzal, hogy a megélt eseményeket dokumentálják (kárösszeírások, feljegyzések), és a háború végével összegezzék és letisztázzák. Kifejezetten erős volt ez a megörökítési szándék az egyházi intézményekben és dolgozóikban (például Szociális Missziótársulat,²² Sophianum²³ vagy éppen a Bécsi kapu téri evangélikus gyülekezet tagjai²⁴ stb.) A „barlanglakó” Széchényi Viktor fiának, Széchényi Zsigmondnak írt levelében következőképpen fogalmazta meg tapasztalatait a halála előtti hetekben. *„Pincében, rossz mécses világánál kezdem e sorokat, melyek tartalmát már egy ízben szóbelileg közöltem Veled, de tartok rá, hogy írásban is meglegyen – a mai viszonyok közt úgy kergetik a borzalmas benyomások egymást, hogy azok közt hamar elhalványul a kiejtett szó. [...] Ha megélném e jelenlegi világégés végét, azokat valamilyen formában közzé szeretném tenni. – Ha elpusztulok, és Te megmaradsz, arra kérek, vedd kezébe az ügyet s próbálj vele valamit. Az irodalom s a könyvkiadásban nagy jártassággal bírsz, bizonyára jól fogod csinálni.”*²⁵ A háború után közvetlenül külön az ostrom emlékeinek megírása céljából

18 Uo. 150.

19 Tamási 2009.

20 Monostory 1996, 592–593.

21 Fáy Hildegárd elmondása szerint egész életében törekedett, hogy ostromnaplóját kiadhassa.

22 *Ostromnapló – Szerzetes nővérek a halálkatlanban. 1944. március 19. – 1946. február 16.*

23 Gutzwiller 2015.

24 Vö. Kolozi Piroska naplója, Bagár Iván segédlelkész naplója, utóbbi megjelenés alatt.

25 Cs. Lengyel 1997, 251.

készültek kisalakú emlékiró füzetek. Olykor nem is maga a szerző, hanem közvetlen környezete szorgalmazta az események rögzítését vagy éppen kiadását. *„Amikor meghallotta, hogy naplót írok, rögtön jelentkezett, hogy fenntartja a jogot, hogy közösen írjunk majd egy könyvet. Na, ha rá kell majd várnom! Megmondtam neki mindenesetre, hogy én ezt csak Neked írom, és semmi olyan tervem nincs, hogy ezt könyvként adjam ki, de ő teljesen lázba jött, így meghagytam ebben a hitében, ahogy őt ismerem, úgyis hamar megfelejtkezik róla.”*²⁶ A naplók megjelentetése az 1948-as rendszerváltozásig csak keveseknek adatott meg.

Az egyes reprezentációs szándékok ellenére a napló többnyire intim, sokszor csak az írója számára publikus. Juhász Márta németül vezette a naplóját, de olyanra is akad példa, hogy a megélt történeteiknek rögzítési szándékát az egész ostrom alatt titkolták. *„Mivel közismert szerénységünk lassan feléri a bölcsekét. Bizonyítjuk... Ünnepelesen elégetjük az alapítólevelet. Körülálltuk a cserépkályha hamutálát. Sercent a gyufa. Fellobbant a láng. Por és hamu a KIC²⁷ múltunk. Úgyis titkos volt... Úgyis megmarad emlékeinkben. »Persze...« mondta a tankos fiú: »Nem lenne baj, ha egyes stréberek feljegyzéseiben megmaradna.« Az egyes »stréberek« nekem szólt... Végig elhitték, hogy pszichológia kollokviumra jegyzetelek.”*²⁸

A budapesti ostromnaplók jellemzői

Az ostromnaplók sokszínűek. Az írók eseményekre való rálátása is különböző. Az értelmi felkészültség mellett döntő a lelki érintettség. Például az ifjú Máriási Masznyik Iván nemcsak megírta naplóját, hanem látványos rajzokat is készített bele.²⁹ Egyesek az ostrom után „magukra hagyták” írásaikat, mások letisztázták és legépelték. A különbözőségek ellenére a naplókban található közös jellemzők is. Legtöbbször két tudatos cél karakteresen megtalálható: az egyik az egyéni múlt megörökítésének szándéka, a másik pedig az utókor tudatos tájékoztatása. Mindkét ok a budapesti ostromnaplók sajátossága. A naplóírók sokszor éppen a késői

²⁶ Miklauzič 2018.

²⁷ KIC: Kibombázott Ifjak Clubja, informális ifjúsági csoport, melyet 1944. december 29-én az Attila út 6. szám alatt lakó fiatalok alakítottak.

²⁸ Bank–Mihályi–Tóth 2021, 118.

²⁹ A napló a szerző tulajdonában. Kiadás alatt.

utódokat kívánják tájékoztatni a múlt egy általuk fontosnak vélt darabjáról. A források egy része – ha olykor laikusan is, de – tudatosan a későbbi korok történészeinek készült! Mindez merőben más értelmezést tesz lehetővé a kutatók számára, hiszen kevés az olyan történeti forrás, ami tudatosan kívánja megörökíteni egy vészorszak eseményeit, pont akkor, amikor a hivatalos dokumentálás szünetel, vagy nem megfelelően működik. Más – sokszor átláthatatlan összefüggésű – magánaplóktól eltérően az ostromnaplók eltérő terjedelmükből kifolyólag is lényegesen egyszerűbben feldolgozhatók és értelmezhetők. Azonban a naplók alapján felvázolhatók lokális kapcsolatrendszerek, értékrendek, nézőpontok, melyek közel sem maguktól értetődőek. Minden napló és írója egy megoldásra váró rejtély. Tisztában kell lenni azzal, hogy gyakorta nem lesznek meg azok a kiegészítő információk, amelyekkel a naplóírót kellően be lehetne mutatni. Ezen sajátosságok pedig a teljesebb körű forráskritikai vizsgálatok lehetőségétől fosztják meg a kutatót.

Számos, írásban rögzített állítás nem megismerhető, ellenőrizhető a későbbiekben. Mégis, összességében a megmaradt naplók jó forrást biztosítanak arra, hogy megvizsgálhassuk, egy nagy jelentőségű eseményre a társadalom egyes tagjai, közösségei hogyan reagáltak, mit, miért és hogyan tartottak megörökítésre érdemesnek. Az ostromnaplók rámutatnak arra, hogy milyen egyéni és közösségi nehézségek, sorskérdések foglalkoztatták a pincékbe rekedt embereket. A naplók felvázolnak problématerképeket és a megoldásokat is. Továbbá hangsúlyos értéként jelenik meg a múlt megörökítésének szándéka. A naplóírók meg akarták örökíteni az elmúló jelent, ezért sok recens jelenség leírásával foglalkoztak, amelyek mind-mind segíthetik a korszakot (re)konstruálni kívánó kutatók munkáját. Az írók egyfajta „értékleltárakat” készítettek, amelyekben naponta felsorolták „veszteséglistáikat”. Ki, mi és hogyan pusztult el közvetlen környezetükben. A felsorolások természetesen a belátható eseményekre korlátozódtak, az egyéni életvilágok beszűkült információszerzésére, híreire és rémhíreire. A rögzítők a számukra nem lényeges, a hitelt nem érdemlő, illetve az adott kontextusban érdektelennek ítélt eseményekkel nem foglalkoztak, így azokat nem rögzítették. Számos esetben valódi, hiteles „krónikásként” kívántak tájékoztatást adni egy elsodort városból. Tudatosságuk ellenére sem szabad megfeleledkezni arról, hogy az események bekövetkezésekor sem voltak mindentudóak. Forrásaik gyakorta egy-egy lapos propaganda-újságcikkre, a pletykákra

és a szűkösen megélt hétköznapok tapasztalataira épültek. Gyakorta téves ok-okozati összefüggéseket, valamint a hitekkel, vágyakkal átítatott elképzeléseket rögzítettek tényként. A naplói-író látószögei, megörökítési szándékai, képességei, információkészlete, társadalmi beágyazottsága, személyes bátorsága, íráskészsége stb. mind-mind befolyásolja az események rögzítését. A szerző által megírt események nem egyenlők a megtörtént eseményekkel. A naplói-írók nagyon ritkán voltak olyan pozícióban, hogy helyes ok-okozati összefüggéseket határozhassanak meg, kiváltképpen a háborús cselekményeket illetően. A hitek, vélekedések gyakorta nagyobb súlyt kapnak a leírásokban, mint a tények felsorolása. A sokszor ellenőrizhetetlen egyéni életutak sűrűjében nehéz megrajzolni azt a kontextust, mely a források értelmezéséhez közelebb viheti a kutatókat. A naplók nem értéksemlegesek, rögzített közléseiket így kell értelmezni. Az életrajzoknál megfigyelhető „önéletrajzi paktum” nem annyira kiforrottan, de ugyancsak megjelenik a naplói-írók esetében is. Senki nem kíván saját gyengeségéről, botlásairól emléket állítani, így a naplók megörökítésének módjai ezen sajátságokat és hiányosságokat is magukon viselik. Mindezek ellenére talán a naplók a „legőszintébb” ego-dokumentumok. Az önvizsgálat, a megtévedések, az emberi gyarlóság beismerése megjelenik az ostromnaplókban (lopás, meghunyászkodás, árulás stb.), többnyire valamilyen szépítéssel, önfeloldozó zárással. *„A cukrászdába is bemásztak, de ott nem találtak semmit. Mivel Anna tudta, hogy mindig papír vagy füzet után áhítozom, amire írhatok, az üzleti könyveket is elhozta, amibe elegendő üres papírt találtam, sőt, egy füzet is volt közte, amit azonnal használatba vettem. A kézimunkaboltban egy főhadnagy véget vetett a szabadrablásnak, valószínűleg attól félt, hogy neki nem marad semmi. Biztosan elvitte a maradékot, most ez a divat.”*³⁰

A szerzők *in medias res* kezdéseikkel sokszor túlzottan „titokzatossá” teszik a naplókat. Az eseményeket rögzítők gyakorta adósok maradnak a helyszínek, személyek és egyéb kontextusok bővebb bemutatásával, mivel azok számukra a jelenben ismertek voltak, részletezésüket, megírásukat szükségtelennek tartották. A naplókban szereplő személyek rokoni, társadalmi kapcsolatai, az íróhoz fűződő viszonyai gyakran ugyancsak rejtve maradnak. Mégis lehetőséget kapunk, hogy a naplók által néhány

napra, hétre megismerhessünk töredékes sorsokat, életeket, hogy aztán a tudósítások az ostrom befejeztével hirtelen véget érjenek.

Az ostromnaplók tanulmányozása során fel kell tennünk azokat a kérdéseket, hogy ki, kinek és miért jegyezte le sorsfordító heteit. Ahány naplóiőr, annyi válasz adható ezekre kérdésekre. Az eltérő kor, nem, társadalmi tagolódás, iskolázottság stb. ellenére a Budapest ostromáról beszámoló pincenaplók közül mégis megtapasztalható több olyan közös cél, mely lehetővé teszi, hogy ezeket a sajátos műfajú forrásokat egymással is összehasonlítsuk. A naplók megértését segíti a sokszor azonos társadalmi réteghez való tartozás, valamint az a tény is, hogy a források térben és időben jól lehatárolhatóak. Továbbá az írások mögött kitapintható egy belső, ösztönös indíttatás.

A naplóiőröket pszichológiai szükségletek is vezették. Az írás az elbeszélhetetlen események sűrűjében az önkifejezés egyik eszköze lett. Ezek az írások az egyén számára nemcsak a megőrzést, hanem egyben az értelmezést is segítették. A viharos sebességgel elmúló jelen, a múlt megörökítésének szándéka minden naplóiőrt motivált és befolyásolt. A naplóiőrök pontosan tisztában voltak azzal, hogy saját életük és hazájuk jelentős átmeneti szakaszba került, amely után minden másképpen lesz, mint ahogy korábban megszokták. Olyan korba kerültek, amikor minden radikális gyorsasággal megváltozhat. Felismerték, hogy a jelen változásai el fogják söpörni az addig kialakult társadalmi normákat, az egyéni életutak sokaságát. A veszteségérzés, a félelem, a pánik ugyancsak motiválhattott egyes írókat. Alapvető emberi igény a jelhagyás, amely felerősödhet a fizikai lét veszélyeztetése esetén. A megörökítési vágy minden egyén és közösség ösztönös tulajdonsága, akárcsak a túlélés. Budapest ostromlott lakossága – pincékbe szorult, látszólagos „passzivitása” ellenére – minden erejével túl akarta élni a háborút. Ehhez minden tőle telhetőt megtett, fizikailag (például vízszerezés), szellemileg (például naplóiírás) és lelkileg (például imádság) egyaránt. Minden összedőlt ház saját jelenbeli identitását és múltjának a részét képezte, amelyről jelet kívánt hagyni. Ugyanígy megemlékeztek halottaikról, még a legkezdetlegesebb szükségtemetéseiket is igyekeztek megjelölni, az elhunyt nevét, a halál okát stb. papírra vetették, hogy a hozzátartozóknak a későbbiekben beszámolhassanak. Az élet és az emberi civilizáció nyomhagyási kényszere a háború legsötétebb napjaiban is jelen volt.

A naplóírók a napi „veszteséglista” felsorolása mellett az egyéni és közösségi élet legfontosabb megpróbáltatásairól is rendszeresen beszámoltak. A válság, a létproblémák jelenléte minden napló állandó témája. A mindennapi élet fogyatékoságai, a szokások radikális megváltozása, az élet hiányosságai nagyszabású életstratégia-váltásra sarkallták a közösségeket és az egyéneket egyaránt. A túlélés érdekében, ha ideiglenesen is, de el kellett térni egyes, korábban közmegegyezésen alapuló erkölcsi normáktól, szokásoktól. A közösségek alternatív és egy átmeneti életstratégiát alakítottak ki, melyek eseményeiről a naplók – más forrásokhoz képest – beszédesebben faggathatóak. A felmerülő problémákat rendszerint – kiváltképp az ostrom első felében – együtt igyekeztek a lakosok megoldani, sokszor a légóparancsnok vezetésével (például közös főzés, romeltakarítás, kútásás stb.). Idővel a fizikai és lelki erőforrások felélésével, az elhúzódó ostrommal, a pincékben történő kényszerű együttélésével egyre gyengébbé váltak az emberi kapcsolatok. A növekvő konfliktusok, az apátia, valamint az ideiglenes életstratégiák kudarcai növelték az elszigetelődést, mely a naplókön keresztül is tetten érhető. *„A pincében mindenki veszszeszik. Az élelmiszer fogytán van. Újból összeírta Galambos a készleteket. Bátyám élelmiszerét is felkutatták és lefoglalták.”*³¹ *„A sok durvaságot, igazságtalanságot elviselni nagyon nehéz, és még nehezebb túrni!”*³² Többnyire a legfontosabb emberi szükségletek kielégítéséről számolnak be. Az ivóvíz- és élelemszerzésről, a közösségi élet elviselhetővé tételét szorgalmazó intézkedésekről (például tisztálkodás, halottak eltakarítása).

A hadifogolynaplók a visszaemlékezésekhez hasonlóan a fizikai lét veszélyeztetésére világítanak rá, így többek között a gyenge koszt, az éhezés ezekben is nagy szerepet kap. A serdülő- és kamaszkorúak, az állandóan éhes fiúk gyakran említik középpontban az étkezést írásaikban. *„Éjszaka alszunk. Várjuk a reggelit. Délelőtt válogatott lakomát előidézve várjuk az ebédet. Ebéd után emésztünk és várjuk a lefekvést.”*³³ *„Kissé feltűnő, hogy az egész naplóban fontos helyet foglalnak el az ételek leírásai. Vacsorára lángost ettünk, jó tömítő volt, mert keletlen tésztából készült. Ebédre első nap paprikás krumpli, másnap borsófőzelék volt.”*³⁴ *„Végül is a sütőporok lejáratási dátumának sorrendjében, éhségemben megettem ezeket mind, bár*

31 Tamási 2009.

32 Szalay 2016.

33 Bank–Mihályi–Tóth 2021, 228.

34 Uo. 239.

egy kicsit csípte a nyelvemet és köhögtette torkomat kesernyős-savanykás ízével ez az élelmiszernek egyáltalán nem nevezhető »étel«.³⁵ Arra is van példa, hogy az ostrom közepe, vége felé szinte csak az elfogyasztott ételek kerülnek említésre a napi események között. Az Eötvös Collegium kiváló értelmiségi fiataljai sokszor csak az étkezéseket jegyezték fel az múltó napokból. „1945. január 31. szerda. Ebéd: székelygulyás (lőhúsból). Vacsora: Krumplileves [...]”³⁶ Az ostrom végére a közöny, az érdektelenség a naplókön keresztül is megtapasztalható, amikor már a táplálkozás – az életben maradás záloga – sem nyújt vigaszt. „Az állandó aknázás felőrli az idegeinket. Már nem ízlik sem étel sem ital, csak aludni szeretnék.”³⁷ A folyamatos kudarcok a naplóiírók motivációit is kikezdték, sok napló még az ostrom vége előtt abbamaradt. Arra is van példa, hogy személyes tragédiák, például a naplóiíró halála, vagy közeli hozzátartozó halála, a jelen el nem fogadása szakítja félbe még az ostrom alatti naplóiírást: „Aztán tehát a nevem napján, délután fél kettőkor földbe temettük őket. A soknál is több volt. Ez a két nap eseményei minden eddigi reménységem összeomlott. Abbahagyom a naplóiírást!”³⁸ Rudnyánszky Éva február 2-án befejeződött naplója is beszédesen szakad félbe: „Már mindenki csak az életét menti, nem számít semmi, csak élve kikerülünk innen. Még egy hetet nem bírunk ki.”³⁹ A reményvesztettség mentálisan és morálisan is tönkretette a lakosságot, nem folytatták megkezdett írásaikat, így sokszor a későbbi életút is teljesen ismeretlen marad.

Összegzés

Az ostromnaplók többsége megegyezik abban, hogy tartalmaznak egyfajta „veszteséglistát”, melyben napi rendszerességgel számolnak be az egyén identitását meghatározó személyek, épületek, tárgyak stb. pusztulásáról. A múlthoz való kapcsolódás az emberi természet sajátja. A múlt, a közös emlékek meghatározzák az egyén és a közösség identitását, így azok pusztulása az egyén önképének pusztulása is egyben. A veszteségek

35 Uo. 147.

36 Dörnyei 2004.

37 Bank–Mihályi–Tóth 2021, 153.

38 Uo. 129.

39 Uo. 140.

felsorolása mellett a naplóiírók a túlélésért folytatott egyéni és közösségi események listáját is rögzítik. Mit és hogyan tettek meg az életben maradásért? Az ételszerzés, vízfordás, kútásás, szükségtemetések, romeltakarítások stb. mind-mind a jövőért tett erőfeszítéseket mutatják be. Az elmúlás momentumai és az életben maradás lépéseinek párhuzamos bemutatása az ostromnaplók sajátossága, mely megkülönbözteti őket más magánnaplóktól. A naplóiírók nap mint nap ösztönösen beszámoltak arról, hogy mit tettek a közösség múltjáért, halottaiért, lerombolt házaiért stb., valamint arról, hogy mit tettek az életben maradtakért, a jövőért. Maga a naplóiírói tevékenység önmagában is jövőigénylő magatartást feltételez. A naplóiírók számos esetben tudatosan a jövőt kívánták tájékoztatni, amikor jövőképük megsérült, reményvesztetté váltak, a naplóiírási tevékenysége alább maradt. Az ostrom befejezésével, az élet normalizálódásával a naplóiírók is befejezték írásukat, mert önként vállalt munkájukat befejezettnek tekintették. Sokan a pincében eltöltött heteket még igyekeztek később összegezni, letisztázni, legépelni, számos esetben kiadásra előkészíteni, közösségivé tenni. 1945 és 1948 között, a háború utáni katasztrófális gazdasági viszonyok közepette csak kivételes pénzügyi és szakmai adottságokkal sikerült az ostromnaplók kiadása (például Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona: *Tűzes cipőben*⁴⁰). 1948 után pedig a politikai rendszer által kialakított őszintétlen, egyre fagyosabb légkör nem tette lehetővé az ostromnaplók cenzúra nélküli megjelenését. Az 1989-es rendszerváltozás után a magánnaplók kiadásával a történelemtudomány számos új és nélkülözhetetlen forráshoz jutott, melyek tovább árnyalják és pontosítják az ismereteket a főváros második világháborús ostromáról, a lakosság háborús hétköznapjairól.

Irodalom

- Bank, Barbara – Mihályi, Balázs – Tóth, Gábor 2021: *Naplók az óvóhelyről. Budapest ostroma civil szemmel*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- Bódy, Zsombor 2013: *Magyarország társadalomtörténete a két világháború között*. Egyetemi jegyzet. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar.
- Cs. Lengyel, Beatrix 1997: Budapest ostroma. Széchenyi Viktor gróf feljegyzései, 1944. december 24. – február 12. – Tanulmányok Budapest múltjából. *Budapest*, 26. sz. 189., 251–261.

⁴⁰ Kosztolányi 1948.

- Dörnyei, Sándor (szerk.) 2004: Részletek Imolya Imre krónikájából. In uő. (szerk.) *A háború sújtotta Eötvös Collegium. Eötvös Collegium*. Budapest, Eötvös Műhely, 19–41.
- Gutzwiller, Jörg 2015: *Szelíd erő. Hildegard Gutzwiller – Egy bátor keresztény, aki zsidókat mentett meg*. Budapest, Új Ember.
- Ismeretlen szerző: *Buda utolsó ostromának átélése a Toldi Ferenc utca 60-ban*. <http://www.roncs-kutatas.hu/node/9450>
- Juhász, Eszter 2020: *Ostromnapló Budapest, 1944–45*. Szerk.: Miklauzič, István. <http://mek.oszk.hu/18200/18256/18256.pdf>
- Kosztolányi, Dezsőné 1948: *Tüzes cipőben*. Budapest, Káldor Kiadó.
- Lux Gyula 2016: *Hadinaplóm*. Budapest, Püedlo.
- Monostory, Klára 1996: Vas István Ostromnaplója elé. *Holmi*, 4. sz., 592–593.
- Pallavicini, Ede 1990: *Pallavicini-Andrássy Borbála kitelepítési és 1956-os naplója*. Budapest, Gondolat.
- Pentelényi, János: *Ostromnapló Budapest 1944–1945*. Szerk.: Tamási, Miklós. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ostromnaplo-budapest-1944%E2%80%931945>
- Pető, Andrea 2000: Budapest ostroma 1944–1945-ben – női szemmel. *EPA Budapesti Negyed*, 29–30., 3–4.
- Szalay, György: *Bertalan Ferenc ostromnaplója*. <http://oroszlanosudvar.hu/2016/09/25/szegeny-buda/>
- Szegedy-Maszák, Mihály 2016: Az első világháború a prózairodalomban. Jelen a múltban, múlt a jelenben: in memoriam Pierre Boulez / Szegedy-Maszák Mihály. *Pesti Kalligram*, 5–46., Pozsony.
- [Szerkesztő feltüntetése nélkül] 2014: *Ostromnapló – Szerzetes nővérek a halálkatlanban. 1944. március 19. – 1946. február 16*. Budapest, Kairosz.
- Takács, Márta 2002: Anka naplója 1944. március 14. – 1945. március 5. *Budapesti Negyed*, 37., 3. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00028/naplo2.htm>

PAP MILÁN

Az örök hála és a megtett út. A „felszabadulás” három ünnepe a szocialista Budapesten¹

---

*Eternal gratitude and the historical road taken.
Three commemorations of Soviet ‘liberation’
in socialist Budapest*

Absztrakt

Tanulmányomban Magyarország szovjet „felszabadításának” kultuszát és propagandáját elemzem, a budapesti politikai megemlékezésekre fektetve a hangsúlyt. A hivatalos emlékezés és az emlékmű-politika Budapesten a háború utáni kommunista identifikációs projekt meghatározó része volt. Budapest esetében három évfordulón (1950, 1970, 1985), a magyar szocializmus három különböző történelmi-fejlődési szakaszában mutatom be a „felszabadulás” emlékeztének alakulását a következő szempontok szerint: az ostrom helyi emlékeztének kialakítása, az emlékezés nyilvános terének megteremtése és a tömegek helyi mozgósítása a szovjet „felszabadítás” megünneplésére. Bár április 4. megünneplése, legalábbis hivatalos szinten, hagyományt teremtett, a „felszabadulás” emlékezte a magyar szocializmus különböző történelmi szakaszaiban egymásra épülő tartalmakkal telítődött. Április 4. ideológiai tartalma a szovjet katonai győzelem ünnepléséből egyre inkább a magyar szocializmus társadalmi fejlődésének megidézésévé vált.

Kulcsszavak: emlékezetpolitika, szocializmus, világháború, propaganda, Budapest

Abstract

My study analyses the cult and propaganda of the Soviet ‘liberation’ of Hungary, focusing on political commemoration in Budapest. Official commemoration and memory politics in Budapest were a crucial part of the post-war communist identification project. I analyse the evolution of the ‘liberation’ memory in Budapest in relation to three distinct historical-developmental phases of Hungarian socialism, commemorating three anniversaries (1950, 1970, and 1985): the establishment of a public space of remembrance, the formation of a local memory

¹ A tanulmány egy korábbi változatához fűzött javaslataiért Fazekas Zsuzsannának, Máthé Áronnak és a kézirat névtelen bírálójának szeretnék köszönetet mondani. A „felszabadulás”, „felszabadítás” fogalmai mai napig éles szakmai és közéleti viták tárgyát képezik. A szövegnek e kérdés nem tárgya, és nem is kíván igazságot tenni e vitában, ezért a jelzett fogalmakat idézőjelben szerepeltetjük.

of the siege, and the local mobilization of the masses to commemorate the Soviet 'liberation'. Although the celebration of the 4th of April was a tradition, at least at the official level, the memory of the 'liberation' was saturated with overlapping contents in the different historical phases of Hungarian socialism. The ideological content of the 4th of April increasingly changed from a celebration of the Soviet military victory to an evocation of the social development of Hungarian socialism.

Keywords: memory politics, socialism, world war, propaganda, Budapest

„Hálával és szeretettel köszöntjük fővárosunkban a felszabadító Vörös Hadsereget, mely a náci horda leverésével megszabadított bennünket az elnyomatás és rabság minden borzalmától és lehetővé tette számunkra, hogy végre szabadon kezünkbe vehessük sorsunk intézését. Soha nem felejtjük el, hogy a Vörös Hadsereg vérét áldozta a mi népünk szabadságáért is, hogy ágyúinak pusztító tüzével szétverte a szabadságszerető népek bestiális ellenségét, a fasiszta reakciót és ezzel szabad utat nyitott azoknak a demokratikus népi erőknél, melyek kibontakozása és megerősödése lesz az egyedüli biztos záloga a független, szabad Magyarországnak” – a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front kiáltványának ezen mondataival jelent meg a *Szabadság* című napilap 1945. január 19-én.² Ekkorra már az összes budapesti híd romokban hevert a Dunában, a pesti oldalról a szovjetek gyakorlatilag kiszorították a védekező Harmadik Birodalom és a Magyar Királyság csapatait, és megkezdődtek a harcok a Margit-szigeten. Budapest ostroma még hetekig tartott, de a szovjet „felszabadításról” szóló narratíva már készen állt az elkövetkezendő négy évtized számára.

Ma már kiterjedt ismereteink vannak Budapest ostromáról, a Magyarország területén átvonuló Vörös Hadsereg tevékenységéről, az áldozatokról és a háborús károkról.³ Az 1945 és 1989 közötti évtizedekben azonban egy mítosszá növelt történetet mondott el az állami hatalom évről évre február 13. és április 4. alkalmából. Ennek megfelelően minden évben megemlékezéseket tartottak országszerte különböző időpontokban

² Hálával és szeretettel. *Szabadság*, 1945. január 19., 1. A felhívás a *Szabadság* első számában jelent meg. A lap az antifasiszta egységbe tömörült pártok (kiszáradtak, szociáldemokraták, kommunisták, parasztpártiak) üzenetét tolmácsolta, szerkesztését a kezdeti időben Darvas József, Kállai Gyula és Zilahy Lajos vállalta.

³ Az elmúlt évtizedekben számos történeti mű született Magyarország második világháborús történetéről és Budapest hosszú ostromáról. Az előbbiről lásd Eby 2007, az utóbbiról lásd Ungváry 2021; Nevenkin 2020 és Mihályi–Rohánszky–Tulok 2022. Az utóbbi években egyre több szubjektív visszaemlékezés, napló stb. jelenik meg Budapest ostromáról. Az egyik legjobb kiadvány a bevezetővel ellátott, kerületek szerinti ostromnaplót bemutató, 2021-es kötet Bank Barbara, Mihályi Balázs és Tóth Gábor összeállításában. Az ostromnaplóírás sajátosságairól lásd Tóth Gábor tanulmányát e számban.

szeptembertől áprilisig, amelyek az április 4-i ünnepségben csúcsosodtak.⁴ Utóbbi majdhogynem egyedülálló volt a kelet-európai kommunista térségben, mivel nem a nácik elleni nemzeti felkelésről, hanem a Vörös Hadsereg sikeréről emlékezett meg: a nácik által előzőlött országokban, valamint a volt tengelyhatalmakkal szövetséges Romániában és Bulgáriában a nemzeti ellenállás és a náciellenes puccs tetteiről és hőseiről emlékeztek meg.⁵ Kivételt képezett, és egyben a magyar mintára hasonlított a Német Demokratikus Köztársaság szocialista ünnepkultúrája. Az NDK-ban 1950 és 1967 között munkaszüneti napon ünnepelték május 8-át, a „felszabadulás napját” (*der Tag der Befreiung*).⁶

A kommunista diktatúra négy évtizedében a Vörös Hadsereg „felszabadítása” a magyar szocializmus történeti narratívájának egyik megkérdőjelezhetetlen alapját alkotta.⁷ Ennek két ideológiai célja volt. Először is, a Szovjetunió iránti katonai és politikai hűség évről évre megerősítést nyert a megemlékezéseken, kifejezve a „magyar nép háláját” a „felszabadulásért”. A „felszabadulás” politikai emlékezete és a Vörös Hadsereg kultusza Magyarországon azt szolgálta, hogy „Hitler utolsó csatlósából” a Szovjetunió hűséges szövetségese legyen. Ez az egyik oldalról egy kulturális mozgósítást kívánt meg, főként az évfordulók alkalmából, míg a mindennapokban az elhallgatás stratégiáit kényszerítette ki. A magyar hadsereg háborús veszteségei, a magyar katonák mint a háború áldozatai legkorábban a hetvenes években váltak a közbeszéd tárgyává,⁸ de komo-

4 A „felszabadulás” emlékezete tehát a kollektív emlékezet része volt. Ahogy Iwona Irwin-Zarecka írja: „A kollektív emlékezet végül is értékes erőforrás a társadalmi kötelek fenntartásához és a tekintély igénybevételéhez, a cselekvés mozgósításához és legitimálásához.” Irwin-Zarecka 2017, 67.

5 Lengyelországban a lengyel kommunisták szovjet támogatású júliusi kiáltványa (1944. július 22.) kikiáltásának napja 1945-től 1989-ig nemzeti ünnep volt. Bulgáriában az 1944. szeptember 9-i népfelkelés, Romániában az 1944. augusztus 23-i államcsíny és Csehszlovákiában a prágai felkelés (1945. május 5–8.) évfordulójáról emlékeztek meg a szocialista korszakban.

6 Az NDK-ban 1967-ben átstrukturálták az ünnepnapokat, számos protestáns ünnepnap mellett a „felszabadulás napja” is kikerült a munkaszüneti napok sorából. A keletnémet pártvezetés október 8-át emelte elsődleges hivatalos ünneppé, ami azzal járt, hogy racionalizálnia kellett a termelésből kieső napok számát. Az egyházi ünnepnapok visszaszorításának ideológiai célja így egybeesett a gazdasági racionalitás indoklásával.

7 A mesternarratíváról mint kultuszról lásd Connerton 1989, 70–71 és Todorov 2003, 142–147.

8 Nemeskürty István 1972-ben írta az első széles körben ismert művet Magyarországon, amely a Magyar 2. hadsereg elesett katonáit a tekintélyelvű Horthy-rendszer mártírjaiként mutatta be. A magyar honvédség második világháborús tevékenységéről lásd Ungváry 2006. A magyar hadsereg háborús felelősségét (népirtás) kiemelő versengő narratíváról lásd Krausz–Varga 2013, az ezzel szembeállított történészi értékelést lásd Ungváry 2015.

lyabban csak a rendszerváltás után vált kutatható és nyilvánosan kibeszélhető eseménnyé. A szovjet hadsereg által a civil lakosságnak okozott szenvedések, különösen a helyi nők elleni szexuális erőszak, egészen az utóbbi évekig az elhallgatott múlt részét képezték.⁹

Másodszor, a „felszabadulás” az említett történelmi narratívában egybeesett a szocialista rendszer kialakulásával, így meghatározta az új Magyarország társadalmi fejlődésének kezdetét. Nem csupán arról volt szó tehát, hogy a „felszabadulás” mint kezdő időpont kerül megünneplésre, hanem az azóta eltelt időt, az újjáépítést és a politikai, gazdasági és társadalmi fejlődést is színpadra kívánta állítani a hatalom. Ennek egyik formája volt az, amely forradalomként írta le az 1945 és az utána következő évek időszakát, megmagyarázandó, hogy Magyarországon hogyan létezhetett fegyveres felkelés és társadalmi harc nélkül is forradalmi rendszer.¹⁰ A rendszer fejlődésének eredményeit így újból és újból elmesélhette az állampárti propaganda, és e narratívák változásából jól következtethetünk a hatalom önmagáról alkotott képére is.

A következő oldalakon Magyarország szovjet „felszabadításának” kultuszát és propagandáját idézzük és elemezzük, a budapesti politikai megemlékezésekre fektetve a hangsúlyt. A hivatalos emlékezés és az emlékmű-politika Budapesten a háború utáni kommunista identifikációs projekt meghatározó része volt.¹¹ Utóbbi a szocialista politikai kultúra helyi formájának előállítását, vagyis a helyi plebejus hagyományok, a magyar történelem szabadságharcos-függetlenségi tradícióinak és a jövőbe mutató, szovjet típusú államépítés és társadalmi víziók elemeinek összeolvadását célozta.¹² A kettő összekapcsolására a háború utáni Magyarországon az emlékezetpolitika ideológusai és káderei számára a szovjet „felszabadulás” kommunista narratívája jelentett értelmezési keretet.

9 A szovjet megszállásról átfogó jellegű betekintést nyújt az L. Balogh Béni által szerkesztett, 2015-ös kötet. A könyv bevezető tanulmánya ismerteti a Vörös Hadsereg magyarországi tevékenységével kapcsolatos dokumentumkiadványokat és történelmi feldolgozásokat, olyan érzékeny kérdésekben is, mint a deportálások, a „málenkij robot” vagy a szovjet katonák által Magyarországon elkövetett szexuális bűncselekmények. Lásd: uo. 13–67.

10 Máthé 2015.

11 A háborús emlékművek identitásképzési folyamatáról lásd Koselleck 2002. A kosellecki elméletben az első világháború után megjelenő névtelen katona emlékműve egy közösségi traumára, ugyanakkor hősiesség helytállásra irányítja a figyelmet, amelyet a szemlélő képes lehet átérzeni, sőt azonosítani magát egy-egy közösségi érzettel. Az országszerte felállított szovjet katona emlékművei elsősorban a hősiesség érzetét kívánták kelteni.

12 A szovjet fesztiválokról mint politikai gyakorlatról, ideológiáról, propagandáról és hagyományról lásd Lane 1981; van Gelderen 1993 és Rolf 2013.

A szovjet „felszabadítás” háborús aktusa tehát, mint kitalált hagyomány,¹³ az ötvenes évek elejétől kezdve fejtette ki propagandisztikus hatását, annak ellenére, hogy narratívája a legtöbb esetben eltért a személyes, családi vagy közösségi emlékezettől, vagy azzal szöges ellentétben állt. Budapest esetében ez a kitalált hagyomány egyrészt a szovjet hősiesség és az antifasiszta (elsősorban kommunista) ellenállás hangsúlyozásában, másrészt a második világháború végén Budapest ostromának fontosságában, illetve az ostrom egyes eseményeinek és tényeinek elhallgatásában nyilvánult meg.

Budapest esetében három évfordulón (1950, 1970, 1985), a magyar szocializmus három különböző történelmi-fejlődési szakaszában mutatom be a „felszabadulás” emlékezetének alakulását a következő szempontok szerint: az ostrom helyi emlékezetének kialakítása, az emlékezés nyilvános terének megteremtése, és a tömegek helyi mozgósítása a szovjet „felszabadítás” megünneplésére.

A magyar sztálinizmus és a hidegháborús mozgósítás

1945. április 8-án még nem dördültek el az utolsó lövések a nyugat-magyarországi fronton, amikor a hivatalos politika az ország „felszabadulását” ünnepelte. A Nemzeti Múzeum kertjében Budapest főpolgármestere, az ideiglenes kormány megbízottja és a politikai pártok képviselői emlékeztek. Néhány nappal korábban Debrecenben az ideiglenes kormány miniszterelnöke, Dálnoki Miklós Béla mondott köszönetet a szovjeteknek. A háború utáni konszolidáció évében a politikai pártok konszenzusát kifejező ünnepek és koszorúzások a budapesti dolgozók szervezett felvonulásával egészültek ki.¹⁴ A kommunista hatalomátvétel után ezeket a megemlékezéseket a szocialista Magyarország katonai-hazafias

13 Itt azonban csak analógia útján támaszkodhatunk az Eric Hobsbawm által kidolgozott kitalált hagyományok fogalmára. Az államszocialista ideológia és propaganda olyan tettekhez kötötte a megemlékezéseket, amelyek narratívájuk szerint a magyar nép többségének régóta fennálló akaratát fejezték ki. Így Magyarország Vörös Hadsereg általi felszabadításával ez a küzdelem a kizsákmányolt osztályok győzelmével ért véget. A „kitalált hagyomány” meghatározásáról lásd Hobsbawm 1983, 1.

14 Felszabadulását ünnepli a magyar nép. *Szabad Nép*, 1945. április 10. Lásd még Debreczeni-Droppán 2020.

kultuszává alakították át. A Hősök terén először 1950-ben tartottak katonai parádét betetőzve a munkásfelvonulást és a dolgozók ünnepeit. A megemlékezések gyakorlatának ez az ideológiai fordulata kétségtelenül a hidegháborús mozgósítással függött össze, amellyel a magyar sztálinista vezetés szimbolikusan is csatlakozni kívánt a kommunista blokk politikai irányvonalához.

1950-ben a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) hatalma csúcán állt, nagy gazdasági és társadalmi átalakítási programok zajlottak: februárban megkezdődött az első ötéves terv, a hónap végén pedig megtartotta első országos kongresszusát az előző évben Magyarországon is útnak induló sztahanovista mozgalom.¹⁵ Hónapokkal április előtt meghirdették és május elsejéig meghosszabbították a munkaversenyeket. A szocialista kampányok mellett a hidegháborús feszültségek is tetőfokára hágtak, elsősorban a Tito-ellenes propaganda csúcsra járatásával és a háborús készülődéssel. Utóbbi jól kifejeződött a szovjet mintára újjászervezett Magyar Néphadsereg jelentős személyi és technikai fejlesztéseiben.¹⁶ Az ötvenes évek elején egy erősen militarizált társadalom kialakítása lett a cél, amelynek az állandó háborús készültség mellett a munka frontján is bizonyítania kellett. Ebben a militarizált társadalmi kontextusban az MDP vezetése úgy döntött, hogy a „felszabadulásról” való április 4-i megemlékezés jelentőségét még az 1848–49-es nemzeti ünnep, március 15. rovására is megnöveli. A javaslat előadója a magyarországi kommunista kultúrpolitika vezetője, Révai József volt. Révai azt is kilátásba helyezte, hogy az ünnepi előkészületekbe az egyházakat is be kell vonni.¹⁷ Az 1950. évi 10. tvr. a „felszabadulás” napját nemzeti ünneppé, valamint a „megbonthatatlan szovjet–magyar barátság” napjává nyilvánította.¹⁸

Az áprilisi országos megemlékezést megelőzte a szovjet–magyar barátság hónapja, a szovjet Vörös Hadsereg megalakulásának 32. évfordulója,

15 A szovjet modellről és a sztahanovista mozgalom történetéről lásd Siegelbaum 1988.

16 Germuska 2010, 28–34.

17 „Törekedni kell arra, hogy április 4-ét az egyházakban is nemzeti ünnepként ünnepeljék. A református és az evangélikus egyházakban ezt minden további nélkül elérhetjük. A katolikus püspököket is fel kell szólítani, hogy vegyenek részt a nemzeti ünnepen, és az előrelátható elutasításukat fel kell használni a leleplezésükre. Ugyanakkor megyei bizottságainknak törekedni kell arra, hogy minél több katolikus papot rávegyünk arra, hogy április 4-én prédikációban hirdessék a nemzeti ünnep jelentőségét.” MNL OL 276. f. 54. cs. f. 84. ó. e. 28. Javaslat a Titkárságnak április 4-e megünneplésére. Magyar Dolgozók Pártja Titkársága. 1950. február 1.

18 1950. évi 10. számú törvényerejű rendelet április 4-ének, Magyarország felszabadulása napjának nemzeti ünneppé nyilvánításáról.

amelyet Magyarországon is megünnepeltek,¹⁹ és természetesen Budapest „felszabadításának” február 13-i megemlékezése. Ez utóbbit a párt az országos „felszabadítási” ünnepség főpróbájának tekintette. A budapesti ostrom befejezésének évfordulóján az ünnepségek középpontjában a Szovjet Vörös Hadsereg Szabadság téri emlékműve állt. Itt a párt, a szakszervezetek, a hadsereg, a rendőrség és az Államvédelmi Hatóság képviselői koszorúzták meg az emlékművet. Az ünnepséget felvonulás kísérte, melynek célja a magyar rendvédelmi és honvédelmi erők bemutatása volt. Más helyszíneken, így az Akadémia épülete előtti téren a kormány és a parlament képviselői, az MDP főkaderei, illetve Pongrácz Kálmán, Budapest polgármestere²⁰ és társadalmi szervezetek képviselői emlékeztek az ostromra.²¹

1950-re Budapesten kialakultak azok a terek, amelyek a kikerülhetetlen politikai emlékezet jegyeit hordozták, természetesen a kommunista szemléletnek megfelelő, erősen szelektív emlékezetpolitika elrendezése szerint. A 1945-ben felállított Szovjet Vörös Hadsereg emlékműve mellett a Gellért-hegyen álló, 1947-ben átadott Szabadság-szobor jelentette a megemlékezések térbeli súlypontját. A Kisfaludi Stróbl Zsigmond által tervezett emlékmű-kompozíciót őrző „szovjet felszabadító szobrát” az 1956-os forradalomban döntötték le. Ugyanakkor már 1945-ben felállítottak két másik, szovjet hősi emlékművet is: a budai oldalon, a Gellért téren egy vörös csillaggal díszített piramis, a pesti oldalon pedig a Vigadó (akkor Molotov) téren egy magas oszlopon nyugvó vadászrepülőgép állt a háború utolsó évében.²² Budapest legfontosabb útjainak és tereinek egy részét átnevezték, legtöbb esetben e közterek a szovjet pártvezetés és a Vörös Hadsereg vezetőinek nevét kapták: Sztálin utca és Sztálin tér, a már említett Vigadó előtti tér Vjacseszlav Molotov nevével, a Vorosilov út, a Malinovszkij átjáró és a Tolbuhin körút. Fontos pont a városon kívül

19 A szabadság és a béke megingathatatlan előharcosa: a dicső Szovjet Hadsereg. *Szabad Nép*, 1950. február 24.

20 Pongrácz ekkor még a polgármesteri tisztséget viselte, majd 1950 májusától, a tanácsrendszer bevezetésével a fővárosi tanács elnökeként tevékenykedett.

21 Budapest felszabadításának ötödik évfordulójáról ünnepségeken emlékezett meg a főváros népe. *Szabad Nép*, 1950. február 14.

22 Az 1945-ös törvény 9. §-a rendelkezett „a Budapest felszabadításakor elesett szovjet katonákról való megemlékezésről”. Az 1947. évi XIX. törvény „a szovjet-orosz katonai emlékművek és hősi temetők kegyeleti gondozása” címmel lépett hatályba, és az egész országban érvényes volt. Budapest közterületeinek ideológiai megszállásáról a háború utáni években lásd Potó 2003, 17–168. A háborús emlékművek szerepéről a „múltbeli háborúk státuszának felerősítésében, ellentmondásában vagy hangsúlytalanításában” lásd Mayo 1988.

a Budapestről délkeletre a mártírhalált halt, magyar származású szovjet fegyverszüneti követ vecsési emlékműve. Steinmetz Miklós²³ szobrát 1948 végén, halálának negyedik évfordulóján avatták fel.

Az április 4-i országos ünnepség sikeres színrevitele céljából a pártvezetés és a helyi pártszervezetek mintegy fél évvel korábban megkezdték a felkészülést.²⁴ Április 2-án érkezett a Magyar Szabadságharcos Szövetség²⁵ által szervezett felszabadító gyűlés a Steinmetz-emlékműhöz. Másnap a budapesti repülőtéren landolt egy prominens szovjet delegáció: a küldöttséget a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság korábbi elnöke, Kliment Vorosilov marsall vezette. A szovjet küldöttség további tagjaként érkezett Vlagyimir Szviridov, a Szovjetunió hőse, aki gépesített hadteste parancsnokaként harcolt Budapest ostromában és a SZEB elnökhelyetteseként Vorosilov után a második ember volt a háborút követő években Magyarországon, valamint Mihail Szuszlov, az SZKP KB tagja, ebben az időben a *Pravda* szovjet pártnapilap főszerkesztője és Sztálin megbízható ideológusa.²⁶ A szovjet küldöttség tagjaként Magyarországra érkezett Alekszandr Goncsár, a szovjet Sztálin-díjas író is. Goncsár regényfolyama, a *Zászlóvivők* az európai hadszínterről, azon belül a magyarországi harcokról számolt be a propaganda elvárásaihoz híven, így a szovjet Vörös Hadsereg propagandájának egyik elsődleges forrása volt a Szovjetunióban és Kelet-Európában is.²⁷ A szovjetek az új kommunista Kína küldötteivel és a keleti blokk más tisztviselőivel együtt vettek részt a Parlamentben rendezett banketten és az Állami Operaház épületében tartott gálán, amelyen Vorosilov és Rákosi Mátyás is beszédet mondott. Ugyanezen a napon a küldöttségek, elsőként mindig a szovjetek, megkoszorúzták a Szabadság téri Szabadság-emlékművet és a Vörös Hadsereg

23 Három évvel később, 1951 decemberében az ostrom másik elesett fegyverszüneti megbízottja, Osztapenko százados dinamikus emlékművet kapott a Budapestről délnyugatra fekvő Budaörsön. Ugyanebben a hónapban készült el és avatták fel Sztálin nyolcméteres bronzszobrát, hogy teljessé váljon a budapesti közterületek látványos szovjetizálása.

24 A MDP titkársága március 22-én fogadta el az április 4-i ünnepség végleges menetrendjét. 276. f. 54. cs. 91. ő. e. MDP KV Agitációs Osztály: Az április 4-i ünnepségek sorrendje. 1950. március 22.

25 A Magyar Szabadságharcos Szövetség országos félkatonai szervezet volt az állampárt irányítása alatt, amelynek utódszervezete, a Magyar Honvédelmi Szövetség a rendszerváltásig működött.

26 Vorosilov marsall vezeti a felszabadulás ünnepére Magyarországra érkező szovjet küldöttséget. *Szabad Nép*, 1950. április 2.

27 Goncsár háborús irodalmi munkásságáról lásd Haga 2016. A *Zászlóvivők* az 1950-es évforduló alkalmából jelent meg először magyar nyelven, Rab Zsuzsa fordításában.

emlékművét. Ezen a helyen avatták fel Kisfaludi Stróbl másik szobrát is: a *Hála* elnevezésű szobor a magyar munkásokat és parasztokat ábrázoló, Sztálinnak címzett kompozíció volt.²⁸

Április 4-én a felvonulás és az azt követő ünnepek jelentették a legnagyobb szenzációt. A katonai felvonulás a Magyar Néphadsereg katonáit egy olyan szövetség tagjaként mutatta be, amely egy esetleges hidegháborús konfliktusban a harcok élére állna. A beszámolók szerint a felvonulást megfigyelő szovjet küldöttség tagjai elégedettek voltak a Magyar Néphadsereg felkészültségével. A katonai felvonulást a budapesti munkások menete követte; ez utóbbi szinte lemásolta a május 1-jei koreográfiát. A felvonuláson Budapest kerületeinek és üzemeinek munkásai, a tömegszervezetek küldöttei és úttörők vonultak fel; kiemelkedő szerepet játszottak az élüzemek és a sztahanovisták. Délután három helyen felállított művészeti színpadok és vásári forgatag várta a főváros népét, a nap tűzijátékkal zárult.²⁹

Az 1950-es „felszabadulás” ünnepe nem csak hivatalos ünnepnappá válása okán jelent mérföldkövet. A háború utáni megemlékezések állami aktusát ekkor már messzemenőig szovjetizálta az állampárti propaganda: lefolyásában, külsőségeiben, szimbolikájában és üzeneteiben is a szovjet minta tudatos átvételét mutatta. Ez a fordulat hozzájárult hidegháborús „éberség”, tulajdonképpen a társadalmi pszichózis ébren tartásához. Másrészt az emléknap munkaszüneti nappá tétele az ünnep és üzeneteinek társadalmiasítását célozta, amelybe a munkásfelvonulással, a munkásoknak szánt ünnepléssel és az esti tűzijáték spektakulárával a hatalom önmagát a társadalommal együtt kívánta színpadra állítani. Az ötvenes években ezt a mintát kívánták megtartani, amely ennek ellenére sem szervesült a magyar társadalom ünnepkultúrájában. Nem csoda, hogy 1956 októberében a forradalmi ifjúság követeléselei között szerepelt március 15. ünnepi státuszának visszaállítása.³⁰

28 Leleplezték a Hála szobrát a Szabadság-téren. *Szabad Nép*, 1950. április 4.

29 Néphadseregünk erejének, fegyelmének és öntudatának ragyogó bizonyágtétele volt a káprázatos április 4-i díszszemle. *Szabad Nép*, 1950. április 6.

30 A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége által megfogalmazott tizenhat pont között tizenegyedikként szerepelt: „Új, nemzeti jellegű címert! A katonáknak új, a magyar hagyományoknak megfelelő egyenruhát! Március 15. legyen nemzeti ünnep, október 6. nemzeti gyásznap és tanítási szünet!”

A kádárizmus csúcán

A „felszabadulás” napjának 1970-es megünneplését, a negyedszázados évfordulóra tekintettel, már 1969 elejétől szervezni kezdték. A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottságának (KB) agitprop osztálya januárban kidolgozta a jubileumi év programját, amelyet a MSZMP Politikai Bizottsága (PB) február elején jóváhagyott, hogy már tavasszal operatív bizottságokat hozzanak létre az ünnepségek megtartására. Az ünnepségsorozat 1969 szeptemberében – a szovjet katonák magyar területre való bevonulásának 25. évfordulóján – megkezdődött, és az eseménysorozat a következő év április 4-én érte el csúcspontját. 1970-re április 4. új ideológiai hangsúlyt kapott: a szocialista Magyarország történelme és eredményei kerültek az első helyre, míg a szovjet hadsereg iránti hála és a Szovjetunió felé való megkérdőjelezhetetlen elköteleződés a másodikra. Az ideológiai hangsúlyok kifejezése céljából érdemes felidézni az agitprop osztály tervezetét, amely az 1970-es megemlékezés hivatalos ideológiáját megalapozta: „Hazánk felszabadítása történelmünk nagy sorsfordulója, amellyel megvalósult nemzeti függetlenségünk. Népünk az emberi haladás, a szocializmus útjára léphetett. A magyar dolgozó nép negyedszázados odaadó munkájával a szovjet nép segítségével új hazát teremtett a romba döntött, kirabolt ország helyén. Az elmúlt 25 év minden nehézsége mellett is ezeréves múltunk legnagyobb és legeredményesebb időszaka volt, amelyre büszkék vagyunk. Munkásosztályunk nagy áldozatok, harcok árán, példás munkával, testvéri szövetségben más dolgozókkal kivívta a politikai hatalmat, leraktuk a szocializmus alapjait, s jelenleg a szocializmus teljes felépítésén dolgozunk. A párt vezetésével a magyar munkások, parasztok, értelmiségiek, alkotó munkával korszerű ipart, mezőgazdaságot, szocialista kultúrát teremtettek. Ma népünk biztonságban, erősödő szocialista, népi-nemzeti egységben él, dolgozik és bizakodva tekint a jövőbe.”³¹

Az ünnepségsorozat 1969. szeptember 23-án Battonyán,³² a helyi politikai bizottság szervezésében megrendezett megemlékezéssel kezdődött,

³¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/483. ó. e., 10-22. 11. Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, 1969. február 4.

³² A szocialista korszak történelmi narratívája szerint a kelet-magyarországi Battonya volt az első város, ahonnan a szovjet csapatok elérték Magyarországot. Valójában 1944 augusztusának végén léptek először szovjet csapatok az országba Észak-Erdélyben, amely akkor a Magyar Királyság része volt.

amelyen a kommunista párt és a kormány képviselői, köztük Czinege Lajos honvédelmi miniszter is részt vett. Ezt követően, december 3-án Szegeden megemlékeztek a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakulásáról és programnyilatkozatának kihirdetéséről. A (baloldali) népfrentpolitika eszméjének népszerűsítése általában a Hazafias Népfrent Országos Tanácsa (HNFOT) reszortja volt a Kádár-korszakban, így a rendezvény szervezője itt is e társadalmi szervezet lett. A szegedi Nemzeti Színházban tartott ünnepségen végül Kádár János mondott beszédet. December 21-én aztán eljött a szovjetekkel szövetséges Ideiglenes Nemzetgyűlés és az 1944-es Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásának negyedszázados évfordulója. Ennek megünneplésére a kormány, a néhai Nemzetgyűlés és a Népfrent küldöttsége érkezett Debrecenbe, sőt meghívott vendégként jelen voltak az egykori Nemzetgyűlés és az ideiglenes kormány még élő tagjai is. A debreceni hősi emlékművek megkoszorúzása után a kormány és a Hazafias Népfrent fogadást adott az Aranybikáiban, Debrecen egyik központi épületében.

A „felszabadulás” évfordulójának főpróbája a február közepén Budapesten tartott ünnepségsorozat volt, amelyre magas rangú delegáció érkezett Moszkvából. Budapest „felszabadulásának” napját az említett moszkvai küldöttség fogadása, a Szír³³ vezette partizáncsoport emlékművének felavatása a Szent István parkban, valamint a Pro Urbe- és Pro Arte-díjak átadása előzte meg. Az évforduló előestéjén a budapesti Vígszínházban állami és pártvezetők, a társadalmi szervezetek küldöttei és más meghívott vendégek részvételével gálaműsorra került sor. A február 13-i ünnepnapon koszorúzás következett a Gellért-hegyi felszabadulási emlékműnél, a Budai Önkéntes Ezred³⁴ emlékművénel, a román hősök sírjánál, valamint fogadást tartottak a „felszabadulás” tiszteletére a Budapesti Tanács dísztermében. Másnap a Szépművészeti Múzeumban megnyílt a Felsza-

33 Szír nem más, mint Weinberger Dezső, aki a második világháború előtt csatlakozott az illegális kommunista mozgalomhoz. Magyarországon német megszállása után illegálisba vonult, és megalakította egységét, a Szír Csoportot. Ők robbantották fel a Metropol Hotelt, tizenkilenc SS-tiszt halálát okozva, és több robbantásos merényletet szerveztek a Nyilas Párt gyűlései ellen. Weinberger 1944 karácsonya után eltűnt: a szovjet katonai rendőrség tartóztatta le és a Gulag táboraiiban vesztett nyoma. A Szír Csoport korabeli leírását lásd Emlékezés „Szír”-re. *Népszava*, 1969. november 27. Történelmi beszámolókat lásd Ungváry 2021, 316; Benedek–Vámos 1990, 39. A németellenes magyar ellenállásról Budapesten lásd Bartha 2021.

34 A Budai Önkéntes Ezredet Budapest ostromának végén, 1945 februárjában alapították. Tagjai a Vörös Hadsereg oldalán folytatták a harcot a náci Németország és magyar szövetségeseik ellen. Emlékművük ma is megtekinthető a budai Vérmezőn. Az ezred történetéről lásd Tóth 1980.

badulás emlékkiállítás.³⁵ Katona Imre, a budapesti pártszervezet titkára néhány nappal későbbi beszámolójában egyöntetűen pozitív hangon számolt be a fővárosi „felszabadulási” ünnep megvalósításáról, büszkén említve, hogy mindenki elégedett volt 25. évfordulóra szervezett programmal. Nemcsak a budapesti, hanem a vidéki párttitkároknak is tetszettek az ünnepek, és „[J]ó hatású volt az, hogy Kádár János elvtársat Budapest tüntette ki, s együtt kapta meg a kitüntetését pl. egy kőművessel.”³⁶ A sajtó, a televízió és a rádió, ahogyan az várható volt, mértéktartóan tudósított az eseményekről. A nemzetközi visszhang jól alakult, és a tájékoztató szerint még Nigéria központi lapja is megemlékezett a budapesti „felszabadítási” ünnepségről. A kommunista párt vezetői megnyugodtak, mert a moszkvai küldöttség vezetője azt mondta a magyarországi szovjet nagykövetnek, Fjodor Jegorovics Tyitovnak, hogy a budapesti ünnepség kiemelkedik a hasonló „felszabadulási” megemlékezések közül. A beszámoló szerint a februári szervezés tapasztalatait az országos ünnepség megszervezésénél is fel kell használni.³⁷

A következő hónapok is az április 4-i ünnepség előkészületeivel, megemlékezésekkel és előadásokkal teltek. A sajtó, a televízió és a rádió ezúttal nemcsak a huszonöt évvel korábbi háborús eseményeket idézte fel, hanem a szocialista Magyarország életszínvonal-emelő és közművelődési vívmányait és büszkeségeit is hirdette. Április 2-án, 1966 óta először, adták át ismét az állami kitüntetéseket, valamint a Kossuth-díjakat, az 1970. évi Kiváló művész-díjakat és más művészeti és irodalmi díjakat. A 25. évfordulóra való tekintettel az érdemeket széles körben adományozták, ezúttal külföldi állampolgároknak is. A Kossuth-díj első fokozatát az évforduló népfrenteszméjére tekintettel három olyan művész kapta, akik a korabeli szocialista Magyarország különböző eszmeáramlatait képviselték. A szocialista Bernáth Aurélt falfestményeiért, a nem kommunista, hanem polgári művészi attitűdöt valló, történelmi témákat bátran boncolgató Fábri Zoltán rendezőt humanista alkotásaiért, míg a korábban népi írónak minősített, ezért 1956 után nacionalistaként megbélyegzett Illyés

35 HU BFL – XXXV.1.a.4. 319. ó. e., 49–83. Az MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya (PTO) tájékoztatója a felszabadulás 25. évfordulójával kapcsolatos budapesti ünnepekről. MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülése, 1970. február 6.

36 HU BFL – XXXV.1. a. 4. 320. ó. e., 20. Tájékoztató a Budapest felszabadulásának 25. évfordulójával kapcsolatos ünnepek lebonyolításáról. MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülése, 1970. február 20.

37 Uo. 20–21.

Gyulát addigi életművéért találták méltónak a díjra.³⁸ Ugyanezen a napon Fock Jenő kormányelnök felavatta az új metróvonal első, Örs Vezér tér és Deák tér közötti szakaszát, amelynek építése az 1950-ben kezdődött.

Az ünnepségsorozat végül április 3-án és 4-én tetőzött. 3-án reggel ismét több helyen tartottak koszorúzási ünnepségeket: a Szabadság téri szovjet hősi emlékműnél, a Hősök terén, a magyar hősi emlékműnél, valamint a „felszabadításban” részt vett többi hadsereg (román, bolgár, jugoszláv, angol és amerikai) emlékművénél. Ugyanakkor megkoszorúzták a város szinte valamennyi, a szovjet „felszabadításhoz” kapcsolódó szobrát és emlékművét, ahogyan a februári budapesti ünnepségeken is. Délután ünnepi ülést tartott az Országgyűlés, amelyen Kállai Gyula, az Országgyűlés elnöke rövidebb, Kádár János pedig hosszabb beszédet mondott. Kádár a hivatalos, a társadalmat és az értelmiségi eszmeáramlatokat integrálni kívánó ideológia és az új szocialista Magyarország narratívájának hangján beszélt. Kitért a magyar dolgozó nép elnyomás elleni évezredes harcára, a fasizmus ellen harcoló népek áldozatvállalására, a kommunisták és a Kommunista Párt szerepére, különösen az 1948 utáni új ország építésében. Megemlítette az 1956-os forradalmat és azt, hogy a nép, azaz a Kommunista Párt hatalma akkor veszélyben volt, de sikerült helyreállítaniuk a „szocialista legitimitást”. Természetesen hosszasan beszélt az elmúlt huszonöt év eredményeiről az életszínvonal, a munkakörülmények, a közművelődés és a nemzetközi kapcsolatok fejlődése terén. Ezután a Parlament meghallgatta Leonyid Brezsnyev szovjet főtitkárt, majd a Német Szocialista Egységpárt vezetőjét, Walter Ulbrichtot és a csehszlovák kommunisták főtitkárát, Gustav Husákot. A lengyel, a jugoszláv, a bolgár és a román kommunista párt – bár nem főtitkári szinten – szintén képviseltette magát az ünnepségen küldöttségével.³⁹

Majd eljött április 4. napja is. Délelőtt a Dózsa György úton és a Felvonulási téren katonai parádét tartottak, amelyen Czinege Lajos honvédelmi miniszter mondott ünnepi beszédet. A felvonulást mintegy 20-25 ezer sportoló és a kommunista ifjúsági szervezetek tagjainak felvonulása követte. Az *Esti Hírlap* így számolt be röviden az esemény egyik csúcspontjáról: „A felvonulási tér két oldalán 50 ezer budapesti és vidéki dolgozó, meghívott vendég foglalt helyét. A feldíszített téren a párt és a kormány

38 Kiosztották az 1970. évi állami és Kossuth-díjakat. *Népszabadság*, 1970. április 2.

39 Az Országgyűlés ünnepi ülése – A felszabadulás 25. évfordulóján Kádár János mondott beszédet. *Népszabadság*, 1970. április 4.

vezetői, valamint a külföldi delegációk előtt lezajlott katonai parádé képet adott haladó katonai hagyományainkból és a magyar néphadsereg korszerű fegyverzetéből. Jellemző: először láthatta a közönség a páncélozott szállító harcjárműveket, a szárazföldi csapatok harcát közvetlenül támogató, nagy tűzerejű sorozatvetőket, a különféle rendeltetésű rakétákat, az önjáró négycsövű légvédelmi gépágyúkat. Ezután kezdődött a 60 ezer budapesti fiatal menete. Az ifjúság demonstrációját óriási élőkép zárta: a Gorkij fasor bejáratánál magasba emelkedett a vörös csillag és Lenin portréja, a nemzeti színű, a béke és a nemzetközi munkásmozgalom vörös zászlájának keretében.⁴⁰ Az emléknapi végén az MSZMP KB, az Elnöki Tanács és a kormány fogadást adott az Országház Vadásztermében.

Budapesthez hasonlóan az egész országban ünnepelték a „felszabadulást”. A legkisebb városokban és falvakban ez azt jelentette, hogy megkoszorúzták a szovjet és a szövetséges katonák emlékművét, majd a helyi művelődési házban vagy a helyi tanácsházán tartottak ünnepségeket. A nagyobb városokban a kommunista ifjúsági szervezet avatőünnepségeit rendezték meg, a múzeumok pedig tematikus gyűjteményekkel idézték fel az elmúlt negyedszázad történelmét. A Vas megyei Nemesmedvesen, ahol a szocialista történelmi narratíva szerint 1945. április 4-én az átvonuló szovjet frontok nyugati irányban elhagyták az országot, veteránok és volt partizánok találkozóját szervezték.

Ahogy az 1950-es ünnepség, a negyedszázados évforduló is a diktatúra színrevitelét szolgálta. Szembeötlő azonban a különbség a két ünnep narratívája között, holott az ünnep „díszleteiként” funkcionáló fővárosi emlékhelyek nagyrészt 1970-ben is hasonló háttérként szolgáltak. A negyedszázados ünnep a szocialista építés sikerét, a megreformált diktatúra fejlődő szellemét kívánta megjeleníteni. A huszonöt évvel korábbi események példaként szolgáltak arra, hogy honnan kellett újraépíteni az országot, és mennyit változott Magyarország a háborús pusztítás óta. A szovjet hadsereg iránti hála továbbra is az ünnep kötelező elemét mutatta, ugyanakkor a szovjet–magyar kapcsolat már egy kifejlett, virágzó állapotában került bemutatásra. Ráadásul az 1970-es ünnepség kapcsolódott Lenin születésének századik évfordulójához, így a bolsevik vezérré való emlékekezést az állami propaganda a „felszabadulás” évfordulójához is kötötte. A negyedszázados évfordulóval a szovjetizált ünnep olyan ele-

40 Ünnepelt az ország. *Esti Hírlap*, 1970. április 6.

mei nyilvánultak meg, amelyek, ha nem is annyira nagyszabású módon, de a későbbi április 4-ék kötelező gyakorlataivá váltak a következő húsz évre is.

Az utolsó katonai parádé

Az 1985-ös jubileumi évet kevésbé nagyszabású előkészületek előzték meg az országban, mint a korábbi évfordulókat. Ebben az évtizedes rutin mellett szerepet játszott a bizonytalan világpolitikai helyzet és a Magyar Szocialista Munkáspárt közelgő márciusi kongresszusa is. Ami viszont aggodalomra adhatott okot, hogy a hidegháború alakulása, a két világhatalom közötti feszült katonai helyzet állandósult 1985 első felében. Azok a változások, amelyek később a Varsói Szerződés katonai tömbjének felbomlásával, tehát a hidegháború végével jártak, 1985 korai hónapjaiban még egyáltalán nem adták semmilyen jelüket. Ami az Egyesült Államokat illeti, bár 1984 elején fordulat következett be Reagan külpolitikájában,⁴¹ a korábbi évek hidegháborús retorikája még mindig jelen volt. A szocialista blokk országainak – köztük Magyarországnak – híreit és sajtóját is a Reagan-féle csillagháborús program (*The Strategic Defense Initiative*), a genfi leszerelési folyamat bizonytalansága és a nicaraguai ellenforradalmi terrrorsoportok, a kontrák amerikai támogatása foglalkoztatta. Az utóbbi konfliktusban a szocialista blokk államai egyöntetűen támogatták anyagi és katonai eszközökkel a Daniel Ortega vezette Sandinista Nemzeti Felszabadítási Frontot. Ami azonban eleinte nagyobb bizonytalanságot okozott a szocialista államokban, az az 1985 márciusában Moszkvában lezajlott hatalom- és generációváltás volt. Konsztantyin Csernyenko halálával a reformszellemű Mihail Gorbacsov vette át a főtitkári posztot, és 1985 nyarára sikeresen távolította el a hatalomból legnagyobb riválisát, a szovjet katonai-ipari komplexum emberét, Grigorij Romanovot. 1985 márciusának végén azonban Gorbacsov politikai irányvonala korántsem volt kiszámítható, nyugaton ekkor még csak találgatások léteztek a genfi leszerelési konferencia jövőjéről.⁴²

⁴¹ Fischer 2017.

⁴² Brown 1996, 53–88.

Ebben a bizonytalan világpolitikai helyzetben az MSZMP 1985. március 25. és 28. között tartotta meg a párt XIII. kongresszusát. A kongresszus elsősorban két kérdéssel foglalkozott: a párt fiatalításával és egy esetleges vezetői generációváltással, valamint a gazdasági lassulás, az ellátási problémák és a kényszerű áremelések hatásaival. A nemzetközi helyzet fent említett bizonytalansága miatt a MSZMP-ben a generációváltás nem járt sikerrel. A korábbi évtizedekben számos vezető kádert leváltottak, de a pártvezetés gyakorlatilag érintetlen maradt. Mint ahogy a gazdaságpolitikában sem volt érzékelhető komoly változtatási szándék. Az akkor negyven éve „felszabadult” Magyarországon a politikai élet stagnált, miközben a gazdasági és technológiai elmaradottság továbbra is aggasztó volt a kommunista pártban és a mindennapi életben egyaránt.

A negyvenedik évfordulóra való felkészülés a párt szervezeteiben 1984-ben kezdődött. 1985. február 13-án, a megszokott módon, Budapest „felszabadulásáról” emlékeztek meg a fővárosban. Délelőtt koszorúzási ünnepséget rendeztek a Gellért-hegyi felszabadulási emlékműnél, amelyen részt vettek a budapesti pártvezetés tagjai és a társadalmi szervezetek képviselői, valamint a szovjet nagykövet és a magyarországi szovjet külképviselet tagjai. A nap folyamán Budapest XII. kerületének újonnan létesített parkjában, a Gesztenyés-kertben emlékművet avattak a fasizmus elleni háború hőseinek és a fasizmus áldozatainak.⁴³ A nap végén a budapesti Vígszínházban ünnepélyes megemlékezésen vettek részt az MSZMP PB tagjai, a szovjet nagykövet, a Varsói Szerződés magyarországi főparancsnokságának képviselője és a Magyarországon állomásozó szovjet hadseregcsoport parancsnoka.⁴⁴ A megemlékező beszédet a MSZMP budapesti pártbizottságának első titkára mondta, amelyben a párt későbbi főtitkára, Grósz Károly felidézte a szovjet áldozatvállalást, a magyar antifasizmus hagyományát, a szocializmus építésének nagyszerű kilátását, amely Budapest felszabadításával képzelhető el. Grósz beszédében megismételte a megszokott narratívát, többször is megemlítve, hogy Budapest csak a felszabadulás után válhatott a nép otthonává, a „szocialista haza szimbólumává”, a magyar nép háború utáni újjáépítésben tanúsított önfeláldozásának köszönhetően. A szocializmus elmúlt negyven évét a magyar történelem kiemelkedő és legprogresszívebb időszakának nevezte.⁴⁵

43 Szoboravatás a Gesztenyés-kertben. *Népszabadság*, 1985. február 14.

44 Negyven éve szabadult fel hazánk fővárosa. *Népszabadság*, 1985. február 14.

45 Fővárosunk szocialista hazánk jelképe. *Népszabadság*, 1985. február 14. Az akkoriban szoká-

Az április 4-i nemzeti megemlékezések ünnepségének tervezetét a MSZMP Politikai Irodája 1985 januárjában hagyta jóvá. A párt vezetősége elfogadta az ütemtervet, amely előkészítette az április 2-i díjátadó ünnepségtől az április 4-i ünnepi programokig tartandó eseményeket, felsorolta a meghívott külföldi delegációk tagjait és pontosította az ünnepség hazai és külföldi propagandájának részleteit.⁴⁶ A megemlékezések központi része, amelyet a MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztálya dolgozott ki, az április 4-i katonai parádé volt, amelyet ekkor minden ötödik évben a „felszabadulás” ünnepén tartottak. Így 1980 után a Magyar Néphadsereg ismét bemutathatta technológiai fejlesztéseit. Akkor még nem lehetett tudni, de ez volt az utolsó április 4-i katonai parádé Magyarország történetében, mivel 1990-ben már nem ünnepelték hivatalosan április 4-ét. A másik fontos program a Magyar Ifjúsági Szövetség által bemutatott történelmi színdarab gálapremiere volt, amely a katonai parádét követte. A nagyszabású történelmi előadás próbáját április 1-jére, míg a bemutatót egy nappal későbbre tervezték.⁴⁷

Április elején érkezett a Szovjetunióba a Lázár György minisztertanács elnök vezette magyar politikai küldöttség, hogy megnyissa a Magyar kulturális napok egyhetes rendezvényét.⁴⁸ Az előző évekhez hasonlóan a magyar művészet, tudomány és közélet neves személyiségeinek adták át a legmagasabb állami és művészeti kitüntetéseket. A negyvenedik évforduló előestéjén avatták fel az Országos Széchényi Könyvtár új épületét a budai várban.⁴⁹ Még a megemlékezés napja előtt a magyarországi nagykövetek részvételével országszerte megkoszorúzták az antifasiszta harcokban részt vett nemzetek katonáinak emlékművét: Harkányban a bolgár, Beremenden a jugoszláv hősökre emlékeztek, ugyanakkor Hajdúböszörményben felavatták a román katonák központi emlékművét.⁵⁰ Ausztrália, Franciaország, Kanada, Lengyelország, Anglia és Új-Zéland

szos történelmi narratívától eltérően Grósz az 1950-es éveket, a magyar sztálinizmus időszakát is megemlítette. A budapesti titkár arról beszélt, hogy a pártnak ezt az időszakot is fel kell vállalnia, ami ekkor már ellenérzést keltett a helyi értelmiségi körökben. A beszéd történeti kontextusáról lásd még Medgyesi 2021, 276.

46 MNL OL 288. f. 5. cs. 931. Ő. e. 2. Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, 1985. január 16.

47 MNL OL 288. f. 5. cs. 931. ő. e. 22–37. MSZMP KB APO: Javaslat a Politikai Bizottság hazánk felszabadulásának 40. évfordulója (április 4.) alkalmából rendezendő megemlékezések részletes programjára, 1985. január 16.

48 Magyar párt- és kormányküldöttség érkezett Moszkvába. *Népszabadság*, 1985. április 1.

49 Megnyitották az új Széchényi Könyvtárt. *Népszabadság*, 1985. április 3.

50 Koszorúzási ünnepségek a felszabadítók emlékműveinél. *Népszabadság*, 1985. április 2.

elesett katonáira a solymári katonai temetőben, az amerikai hősökre pedig a Budaörsi úti amerikai haditemetőben emlékeztek diplomáciai és katonai küldöttség előtt.⁵¹ Országszerte koszorúzási megemlékezéseket tartottak a szovjet hősi emlékműveknél, gyárakban, mezőgazdasági szövetkezetekben és iskolákban. Az ünnep napját a szovjet és magyar hősök emlékműveinek megkoszorúzása előzte meg. Előbbire a szokásos keretek között, a szovjet delegáció részvételével a Szabadság téri szovjet emlékműnél, míg a magyarokra a Hősök terén emlékeztek. Az ünnep előestéjén az Operaházban tartottak ünnepséget, és ugyancsak a szokásos koreográfiát követve április 4-én este az Elnöki Tanács mintegy 1500 vendéget fogadott a Parlament épületében.

A „felszabadulás” napjának fő eseménye azonban az öt éve várt katonai parádé volt, amelyen a magyar nép több mint ezeréves katonai hagyományaira emlékeztek. Utóbbiról a *Népszabadság*, a Magyar Szocialista Munkáspárt központi lapja a következőképpen számolt be: „Tíz óra előtt néhány perccel harsant fel a parancs: »Történelmi zászlóknak tisztelegj!« És ezután a Szózat zenéjére, díszszázad kíséretében felvonultak és a tribün előtt felsorakoztak a katonák, akik a történelmünk dicső korszakaira emlékeztető zászlókat hozták a térre. A Magyar Népköztársaság zászlaja után *honfoglaláskori* fejedelmi zászló következett a sorban, majd egy Árpád-házi királyi zászló, az *Anjou királyok* – a Képes Krónikában több helyen ábrázolt – lobogója, *Hunyadi János* zászlaja, *Hunyadi Mátyás* fekete seregének lobogója, *Dózsa György* szokatlanul nagy formátumú zászlaja, *Zrínyi Miklós*, *Bocskai István*, *Bethlen Gábor*, *Thököly Imre*, *Rákóczi Ferenc*, az 1849-es szabadságharc lobogója. Láthattuk a *Magyar Tanácsköztársaság* egyik dicső alakulatának, a 31. Vörös Gyalogezred, *Nógrádi Sándor* partizánegységének zászlaját is. A sort a demokratikus hadsereg 1945-ös és a 37. Budapesti Forradalmi Ezred csapatzászlója zárta.”⁵²

Így kívánta a hatalom és propagandája elmesélni a szocialista Magyarország hazafias történetét a honfoglalástól a második világháború antifasiszta küzdelmeiig. Az ünnepség koreográfiája és üzenetei ugyanakkor egy fontos változásra hívják fel a figyelmet. Ahogy a negyvenedik évforduló zászlós felvonulása is jelzi, már nem csak az elmúlt négy évtized politikai és társadalmi fejlődése került a válsággal küszködő diktatúra

51 Koszorúzási ünnepségek országszerte a felszabadító hősök emlékműveinél. *Népszabadság*, 1985. április 3.

52 Katonai díszszemle, ifjúsági bemutató. *Népszabadság*, 1985. április 5. (kiem. az eredetiben).

színpadára: az ezeréves magyar történelembe próbálták integrálni a kommunista emlékezetpolitikát. Ez a történelmi elbeszélés természetesen még mindig szelektív képet mutatott, a 20. század történelmi fejlődését pedig teljességgel a kommunista narratívához kötötte. Ez az elbeszélés egyúttal történelmi törvényszerűségként kezelte a magyarországi államszocializmus kialakulását és társadalmi fejlődését. Az, hogy ez mennyire nem volt szükségszerűség, a Kádár-korszak utolsó éveinek április 4-i munkaszüneti napjai mutatták meg: ezeken a napokon tömegek indultak nyugati irányba a szocialista Magyarországon nem kapható hiánycikkek beszerzésére.

Záró megjegyzések

Magyarország hatalmas károkat szenvedett a második világháborúban. Budapest ostroma a háború egyik legnagyobb és legvéresebb hadművelete volt. Közvetlenül a szovjet hadsereg harcai után a helyi kommunisták gyorsan kihasználták helyzetüket és politikai hatalomra tettek szert. Ezzel összefüggésben nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy az egész országban emléket állítsanak az ország „felszabadulásának”. Az országos és helyi kommunista propagandaszervezetek mozgósítása lehetővé tette a politikai emlékezet kulturális gyakorlatának kiépítését és rítusainak évenkénti megismétlését. A „felszabadulás” ünnepe csaknem négy évtizedre a szocialista Magyarország legjelentősebb nemzeti ünnepévé vált. A Szovjetunióhoz való feltétel nélküli hűség, az 1945 előtti magyarországi politikai rendszer elutasítása és a szocializmus magyarországi fejlődésének kezdete mind ebben a szimbolikus évfordulóban összpontosult. Egy 1970-ben végzett felmérésben négy társadalmi csoport tagjait kérdezték meg a társadalmi ünnepek fontosságáról: a mezőgazdasági szövetkezetek parasztjai, az ipari munkások, a fehérgallérosok és a középiskolások társadalmi csoportjából érkeztek válaszok arra a kérdésre, hogy melyik társadalmi ünnepet tartják politikailag a legjelentősebbnek Magyarországon. A négy csoport vagy az április 4-i „felszabadulás évfordulóját”, vagy a november 7-ét, a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” napját jelölte meg a „nép” és a „politika” szempontjából is legjelentősebb szocialista ünnepként. Április 4. a megkérdezettek válasza alapján egyértelműen a legfontosabb politikai ünnep volt a szövetkezetek tagjai és az ipari munkások köré-

ben.⁵³ Ugyanakkor a „felszabadulás” ünnepe nem vált identitásképző jelentőségű eseménnyé, holott ezt a szerepet szánták neki.

Bár április 4. megünneplése, legalábbis hivatalos szinten, hagyományt teremtett, a „felszabadulás” emlékezete a magyar szocializmus különböző történelmi szakaszaiban egymásra épülő tartalmakkal telítődött. Így az ötvenes évek elején az ünnep az általános mozgósítás része volt, katonai-hazafias jellege elsősorban a hidegháború kontextusában értelmezhető. Ez volt a hagyományteremtés időszaka, amelyet a párt és az állam aktívan támogatott, többek között a megemlékezések államjogi szintre emelésével. A későbbi években a központilag tervezett ünneppsorozat és az egységes propagandaüzenetek összehangoltabbá tették az eseményeket országszerte. Április 4. ideológiai tartalma a szovjet katonai győzelem ünnepléséből egyre inkább a magyar szocializmus társadalmi fejlődésének megidézésévé vált. Ezt egyrésről a hatalom mindig az adott világpolitikai kontextusnak megfelelően, a hidegháborús helyzethez mérten alakította. Az ötvenes években szembeötlő az ünnep militáns jellege, nemcsak a katonai, de a társadalmi mobilizáció terén is. A hetvenes évekre ez a tendencia alábbhagyott, a hidegháború két táborának társadalmi fejlődése terén megidézett konvergenciaszemlélet tette lehetővé tette, hogy a szocialista társadalomfejlődést mutassák be. Másrésről ez a belső fejlődés különböző narratívákba helyezve jelent meg a Kádár-korszak politikai ünnepeiben. Míg a hetvenes évek elején kizárólagosan a szocialista fejlődés legújabb szakaszáról volt szó, a nyolcvanas évekre ezt a magyar történelemben integráltan kívánták megjeleníteni, mint az ezeréves történet legutóbbi fejezetét. A „felszabadulás” évfordulója kétségtelenül a magyar kommunista identitás részévé vált, a szocialista nemzet egységes történelmét hirdetve. A kommunista identitás azonban a nyolcvanas évek végére már a párttagok számára sem jelentett vonzó elbeszélési keretet. Egyre több nézetet revideált a professzionalizálódó hazai történettudomány is, az ünnep kiürülése pedig a társadalmi támogatottság hiányát jelezte, amely egyre erősödött a nyolcvanas évek végére. A „felszabadulás” ünnepe végül is egy politikai-ideológiai kísérlet volt a kollektív identitás kialakítására, amely a szocialista rendszer bukásával szinte nyomtalanul eltűnt a köztudatból, maga után hagyva a „felszabadulás” kapcsán máig tartó tudományos és társadalmi vitákat.

⁵³ Jakab 1982, 87.

Irodalom

- Bank, Barbara – Mihályi, Balázs – Tóth, Gábor (összeáll.) 2021: *Naplók az óvóhelyről. Budapest ostroma civil szemmel*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- Bartha, Ákos 2021: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest, Jaffa.
- Benedek, István Gábor – Vámos, György 1990: *Tépd le a sárga csillagot. Interjúk az 1944-es budapesti zsidó ellenállásról*. Budapest, Pallas.
- Brown, Archie 1996: *The Gorbachev Factor*. Oxford, Oxford University Press.
- Connerton, Paul 1989. *How Societies Remember*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Debreczeni-Droppán, Béla 2020: Hálaadás a Vörös Hadseregnek – A „Felszabadulás” első ünnepe Budapesten, 1945. április 8. *Újkor.hu*, április 8. <https://ujkor.hu/content/halaadas-vo-ros-hadseregnek-felszabadulas-elso-unnepe-budapesten-1945-aprilis-8> (Letöltve: 2024. február 19.)
- Eby, Cecil D. 2007: *Hungary at War: Civilians and Soldiers at World War II*. University Park, The Pennsylvania State University Press.
- Fischer, Beth A. 2017: *Reagan külpolitikai fordulata – A hidegháború vége*. Budapest, Antall József Tudásközpont.
- Germuska, Pál 2010: *Vörös arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között*. Budapest, Argumentum.
- Haga, Lars Peder 2016: Coming to Terms with Europe: Konstantin Simonov and Oles’ Honchar’s Literacy Conquest of East Central Europe at the End of World War II. In Babiracki, Patryk – Jerslid, Austin (eds.) *Socialist Internationalism in the Cold War: Exploring the Second World*. Palgrave Macmillan, 19–48.
- Hobsbawm, Eric 1983: Introduction: Inventing Traditions. In Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.) *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press, 1–14.
- Irwin-Zarecka, Iwona 2017: *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. London – New York, Routledge.
- Jakab, Zoltán 1982: Társadalmi ünnepek és ünnepi érzület – a hetvenes évek elején. *Kultúra és Közösség*, 9/5: 81–92.
- Koselleck, Reinhart 2002: War Memorials: Identity Formations of the Survivors. In uő.: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. Transl. Todd Presner. Stanford, Stanford University Press, 285–326.
- Krausz, Tamás – Varga, Éva Mária 2013: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban – Levéltári dokumentumok 1941–1947*. Budapest, L’Harmattan.
- Lane, Christel 1981: *The Rites of Rulers: Ritual in Industrial Society – the Soviet Case*. Cambridge, Cambridge University Press.
- L. Balogh, Béni (szerk. és bevezető tanulmány) 2015: „Törvényes megszállás”. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.
- Máthé, Áron 2015: Április 4. – Egy „népi demokratikus forradalom”? *Valóság*, 58, 5: 87–99.
- Mayo, James M. 1988: War Memorials as Political Memory. *Geographical Review*, 78, no 1: 62–75.
- Medgyesi, Konstantin 2021: „Karcsikám, csináljon már valamit, löjünk...”: az erőszak tudati elemei Grósz Károly életében. In Margittai, Linda – Tomka, Béla (szerk.) *Történelem és erőszak*. Szeged, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 273–289.
- Mihályi, Balázs – Rohánszky, Mihály – Tulok, Péter 2022: *Budapest ostroma – Svéd diplomaták, terror, kitörés*. Magánkiadás.
- Nemeskürty, István 1972: *Requiem egy hadseregért*. Budapest, Magvető.

- Nevenkin, Kamen 2020: *Budapest-erőd 1–2. – A magyar főváros ostroma 1944–45.* Ford.: Barnaky Péter. Budapest, Peko.
- Potó János 2003: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika.* Budapest, Osiris.
- Rolf, Malte 2013: *Soviet Mass Festivals.* Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
- Siegelbaum, Lewis H. 1988: *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935-1941.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Todorov, Tzvetan 2003: *Hope and Memory: Lessons from the Twentieth Century.* Princeton, Princeton University Press.
- Tóth, Sándor 1980: *A budai önkéntes ezred.* Budapest, Zrínyi.
- Ungváry, Krisztián 2006: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest, Osiris.
- Ungváry, Krisztián 2015: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet.* Budapest, Osiris.
- Ungváry, Krisztián 2021: *Budapest ostroma.* Nyolcadik, bővített, átdolgozott kiadás. Budapest, Corvina.
- von Gelderen, James 1993: *Bolshevik Festivals, 1917-1920.* Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.

KISS BENCE ÁLMOS

Dzsentrifikációs folyamatok Újbudán az ezredfordulótól, különös tekintettel a Kelenföldi lakótelepre

---

*Gentrification processes in Újbuda since the turn
of the millennium, with special reference to the
Kelenföldi housing estate*

Absztrakt

A tanulmány a posztszocialista városokra jellemző, különösen Budapest XI. kerülete, Újbuda és a Kelenföldi lakótelep dzsentrifikációs folyamataira utaló jeleit vizsgálja. Az elemzés a városi átalakulások gazdasági, társadalmi és fizikai dimenzióit öleli fel, kiemelve az ingatlanárak növekedését, a társadalmi-gazdasági státusz változásait, valamint a kulturális és szolgáltatási kínálat diverzifikálódását. A kutatás elsősorban a KSH népszámlálási adataival és helyi megfigyeléssel támasztja alá, hogy a vizsgált területen az utóbbi évtizedekben a dzsentrifikáció látható jelei tapasztalhatók, hangsúlyozva az urbanizációs stratégiák és a városfejlesztési projektek szerepét a dzsentrifikációs folyamatok elősegítésében.

Kulcsszavak: dzsentrifikáció, Kelenföldi lakótelep, XI. kerület, Újbuda, városfejlesztés

Abstract

The study examines the signs of gentrification processes in post-socialist cities, especially in the 11th district of Budapest, Újbuda and Kelenföld housing estate. The analysis covers the economic, social and physical dimensions of urban transformations, highlighting the rise in property prices, changes in socio-economic status and the diversification of cultural and service offerings. The research uses census data from the KSH and local observations to show that the area under study has shown visible signs of gentrification in recent decades, emphasising the role of urbanisation strategies and urban development projects in facilitating gentrification processes.

Keywords: gentrification, Kelenföldi housing estate, 11th district, Újbuda, urban development

Bevezetés

A városok az örök változás színterei; folyamatosan és dinamikusan fejlődnek, átalakulnak, mozgásban vannak mind fizikai, mind társadalmi, kulturális és gazdasági lényegükben. E változások dokumentációja, feltárása és egyidejű vizsgálata a városkutatás egyik legfontosabb feladata. Az 1990-es években a rendszerváltozás hatására a korábbi szocialista országokban jelentős átalakulási folyamatok indultak el. Az egykori szocialista rendszerek összeomlása után ezekben az országokban megfigyelhető városi átalakulások, gazdasági liberalizáció és globalizáció hatására olyan dzsentrifikációs dinamikák alakulhatnak ki, amelyek eltérnek a nyugati országokban megfigyelt folyamatoktól. A tervgazdaságot váltó piacgazdaság a tulajdonosi szerkezetet és ezzel egyidejűleg a fejlesztések rendszerét is új alapokra helyezte. A történelmi városrészeket ebben az időszakban főként a szuburbanizáció befolyásolta, amely során a tehetősebb rétegek a külvárosokba költöztek. A rossz állapotú területek és városrészek revitalizálására a rendszerváltást követő ezredforduló időszakában Budapest számos lépést tett, amelyek döntően ingatlanfejlesztési beruházások voltak, megváltoztatva az adott területek fizikai jellegét és társadalmi szövetét. A lakóhelyválasztás szabadabbá válásával, a mobilitás lehetőségével és növekedésével, továbbá a városhasználat változásával megjelent egy réteg, amely kiemelten fontosnak tartotta a munkahely közelségét és a belvárosi területek szórakozási-kulturális lehetőségeit, szolgáltatásait, így alakítva és formálva ezeknek a városrészeknek a karakterét és társadalmi jellegét.¹

Jelen tanulmányban a dzsentrifikációval foglalkozó tudományos munkák alapján meghatározott indikátorrendszer segítségével megvizsgálom, hogy Újbudán, különös tekintettel a Kelenföldi lakótelepre, az ezredfordulót követően hogyan alakultak a dzsentrifikációs folyamatok. A kutatáshoz elsősorban a Központi Statisztikai Hivatal és egyéb szekunder adatbázisok adatait használom.

¹ Berényi B. 2010.

A dzsentrifikáció jelensége

A dzsentrifikáció történelmi megértése némiképp korlátozott, amit részben a meglévő kutatások angolszász fókusza okoz. Keveset tudunk a nyugati városok újratelepítését megelőző dzsentrifikációs folyamatokról az 1980-as évektől kezdve, de a történészek körében egyre nagyobb az érdeklődés e terület feltárása iránt. Magára a dzsentrifikáció fogalmára számtalan megközelítést találunk, amelyeket alapvetően az adott diszciplína érdeklődése, fókusza és módszertana alakít ki. A dzsentrifikáció kifejezést először Ruth Glass brit szociológus írta le 1964-ben, aki a fogalmat a város rossz állapotú, történelmi területeinek megújítására használta London Islington nevű negyede kapcsán.² Glass a dzsentrifikációt ígéretes eszközként értelmezte a leromlott ipari területek és városrészek helyreállítására az önkormányzatok és a magántőke együttműködésében.³ Hackworth a városi tér tehetősebb felhasználók számára való megkonstruálását értette ez alatt,⁴ míg Kasman értelmezésében ez az alacsony jövedelmű lakosok számára megfizethető lakó- és kiskereskedelmi területek csökkenését takarja.⁵ Rose a dzsentrifikációt olyan folyamatként írja le, amelyben az új középosztály tagjai beköltöznek a munkásosztály által lakott belvárosi negyedekbe, és egyúttal fizikailag és kulturálisan átformálják azokat.⁶ Kennedy és Leonard, továbbá számos szerző a fogalom társadalompolitikai terheltségére hivatkozva azt javasolja, hogy azt a dzsentrifikációs folyamatot, amelynek során a magasabb jövedelmű lakosok kiszorítják az alacsonyabb jövedelműeket egy adott területről, megváltoztatva annak alapvető jellegét, különböztessék meg a városrehabilitáció eltérő társadalmi-gazdasági folyamatától.⁷

Neil Smith a dzsentrifikációt úgy jellemzi, hogy a főként középosztálybeli fejlesztők és lakásvásárlók a munkásosztály egykori lakónegyedeit rehabilitálják,⁸ de ez a jelenség eltérő mintázatú lehet a helyi társadalmi

² Glass 1964.

³ Smith 2002.

⁴ Hackworth 2002.

⁵ Kasman 2015.

⁶ Rose 1996.

⁷ Lásd Kennedy–Leonard 2001; Thackway et al. 2023.

⁸ Smith 1982.

és politikai viszonyok kifejeződéseként.⁹ A fogalom komplex; egyaránt tartalmazza az urbánus környezet társadalmi-gazdasági, fizikai, illetve kulturális változását, továbbá az alacsonyabb státuszú lakónépesség kiszorulását az adott területről.¹⁰ A különböző megközelítések közös eleme, hogy mindegyik egy lakónegyed, városrész felértékelődését állítja a középpontba, illetve hogy a beköltözők általában tehetősebbek a korábbi lakosoknál, és megjelennek köztük a kreatív osztály tagjai is,¹¹ ami növeli az adott város globális versenyképességét is.¹² Nem utolsósorban egyre jellemzőbbé válik a piaci viszonyok erőteljes dominanciája, a globális folyamatok és a globális tőke gazdaság- és társadalomalakító, -formáló szerepe, mely jelentős hatással van a dzsentrifikációs folyamatokra is; Smith ezt úgy fogalmazza meg, hogy a dzsentrifikáció egy globális városi stratégia.¹³

A dzsentrifikáció kialakulásában aktív szerepet játszanak a második világháborút követő különböző társadalmi és gazdasági folyamatok is. Észak-Amerikában az 1970-es évek során átalakuló társadalmi térszerkezet hatására a magasabb státuszú csoportok a városok pereme felé mozdultak el, míg az alacsony státuszú rétegek a belső városrészekben maradtak, így a városmagban alacsony társadalmi státuszú rétegek jelentek meg, felgyorsítva ezzel a belső városrészek degradációját.¹⁴ Ezzel szemben Nyugat-Európában a városmagban koncentráálódtak a magasabb státuszú csoportok, a perifériák felé pedig az alacsonyabbak. Palen és London öt komponenst határozott meg a dzsentrifikációs folyamat magyarázatára az 1970-es évektől: a demográfiai-ökológiai aspektus alapján a kevesebb gyermeket nevelő, tehetősebb lakosok közelebb akartak élni a munkahelyükhöz, ezért a belvárosba költöztek. A szociokulturális aspektus szerint a közép- és felső középosztálybeli családok a városi életet választják előszeretettel, a politikai-gazdasági aspektus alapján pedig a külvárosi területek csökkenő elérhetősége több magasabb jövedelmű lakost készített arra, hogy a városmag közeli területeken éljen. A közösségi hálózatok szempontjából a közlekedés és a kommunikáció technológiai fej-

9 Smith 2002.

10 Marcuse 2015.

11 Czirfusz 2013.

12 Zukin 1995.

13 Smith 2002.

14 Short 1996.

lődése több embert készített arra, hogy nagy kiterjedésű közösségekben éljen, és végül a társadalmi mozgalmak is fontos szerepet játszhatnak, amelyek keretében a magasabb státuszú rétegek és intézmények a belvárosok rehabilitációjára törekedtek.¹⁵ Kelet-Európában a második világháborút követően azonban a városfejlesztési források jelentős részét a városközponttól távolabb elhelyezkedő új lakótelepek építésére fordították. A városközpontban emiatt a társadalmi státusz némiképp csökkent, de megőrizte korábbi magasabb pozícióját, az átmeneti zónában ugyanakkor erősen csökkent. Az új lakótelepekre a magasabb státuszú társadalmi rétegek beköltözése volt jellemző, míg a periférikus területeken az alacsonyabb státuszúak domináltak.¹⁶ Szelényi szerint a kelet-európai városok struktúrája eltérő az angolszászoktól és nyugat-európaiakétól, ugyanis ez esetben a városközponttól kifelé haladva hirtelen státuszcsökkenés figyelhető meg, majd az átmeneti övezetben elhelyezkedő lakótelepeknek köszönhetően jelentős emelkedés, majd újabb csökkenés, ellentétben a nyugat-európai, a városmagtól kifelé tartó folyamatos státuszcsökkenéssel.¹⁷

A rendszerváltást követő gazdasági és társadalmi sokk több településen a helyi társadalom lecsúszását és a város fizikai leromlását eredményezte, azonban az új évezredben a különböző városfejlesztési és -rehabilitációs projektek szinergiáinak következtében számos nehéz helyzetben lévő terület rehabilitációja indult meg közvetlen beavatkozással, illetve spontán módon is. A volt szocialista országokban azonban ez legtöbbször felülről vezérelt városrehabilitációs programokat és beavatkozásokat jelentett, amely új, magasabb társadalmi státuszú rétegek beköltözését eredményezte párhuzamosan a korábbi, alacsonyabb státuszúak elköltözésével (lásd Belső-Ferencváros). Fontos megemlíteni, hogy a dzsentrifikáció szocialista formáival a rendszerváltás időszakában hazánkban először főként a Hegedüs–Tosics szerzőpáros foglalkozott,¹⁸ illetve Cséfalvay és Pomázi írtak le elsőként a főváros esetében a dzsentrifikációhoz hasonló folyamatot, amelyet irányított vagy szocialista dzsentrifikációként azonosítottak.¹⁹ A dzsentrifikációs folyamatok

15 Palen–London 1984.

16 Szelényi 1990.

17 Uo. 183.

18 Hegedüs–Tosics 1991.

19 Cséfalvay–Pomázi 1990.

rendszerváltozást követő megerősödésével a tudományos érdeklődés is megélénkült, a főváros mellett²⁰ más hazai városok kutatása,²¹ továbbá a dzsentrifikáció társadalmi hatásainak vizsgálata is megindult.²² Fontos megemlítenünk, hogy a városi kutatások mellett a rurális térségekben jelentkező dzsentrifikáció és annak tájra gyakorolt összetett hatása,²³ továbbá a turizmus dzsentrifikációs hatásának lokális vizsgálata is megindult az utóbbi években.²⁴

A tudományos figyelem élénkülésével a dzsentrifikáció értékelése is differenciáltabbá vált, bemutatva annak Janus-arcúságát; a dzsentrifikáció az alapvetően pozitívan tárgyalt városrehabilitációs oldala mellett ugyanis rendelkezik egy társadalmi „árnyoldallal” is, melyben az alacsonyabb státuszú lakónépesség kiszorulása és az újonnan beköltözők megjelenése számos konfliktust generálhat az adott területen. Bár a dzsentrifikáció globálisan ismert és vizsgált jelenség, lokális vetületei számos egyedi esetet és mintát mutatnak. A dzsentrifikáció általános hatásaként említhetjük még az említett társadalmi fluktuáció mellett a lakásárak emelkedését, a lakásállomány fizikai megújulását és a szolgáltató szektor átalakulását.

A dzsentrifikáció során egyfajta városon belüli migrációs folyamatról is beszélünk, ahol a magasabb társadalmi-gazdasági státuszú rétegek a város olyan területére költöznek, amelyet korábban alacsony társadalmi-gazdasági státuszú rétegek foglaltak el.²⁵ Ezzel szemben sok esetben a döntéshozók egyféle *social mix* létrehozását tekintették a városrehabilitáció eszközének, ahol a kevert társadalmi közeg felülről generált létrehozása pozitív hatást gyakorolhat a terület fejlődésére, gazdasági előnyöket is realizálva, azonban számos esettanulmány mutatja be ennek korlátait és kettősségét.²⁶ A kritikusok továbbá azzal érvelnek, hogy a dzsentrifikáció a korábbi lakosság elvándorlásához vezet, így polarizálja a közösségeket és súlyosbítja a meglévő egyenlőtlenségeket.²⁷ Ez alapján a dzsent-

20 Például Tomay 2006; Csanádi et al. 2006.

21 Timár–Nagy 2007.

22 Egedy–Kovács 2005.

23 Például Åberg 2021

24 Nemes et al. 2022.

25 Granjon 2023, 147–150.

26 Berényi B. 2016.

27 Timár 2019.

rifikáció jelenségét úgy kell értelmezni, mint a dzsentrifikáció termelői és fogyasztói közötti uralmi kapcsolatot, amelyet egy állam által irányított jogalkotási apparátus köt össze. Ez kritikusok szerint a kapitalista városfejlesztés stratégiája, amely fogyasztható terméként gazdálkodik a területével, elérhetővé téve azt a tehetősebb rétegek és befektetők számára. A kritikusok azt is a dzsentrifikáció negatív hatásaként értékelik, hogy a lakosság kicserélődése társadalmi és gazdasági zavarokat okoz, továbbá polarizálja a közösségeket és súlyosbítja a meglévő egyenlőtlenségeket.²⁸

Gyakran megfigyelhetők különböző kulturális és életmódbeli változások is az adott társadalmi közeg relációjában. Új kávézók, galériák, éttermek, szolgáltatások jelennek meg, amelyek vonzzák a tehetősebb és fiatalabb lakosokat. A terület gazdasági vitalitása és versenyképessége növekszik, új vállalkozások és munkahelyek jelennek meg. A dzsentrifikáció általában infrastrukturális fejlesztésekkel is összekapcsolható, például utak, parkok, a közlekedési lehetőség fejlesztéseivel. A városfejlesztés folyamata ez esetben szorosan összefügg a dzsentrifikációval is, így a beavatkozás módja szerint megkülönböztethetünk *hard* és *soft* eszközöket. A *hard* vagy kemény eszközök, például rekonstrukció alkalmazása során az adott területen konkrét és meglehetősen drasztikus változások történnek, amelyek általában az ingatlanárak emelkedésében és a fizikai környezet jelentős átalakulásában manifesztálódnak. Ennek eredményeként megjelenhetnek luxusingatlanok, új építésű komplexumok, felújított terek – az emelkedő költségek közvetlenül kiszorítják a terület eredeti lakosait. A *soft* vagy enyhe eszközök kevésbé látványosak és leginkább a városi környezet kulturális és szociális dimenzióit érintik. Ez esetben főként a terület kulturális identitása változhat, illetve nem feltétlenül jár együtt az ingatlanárak jelentős emelkedésével vagy a fizikai környezet látványos átalakulásával sem.²⁹ Az eredeti lakosság és az újonnan érkezők között gyakoriak lehetnek a szociális konfliktusok, mivel az átalakulás hatással van az életkörülményekre, és az eredeti lakosok kiszorulhatnak az emelkedő költségek miatt. Mint láthatjuk, a dzsentrifikáció tehát egy összetett folyamat, amely az urbanus területeken jelentős változásokat hoz, és különböző szempontokból értékelhető. A pozitív oldalait például a gazdasági fellendülés és az infrastrukturális fejlesztések jelentik, míg

²⁸ Jenkins 2022.

²⁹ Tomay 2006.

a negatív oldalhoz tartozik a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése és az eredeti lakosság kiszorulása.³⁰

A posztszocialista városok dzsentrifikációjával foglalkozó kutatások az egykori NDK területén elhelyezkedő városokban zajlottak, de Kelet-Közép-Európa számos területéről rendelkezésünkre állnak esettanulmányok.³¹ A posztszocialista országokban a dzsentrifikáció számos tényező relációjában alakult ki, többek között függ az állami támogatások és ösztönzők mértékétől, a különböző szabályozóktól, az ingatlanpiac fejlettségi szintjétől, a lakáspiaci preferenciáktól és a külföldi tőke megjelenésétől, amelyek alapvetően polarizálták a helyi társadalmat. A lengyelországi Łódź esetében például a bérleti díj államilag szabályozott, továbbá a belvárosi szövetben pontszerűen megvalósított rehabilitációs projektek egyes társadalmi struktúrát eredményeznek az adott területen. Az eltérő minták, folyamatok és specifikus indikátorok miatt a posztszocialista országokban látható dzsentrifikációs folyamatok vizsgálatakor nem elegendő a dzsentrifikáció általános jelenségének megállapítása, hanem a városi terek mélyfúrászerű, holisztikus vizsgálatára, a társadalmi struktúra megértésére van szükség.³²

Módszertan

Kutatásomban a XI. kerületben, azon belül a Kelenföldi lakótelepen látható dzsentrifikációs mintákat vizsgálom, amelyhez a dzsentrifikációt tárgyaló tudományos munkák által alkalmazott indikátorokat használok. Az indikátorok vizsgálatához elsősorban a Központi Statisztikai Hivatal adatbázisát (népszámlálási adatbázis, ingatlan-adatbázis, 2001-es, 2011-es és 2022-es adatok), illetve a nyilvánosan elérhető különböző adattárakat (Prevenációs bűnözésstatisztikai adattár és a Rendőrség nyilvános bűnügyi adattára) alkalmaztam, ezek mellett pedig helyi terepi megfigyelések gazdagítják és támasztják alá az elemzést. A dzsentrifikáció társadalmi indikátorait a vizsgált területen; a beköltöző és a régi lakosság közötti konfliktusokat, illetve a helyi közösségi élet változását, az eredeti lakosság körében kialakuló szociális konfliktusokat és a hagyományos

30 Lees–Slater–Wyly 2010 és Atkinson–Bridge 2005 alapján.

31 Berényi B. 2016 alapján.

32 Marcinczak–Sagan 2011.

közösségi dinamikák változását jelen írás nem tárgyalja. Ezek vizsgáláshoz egy holisztikus és kvalitatív eszközökkel is támogatott, átfogóbb jellegű kutatásra volna szükséges. Ki kell emelni továbbá, hogy jelen megalapozó kutatás kvantitatív eszközei igen korlátozottak a mikrolokális vizsgálat szempontjából, így a Kelenföldi lakótelepen azonosítható, primer megfigyelésen alapuló dzsentrifikációs folyamatra utaló jelek és az adatbázisokból kinyert adatok nem izolálhatók, se nem absztrahálhatók az újbudaiaktól függetlenül, érvényességük így kétséget kizáróan nem támasztható alá. A lakótelep környezetében feltárt dzsentrifikációra utaló jelek a 2000-es éveket követő nagyarányú infrastrukturális és magáncélú beruházásoknak, a szolgáltatások bővítésének, a terület kitűnő közforgalmú közlekedési lefedettségének relációjában, folyamatként értékelhetők. Átfogó, szűrt elemzés és további adatok begyűjtése nélkül még nem áll rendelkezésre elegendő információ a folyamat részletes és megbízható következményeinek vagy eredményeinek megállapításához. Bár a dzsentrifikációs folyamat tárgyalt indikátorai ennek ellenére azonosíthatók, így jelenleg csak általános tendenciákat lehet sejteni, melyeket a vonatkozó adatok hiánya jelentősen torzíthat.

A dzsentrifikáció indikátorai

A dzsentrifikáció indikátorai változhatnak az adott kutatás, kutató és kontextus, terület relációjában, azonban néhány általánosan elfogadott és használt indikátor – amelyeket e tanulmányban alkalmazok – társadalmi, infrastrukturális és gazdasági csoportokba rendszerezhető. Ezek többnyire az alapkritériumok kapcsán jelennek meg, melynek elemei a fizikai megújulás, a területre történő új beköltözés; általában fiatalabb korcsoportok, magasan képzett, sokszor kis létszámú háztartásokban élő társadalmi csoportok megjelenése egy korábban alacsonyabb státuszú területen, a felértékelődés a terület ingatlanpiaci dimenziójában (emelkednek az ingatlanárak, bérleti díjak), illetve változás a fogyasztási kultúra, új szolgáltatások területén.³³ Fontos megjegyezni, hogy a dzsentrifikáció indikátorai vagy kritériumai nem mindig egyértelműek, és más tényezőkkel együtt kell értelmezni őket a helyi társadalmi, gazdasági és

³³ Tomay 2008.

kulturális kontextus figyelembevételével, a specifikumok feltárásával és azok holisztikus vizsgálatával.

Újbuda, de különösen a Kelenföldi lakótelep esetében jelen vizsgálatomban a Lees–Wyly és Atkinson–Bridge szerzőpárosok alapján azonosítható indikátorok mátrixában vizsgálom a kvantitatív mintavétellel is értékelhető, dzsentifikációra utaló jelenségeket.³⁴ Az egyik legfontosabb indikátorként az ingatlanárak emelkedését határozhatjuk meg, mivel a magasabb ingatlanárak a terület iránti növekvő keresletet és a tehetősebb rétegek beáramlását mutathatják. Ezzel együtt emelkednek a bérleti díjak is, ami szintén a dzsentifikáció indikátora (ennek hatására az eredeti, szegényebb lakosság kiszorul a területről, helyükre magasabb státuszú lakosok érkeznek, akik képesek megfizetni a magasabb árakat, ez pedig jelentősen átalakítja a korábbi társadalmi szövetet).³⁵ A lakosság demográfiai összetételének változása, különösen a magasabb jövedelmű és képzettségű csoportok arányának növekedése is a folyamat egyik jele lehet. Látványos indikátor az új kulturális és minőségi szórakoztató lehetőségek, szolgáltatások megjelenése az adott területen – például galériák, dizájnüzletek, éttermek, kávézók, bárók –, amelyek az új lakók preferenciáit tükrözik. A területen történő közlekedési és infrastrukturális fejlesztések, például a felújított lakóépületek, utak, a közösségi közlekedési eszközök és lehetőségének fejlesztése, minőségének javítása, a parkok és a rekreációt szolgáló zöld területek kialakítása is indikátorként szolgálhat a folyamat azonosításához, hiszen ezek a fejlesztések megjelennek az ingatlanárak és bérleti díjak emelkedésében is. Sokszor a terület fizikai változása a lokális identitás változását is magával hozza.³⁶ Az új vállalkozások megjelenése, különösen a kreatív iparágakban, a technológiai szektorban vagy más innovatív területeken a gazdagabb és képzettebb munkaerő vonzását és a terület gazdaság élénkülését jelentheti; ha pedig a magasan képzett, általában jól kereső dolgozók közelebb költöznek a munkahelyhez, az a lakosság összetételében is változást eredményez. Az eredeti lakosság kiszorulása és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, például az alacsony jövedelműek arányának csökkenése és a közösségi élet átalakulása szintén dzsentifikációra utalhat.³⁷ A közbiztonság

34 Lees–Wyly 2010 és Atkinson–Bridge 2005 alapján.

35 Enyedi 2007, 320; Egedy 2007, 305.

36 Hasan–Hazem 2020.

37 Zukin 1987.

és a biztonságérzet növekedése, a bűnesetek számának csökkenése fontos szerepet játszik a dzsentrifikáció indikátorai között (jelentős gazdasági hasznot is generálva),³⁸ azonban a bűncselekmények csökkenése sokszor csupán a dzsentrifikálódó területen látható, míg más területen ezzel összefüggésben növekedni kezdenek.³⁹ Fontos megjegyeznünk azonban, hogy sokszor igen nehéz elkülöníteni, hogy egy általánosabb gazdasági, társadalmi és politikai hatás, vagy maga a dzsentrifikáció az, ami megváltoztatja az adott városrész társadalmi képét.⁴⁰

1. táblázat: A dzsentrifikáció indikátorai

<i>Társadalmi indikátorok</i>	<i>Infrastrukturális indikátorok</i>	<i>Gazdasági indikátorok</i>
Demográfiai változások	Épületállomány minőségi javulása	Ingatlan- és albérléstartások emelkedése
Társadalmi egyenlőtlenségek növekedése	Közlekedési lehetőségek fejlődése	K+F, kreatív, innovációs vállalkozások megjelenése
Eredeti lakosság kiszorulása	Infrastrukturális beruházások	Szolgáltatásmix változása
Identitás változása	Zöldinfrastruktúra-fejlesztés	Kiskereskedelem átalakulása
Közbiztonság javulása	Rekreációs lehetőségek növekedése	A piaci verseny növekedése

A szerző szerkesztése

A dzsentrifikáció hatásai Újbudán, különös tekintettel a Kelenföldi lakótelepre – esettanulmány

Újbuda és a Kelenföldi lakótelep kiépülése; a dzsentrifikációt megalapozó infrastrukturális elemek

A XI. kerület Újbuda a dél-budai átmeneti zónába esik, a pesti barnamezős gyűrű folytatásaként, azonban északról a kerület egy része a főváros belső zónájához tartozik, továbbá nyugati része a budai hegyvidék egy részét is magában foglalja. Dél felől közigazgatásilag az elővárosi zónába eső

³⁸ Autor et al. 2019.

³⁹ MacDonald–Stokes 2019.

⁴⁰ Atkinson 2003 alapján Tomay 2008.

területekkel is rendelkezik, illetve ahhoz kapcsolódik a kerület. A város hálózati rendszere és területeinek jellemzői mellett meghatározóak azok a közösségi helyszínek, alközpontok, melyek a város működésében alapvető sűrűsödéseket jelentenek és egyben közlekedési csomópontokhoz, jellemzően a közösségi közlekedés átszállóhelyeihez kapcsolódva jöttek és jönnek létre.⁴¹

A mai XI. kerület nagy része az 1873-ban létrejött Budapest I. kerületéhez tartozott.⁴² 1896-ban átadták a Ferenc József hidat (a mai Szabadság híd), melynek a megépülésével a városfejlesztés egyik fókuszja a mai Újbudára került át. Az akkori városfejlesztők egyik kiemelt feladata az ekkor még nagyrészt lakatlan Kelenföld és a mai Újbuda legfőbb közlekedési útvonalainak kialakítása volt. Ezeket az akkor még tervezési fázis alatt álló Petőfi hídhöz, illetve a Kelenföldi pályaudvarhoz szabták.⁴³ Már a századforduló éveiben megkezdődött a Bartók Béla út – Budafoki út – Karinthy Frigyes út által határolt terület beépítése. A kerület fejlődését tovább gyorsította, hogy 1909-től a Gellért tér mellett működik a Budapesti Műszaki Egyetem. Az első világháború után megkezdődött a Móricz Zsigmond körtér, a Kosztolányi Dezső tér és a Villányi út beépítése is. 1934-ben a kerület önállóvá vált, így ismételen jelentős fejlődés indult meg a térségben. A második világháború súlyos pusztításokkal járt, a kerületet Pesttel összekötő két híd is bombatalálatot szenvedett, újjáépítésükre viszont rendkívül gyorsan sor került. A drasztikus népességcsökkenést a nagyarányú bevándorlás az évtized végére kompenzálta.⁴⁴ Bár a fővárosban 1949 végére többnyire befejeződött a második világháború utáni helyreállítás, ezt azonban nem követte semmilyen jelentős lakásépítési program még mintegy tíz évig,⁴⁵ így jelentős lakáshiány alakult ki, ennek enyhítésére lakótelep-építések indultak. 1961 és 1975 között a „munkásosztály életkörülményeinek javítása” érdekében indított tizenöt éves lakásépítési program keretében 187 ezer lakás épült Budapesten,

41 Budapest XI. kerület Újbuda Integrált Településfejlesztési Stratégiája 2027.

42 Fehérvári 2009.

43 Novothyné 1998.

44 Újbuda története: www.ujbuda.hu

45 Kocsis 2009a, 85–86.

ennek háromnegyede lakótelepeken;⁴⁶ ez enyhített az agglomerációs térségre nehezedő beköltözési nyomáson is.⁴⁷

A kezdeti fejlesztések egyik középpontjába a XI. kerület került, amely az 1950-es közigazgatási rendezés során jelentősen kibővült. A kerület kedvező elhelyezkedése és a jelentős beépítetlen területek egyaránt hozzájárultak a nagyszabású városfejlesztési projektekhez.⁴⁸ Budapest első nagyobb házgyári lakótelepe, a Kelenföldi lakótelep építése 1966-ban indult meg, nagyobb részt zöldmezős beruházásként egy vizenyős, lápos területen, ami a két világháború között kezdett beépülni, azonban ennek igazi lendületét az új városrész kialakítása adta. A lakótelep építése 1983-ig tartott összesen 9387 átadott lakással, ám a kerület déli részén további lakótelepek is épültek kapcsolódva a Kelenföldihez: a Fehérvári úti lakótelep és a mai Allende parki lakótelep.⁴⁹ Jelentős fejlesztésként a Kelenföldi lakótelep 1979-ben saját központtal bővült – a mai Etele út és Tétényi út találkozásánál –, melyben helyet kaptak a lakótelepet kiszolgáló szolgáltatások és kulturális intézmények is.

A terület fejlődése szempontjából a rendszerváltást követően a következő hatalmas lépést az M4-es metró építése adta (2006–2014), majd az 1-es villamos vonalának meghosszabbítása az Etele térig (2017–2019), illetve a Bikás park rehabilitációja, mely során kávézó, futókör, játszótér és kültéri kondipark is kialakításra került. A terület arculatát is determináló beavatkozásként számos lakóépület homlokzatának felújítása, nyílászárócsereje is megtörtént,⁵⁰ ami jelentősen növelte a lakásárakat a Kelenföldi lakótelepen.⁵¹ A 19. században kialakított Kelenföldi pályaudvar, valamint a M1-M7-es autópálya Budaörsi bevezetőjéhez kapcsolódó, átalakult Budaörsi közúti csomópont, az áthelyezett távolságibusz-állomás, a megújult vasúti pályaudvar, valamint a tömegközlekedésre való átszálást támogató P+R parkolókkal kialakult intermodális csomópont további fejlesztéseket generált a területen.⁵²

46 Csizmady 2003, 85; Kocsis 2009b, 91.

47 Kocsis 2012.

48 Fehérvári 2009.

49 Domonkos 2021.

50 Balla 2021.

51 Szabó–Bene 2019.

52 Balla 2021.

A lakótelep és környezetének fejlődése a 2020-as évek elején folytatódott. 2021-re elkészült a Budapest One irodakomplexum, az Etele Plaza, amelyben minden olyan funkció elérhetővé vált, mely a lakótelep központjában – bár sok esetben más minőségben – jelen volt a Zilahy István és Bada József nevéhez köthető Tétényi úti üzletközpont területén, melyet az „antialvóváros” központjának szántak.⁵³ 2001 és 2022 között mintegy 7000-rel nőtt a kerület lakásállománya,⁵⁴ ami szemléletesen jelzi a kerületben zajló hatalmas, lakócélú fejlesztéseket.

A területen történő közlekedési és infrastrukturális fejlesztések, mint például felújított utak, közlekedési eszközök fejlesztése, parkok és zöld területek kialakítása is indikátora lehet a dzsentifikációs folyamatnak. A Kelenföldi lakótelep fejlődése szempontjából tagadhatatlanul a legmeghatározóbb lépést az M4-es metró 2014-es átadása adja, melynek Etele téri végállomása, továbbá négy megállóhelye is a XI. kerületben található. Az M4-es metró vonalán az Etele térről mindössze 13 perces menetidővel érhető el a Keleti pályaudvar. Az M4 metróvonal kiépítésével a terület jelentősen felértékelődött, amelynek hatására a közelmúltban jelentős állami és magánfejlesztések (például Budapest One irodaház, Etele Plaza) mentek végbe.⁵⁵ További jelentős fejlesztés az 1-es villamos vonalának meghosszabbítása az Etele térig, ami a főváros második leghosszabb villamosvonalaként köti össze a Kelenföldi lakótelepet a Hungária körgyűrűn keresztül a külsőbb pesti területekkel. A budai fonódó villamoshálózat a széttagolt budai villamosvonalak egységes hálózattá alakítását tűzte ki célul, melynek köszönhetően a 17-es villamos vonala egyesült három budai járatéval, így hosszú, észak–déli irányban egész Budát átszelő vonalak jöttek létre.

Jelentősebb hazai és nemzetközi forgalmat is lebonyolító délnyugati irányú közlekedési útvonalak (az M1-M7 és M6 autópálya, 1-es, 6-os és 7-es számú főút) és vasúti (Budapest–Hegyeshalom, Budapest–Pusztaszabolcs, Budapest–Székesfehérvár) nyomvonalak Újbudán keresztül érkeznek a fővárosba. Mindezek miatt Újbudát Budapest nyugati kapujának is lehet tekinteni, főképp az – elsősorban az utóbbi kb. tíz év közlekedési fejlesztései miatt egyre jelentősebb szerepű – Kelenföldi pályaudvar térségét. A P+R parkolókkal kialakult intermodális csomóponttal a lakótelep

53 Pesti 2020.

54 KSH 2022.

55 Budapest XI. kerület Újbuda Integrált Településfejlesztési Stratégiája 2027.

teljes mértékben bekapcsolódott a helyi, a regionális, továbbá az országos közlekedésbe is. A közösségi közlekedést használók arányának további emelkedését vetíti előre a területen bevezetett zónalapú parkolási díjrendszer, amely megszüntette az ingyenes parkolás lehetőségét a lakótelepen. Ez a közlekedési csomópont mindenképpen előnynek tekinthető, ugyanakkor a nagy átmenő forgalom jelentős terheléssel jár Újbudára nézve.⁵⁶

Fontos hozzátennünk, hogy Budapest 2030 koncepciója szerint a terület a közlekedés fejlesztésének hatására a főváros egy mellékközpontjává válik, amely annak felértékelődéséhez vezet és további fejlesztését is előkészíti. A Déli körvasút, továbbá a korábban tervezett Galvani híd megépülése további felértékelődéshez vezethetett volna a lakótelep déli részén kialakítandó hídfelvezető útnak köszönhetően.⁵⁷ A kerület stratégia dokumentumai, összhangban a fővároséval, ezek alapján jelölik ki a XI. kerület közép- és hosszú távú fejlesztési irányait, melynek grandiózus célja, hogy Újbuda a főváros legélhetőbb kerülete legyen, lakóinak egészséges és vonzó környezetet biztosítson, ösztönzőként hatva a kerületi piaci szereplőkre is. A koncepcióban megfogalmazott hosszú távú célok és fejlesztések rendszerében kiemelt szerepet kap az otthonos városrészek hálózatának kialakítása is, illetve tovább erősítendő Kelenföld–Őrmező „nyugati kapu” szerepe. Ez utóbbi területeknek egyben központja is az Etele tér és környéke, ahol a lakótelep is található, amelynek kiszolgálására jelentős és sűrű (oktatási, egészségügyi, szociális) intézményhálózat épült ki,⁵⁸ melyek korszerűsítése és bővítése folyamatosan zajlik a kerület népességszámának növekedésével.

A dzsentrifikáció társadalmi és gazdasági attribútumai a Kelenföldi lakótelepen

A dzsentrifikáció szempontjából az ingatlanárak vizsgálata kiemelt fontosságú, hiszen a magasabb ingatlanárak a terület iránti növekvő keresletet és a tehetősebb rétegek beáramlását mutathatják.

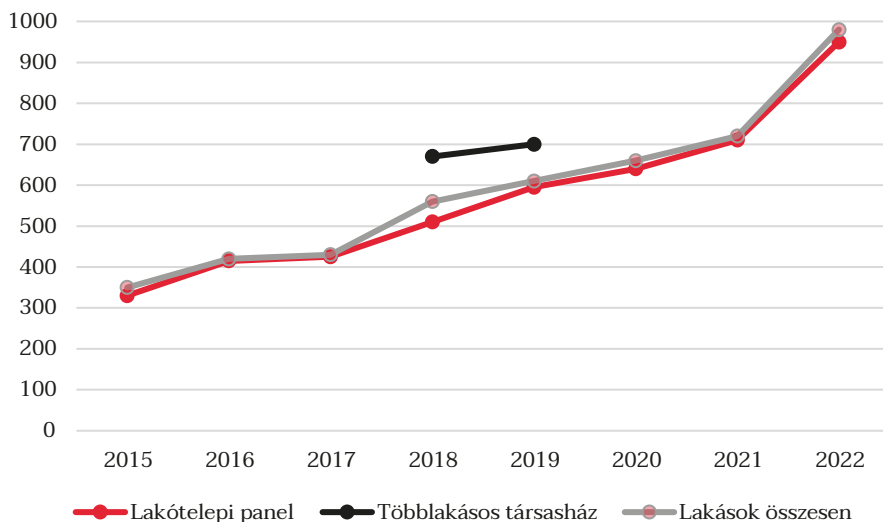
⁵⁶ Budapest XI. kerület Újbuda Településfejlesztési Koncepcióterve.

⁵⁷ Budapest 2030.

⁵⁸ Budapest XI. kerület Újbuda Integrált Településfejlesztési Stratégiája 2027, Budapest XI. kerület Újbuda Településfejlesztési Koncepcióterve.

1. ábra: Az ingatlanok átlagárának változása a XI. kerület Hadak útján, 2015–2022

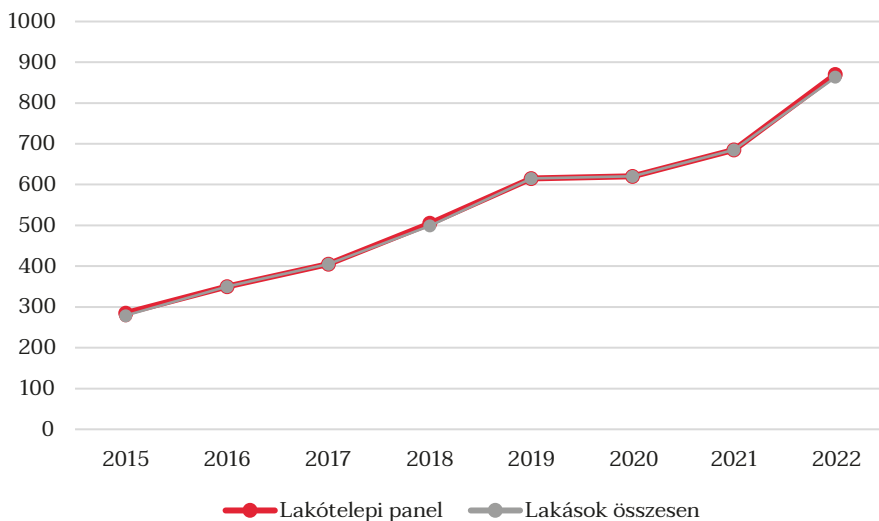
Forrás: KSH Ingatlanadattár

A XI. kerületben 2024-ben 890 ezer forint volt a lakótelepi lakások átlagos négyzetméterára, mely a fővárosi kerületek közül a legmagasabb érték. 2023-ban fordult elő először, hogy egy egész lakótelep forgalmi átlagára is meghaladta az az egymilliós négyzetméterár értéket. Ez először a blokkos technológiával épült Lágymányosi lakótelepnek (1,026 millió forint/m²) sikerült.⁵⁹ A KSH Ingatlanadattára szerint a XI. kerületben 2022-ben a lakótelepi lakások négyzetméterára 851 000 Ft volt, amely 2015-höz viszonyítva közel háromszoros emelkedést jelez. A Kelenföldi lakótelep legdrágább, kiemelt utcáiban (például Hadak útja, Fraknó utca) az átlagos négyzetméterár 2022-ben 920-948 000 Ft között mozgott (1. ábra), míg 2020-ban 685 000 Ft, 2015-ben pedig 335 000 Ft volt a lakótelepen.⁶⁰

⁵⁹ Pál 2024.

⁶⁰ KSH Ingatlanadattár.

2. ábra: Az ingatlanok átlagárának változása a XI. kerület Etele úton, 2015–2022

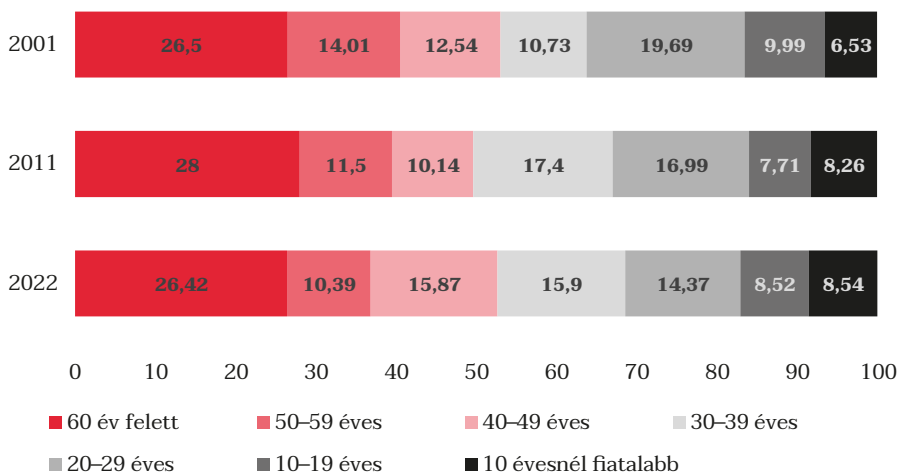
Forrás: KSH Ingatlanadattár

Az ingatlanok felértékelődésében jelentékeny szerepet játszott az M4-es metró 2014-es átadása is, továbbá számos épület homlokzatának megújítása, nyílászárócseréje és a környék tájépítészeti rehabilitációja, melyre látványos adat, hogy ezt megelőzően 2010-ben a lakótelep központi részén, az Etele úton (2. ábra) egy panellakás átlagos négyzetméterára 191 000 Ft volt, 2022-ben pedig 861 000 Ft. A Kelenföldi lakótelep központi részén egy átlagos, kétszobás panellakás átlagos bérleti díja 200–250 000 Ft körül mozog.⁶¹ Az ingatlanárak növekedése folyamatosnak mondható, stagnálást csupán a pandémiás időszakban láthatunk. Fontos kiemelnünk, hogy az energiaválság időszakában a távfűtéssel is ellátott lakótelepi lakások fenntartása kifejezetten kedvező volt. Szemléletes a KSH népszámlálási adataiból, és a nagyarányú lakócélú magánfejlesztések jelentőségét mutatja, hogy míg 2001 és 2022 között az 59 m² vagy annál kisebb alapterületű lakások száma stagnált, addig a 60 m² feletti alapterületű lakások száma jelentősen növekedett.

61 Albérletkalkulátor, ingatlan.hu

Fontos megemlíteni, hogy a lakótelepen lévő lakások mérete és fenntartása kifejezetten alkalmas az egyetemisták és a főváros nyugati agglomerációjában dolgozó fiatal értelmiségiek számára, amit a kerület lakosságának mintázata, ezen csoportok nagy aránya is mutat.⁶² Országos viszonylatban is kiemelkedő a kerület felsőoktatásban és kutatás–fejlesztésben betöltött szerepe.⁶³ A kerületben található, illetve onnan könnyen és kényelmesen elérhető nagyszámú felsőoktatási intézmény jelentékeny hatással van Újbudára, amit jól mutat a Lágymányosi területen látható studentifikációs folyamat.⁶⁴ Szemléletes adat a lakásviszonyok változása kapcsán, hogy a népszámlálási adatok alapján 2001-hez képest 2022-re a kerületben mintegy 5 százalékponttal emelkedett a bérleti lakásviszonyok száma, míg a tulajdonosi körülbelül ugyanennyivel csökkent, illetve hogy 2001 és 2022 között majdnem 10 százalékponttal emelkedett az egyszemélyes háztartások száma, míg a két-, három- és négyszemélyeseké csökkent.⁶⁵

3. ábra: Újbuda lakosságának életkori megoszlása

Forrás: a KSH népszámlálási adatai alapján saját szerkesztés

⁶² KSH 2022.

⁶³ Budapest XI. kerület Újbuda Településfejlesztési Konceptióterve.

⁶⁴ Kiss–Porhajas 2023.

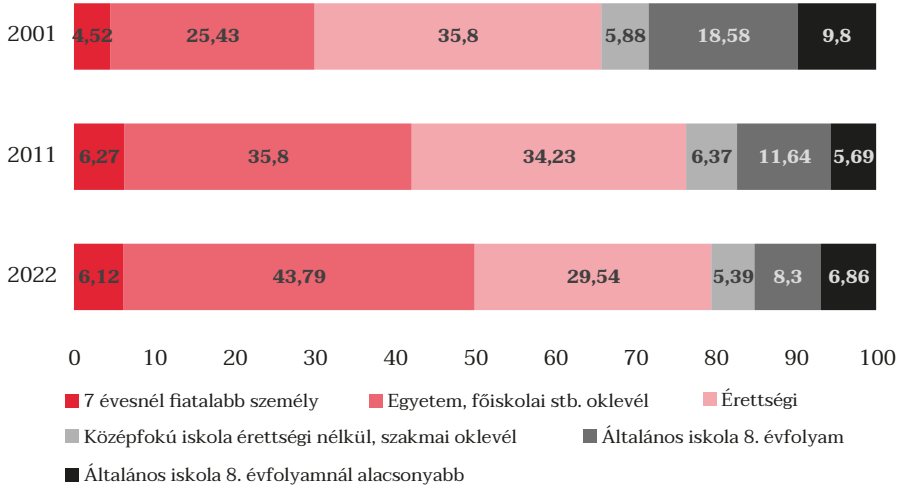
⁶⁵ KSH 2022.

A lakosság demográfiai összetételének változása, különösen a magasabb jövedelmű és képzettségű csoportok arányának növekedése, szintén a kerület dzsentrifikációs folyamatainak lehet jelzője. A kerület népessége a 2022-es népszámlálás szerint 141 090 fő volt, ami 2011-hez képest 1,4 százalékos csökkenést jelent, ugyanakkor a gazdaságilag aktív lakosság aránya nőtt.

Látható, hogy 2001-hez képest jelentős változás a kerület népességében főként a 30–39 évesek körében tapasztalható, akik aránya több mint 5 százalékponttal emelkedett (3. ábra). Emelkedett továbbá a 40–49 évesek aránya, míg a 60 év felettieké gyakorlatilag stagnál. Jelentősen csökkenést mutat azonban a 20–29 évesek aránya, bár ez az adat nem mutatja a kerületet használó, vagy ott bejelentett lakcím nélkül (sok esetben lakásbérlőként) élő fiatal felnőttek arányait. A 20 és 39 év közötti korosztály aránya a kerületben elenyésző csökkenést mutatott a 2001 és 2022-es népszámlálás között, amely ugyan dzsentrifikációs folyamatot nem támaszt alá önmagában, a végzettséggel együtt vizsgálva sokkal inkább felfedezhetjük ennek jeleit. A korosztály esetében továbbá érdemes számba venni akár a vidékre vagy az agglomerációba költözés, akár a külföldre irányuló migráció lehetőségeit is (a budapesti agglomeráció lakossága ugrásszerűen növekedett az utóbbi években, nemcsak a pesti, hanem a budai oldalon is). A korosztályt érintő változások vizsgálata további kvantitatív vagy kvalitatív adatfelvételeket igényel.

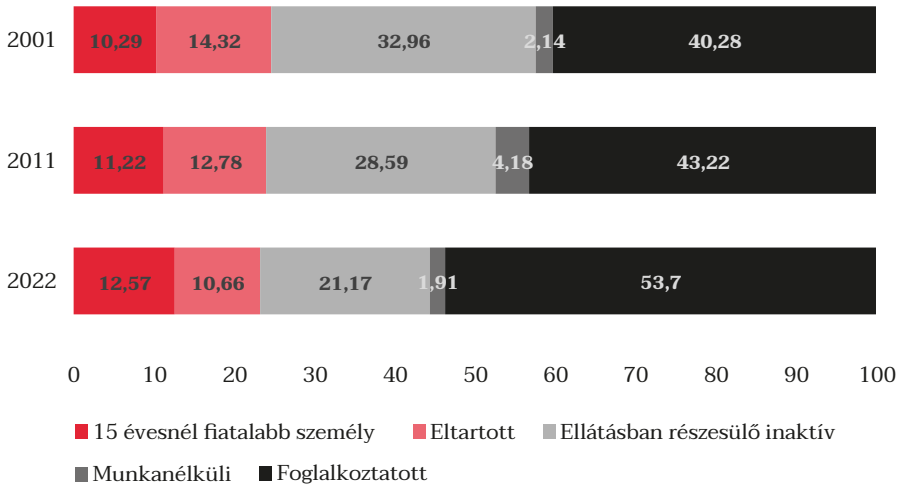
Újbuda lakosságának végzettség szerinti összetételét vizsgálva látható (4. ábra) a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányának jelentős, mintegy 18 százalékpontos növekedése, illetve nagymértékben csökkent az általános iskolai végzettséggel, vagy azzal sem rendelkezőknek az aránya; a magasabb végzettségű lakosok jelenlétének növekedése is összhangban lehet a dzsentrifikáció indikátoraival.

4. ábra: Újbuda lakosságának végzettség szerinti összetétele

Forrás: a KSH népszámlálási adatai alapján saját szerkesztés

5. ábra: A gazdasági aktivitás változása Újbuda lakosságának körében

Forrás: a KSH népszámlálási adatai alapján saját szerkesztés

A gazdasági aktivitást vizsgálva láthatjuk a foglalkoztatottság folyamatos növekedését (5. ábra), illetve az eltartottak, az ellátásban részesülő inaktívak és a munkanélküliek arányának csökkenését, mely kedvező tendenciát és fejlődő társadalmi struktúrát mutat.

A fentebb bemutatott adatok a XI. kerület egészére vonatkoznak, ugyanis a Kelenföldi lakótelepre szűkítve nem állnak rendelkezésre mikroadatok, így a vizsgálat validitását átfogó kérdőíves felmérés és terepmunka tudná biztosítani. Bár a lakótelepen a dzsentrifikáció jelenléte specifikus adatokkal jelenleg nem támasztható alá, észlelhetőek bizonyos jelek és indikátorok, amelyek utalhatnak annak potenciális jelenlétére. Az általános tendenciák és megfigyelés alapján így feltételezhető, hogy a területen dzsentrifikációs folyamat zajlik, de ennek mértékét és hatását csak további információk birtokában lehet pontosan értékelni.

Ezekhez a tendenciákhoz tartozik, hogy az új kulturális és szórakoztató lehetőségek, szolgáltatások megjelenése, például galériák, dizájnüzletek, éttermek, kávézók, bárók az új lakók preferenciáit tükrözik. A Kelenföldi lakótelep kulturális és szórakoztató szolgáltatásainak száma, illetve kínálata az elmúlt években jelentős átalakuláson ment keresztül. Megjelentek a lakótelep központi területein; az M4-es metró közelében, az Etele térhez kapcsolódva az Etele Plaza területén, továbbá a Bikás park és a Tétényi úti üzletközpont területén olyan szolgáltatások, melyek reflektálnak a változó társadalmi összetétel fogyasztási igényeire és kompatibilisek a rehabilitált környezet fogyasztói és fizikai arculatával. Az elmúlt években a gasztronómiai kínálat fejlődése egyrészt az Etele Plazában elérhető büféknek és éttermeknek köszönhető, másrészt a Bikás park környékén és a lakótelepen elérhető büfék, kifőzdék megjelenésének. A Tétényi úti üzletközpontban érezhető a párhuzamos egymás mellett élés a korábbi lakosság, illetve az új beköltözők által használt szolgáltatások között, így megfér az évtizedek óta működő lángos- és rétesbüfé, talponálló, retró kifőzde, illetve a japán fűziós ételeket kínáló okoskonyha, gyorsétterem és kézműves söröket modern streetfooddal kínáló bisztró. A fogyasztói tudatosságot és az egészségtudatosságot szem előtt tartó lakosok találhatnak a területen számos edzőtermet, illetve *street workout* pontokat, csomagolásmentes boltot, frissen préselt zöldség- és gyümölcsleveket árusító léműhelyt, bioboltot és újhullámos pékséget is, de a lakótelep környezetében számos cukrászda, illetve a világkonyha fogásait kínáló szolgáltatás elérhető. Külön kiemelendő a Bikás park szomszédságában

működő Montázs Art Café, amely egyszerre újhullámos kávézó, kiállító- és közösségi tér, koncert- és rendezvényhelyszín, a helyi kreatív osztály kedvelt találkozóhelye. A városhasználók és a lakosság változó igényeit, preferenciáit mutatja, hogy a területen kialakításra került közösségi kert és komposztáló is, ezek célja a lokális közösségek erősítése.

Az új vállalkozások megjelenése, különösen a kreatív iparágakban, a technológiai szektorban vagy más innovatív területeken, a gazdagabb és képzetesebb munkaerő vonzását és a terület gazdasági élénkülését jelentheti. Ez a jelenség a Kelenföldi lakótelep esetében nem választható el a XI. kerület általános fejlődési tendenciáitól. A XI. kerület kedvező elhelyezkedésének, közlekedési kapcsolatainak köszönhetően a tercier szektor kiemelt és kedvelt helyszíne.

A közbiztonság növekedése, a lakosság biztonságérzetének erősödése jelentős szerepet játszik a dzsentrifikációs folyamatban, befolyásolva az egyes városi területek vonzerejét és fejlődését. A biztonságos környezet különösen fontos a magasabb jövedelmű és képzettséggel rendelkező csoportoknak, akik hajlandóak többet fizetni a biztonságosabb környezetért, továbbá a biztonságos környezet hozzájárul az ingatlanok értékének növekedéséhez és a befektetők megjelenéséhez, illetve a magasabb minőségű szolgáltatást nyújtó éttermek, bárók megjelenéséhez. A közbiztonság erősödése szintén elősegíti az új lakosok beköltözését, kiszorítva az esetleges bűnözésre érzékenyebb vagy kevésbé tehető eredeti lakosságot. A közbiztonság növekedése hatással lehet a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésére is, ugyanis a magasabb státuszú lakosság kiszoríthatja az alacsonyabb jövedelmű eredeti lakosságot, akik nem képesek lépést tartani az ingatlanárak és az életmódváltások következményeivel.

A Kelenföldi lakótelepen, akárcsak a XI. kerületben az elmúlt évtizedben jelentősen csökkent a bejelentett bűnesetek száma.⁶⁶ A Kelenföldi lakótelep esetében jól látható közlekedési csomópontok és pályaudvar környezetének érintettsége.⁶⁷ A közterületen elkövetett bűncselekmények 60 napos bontását áttekintve a Kelenföldi lakótelep esetében látható, hogy az elkövetések (közterületen elkövetett bűncselekmények, lopások, tulajdon elleni szabálysértések) helyszínei közül a legfertőzöttebb területek a pályaudvar és az Etele Plaza környéke, azonban a kerület központi

⁶⁶ Prevenziós Bűnözés-Statistikai Adattár.

⁶⁷ <https://terkep.police.hu/portal/bunugyi>

részeivel összehasonlítva ezek száma elhanyagolható. Ennek oka ezeknek a területeknek az átmeneti jellegéből, forgalmából és közlekedési csomóponti funkciójából adódik.

Következtetések

A dzsentrifikációs folyamatok vizsgálata mára a posztszocialista városokban is felkeltette a kutatók érdeklődését. Ebben a tanulmányban áttekintettük Újbuda, és különösen a Kelenföldi lakótelep olyan társadalmi, gazdasági és infrastrukturális változásait, amelyek – az indikátorrendszer és a felhasznált adatok alapján – a terület dzsentrifikációs folyamaira utalhatnak a 2000-es évek infrastrukturális és szolgáltatási fejlesztéseit követően. Bár jelen vizsgálat fókuszában a Kelenföldi lakótelep áll, a területre vonatkozóan nem állnak rendelkezésre mikroadatok, így a vizsgálat validitását átfogó kérdőíves felmérés és terepmunka tudná jelentősen erősíteni, ugyanis az integrált elemzés elvégzéséhez további adatok begyűjtése nélkül nem áll rendelkezésre elegendő információ a megbízható következmények vagy eredmények részletes megállapításához. Bár a dzsentrifikációs folyamat tárgyalt jelei ennek ellenére azonosíthatók, azonban így jelenleg csak általános tendenciákat és nagyvonalú következtetéseket lehet levonni, melyek ennek ellenére megalapozhatják a folyamat egyidejű monitorozását és a tudományos érdeklődés fenntartását.

Ezt szem előtt tartva azonban látható, hogy a terület kedvező elhelyezkedése, az ingatlanárak és a bérleti díjak emelkedése, a fiatal középosztály megjelenése és az új kulturális, valamint minőségi szolgáltatási lehetőségek és centrumok megteremtése jelentős változásokat hozott a városrészben, a szolgáltatások és munkahelyek kínálata, jellege pedig egyre jobban tükrözi a kreatív osztály igényeit. Az olyan nagyberuházások, mint a Budapest One és az Etele Plaza kiépítése vagy a Kelenföldi pályaudvar részleges rehabilitációja és intermodális csomóponttá alakítása jelentősen átalakította a kerület és a lakótelep környezetének arculatát, továbbá az elérhető szolgáltatásmixet. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a kerületet és a Kelenföldi lakótelepet érintő dzsentrifikációs folyamatok mögött meghúzódó urbanizációs stratégiák és a városfejlesztési projektek, illetve a lakótelep kedvező helyzeti erőforrásai hatékonyan segítették elő a terület felértékelődését, ugyanakkor kihívásokat is jelentenek a meglévő

közösségek számára; a megnövekedő költségek az alacsonyabb státuszú rétegek kiköltözését vonhatják maguk után. Fontos megemlíteni, hogy a nagyarányú lakócélú beépítések (főként zárt lakóparkok, *gated* jellegű közösségek) a Duna-parti barnamezős területen, a tehetősebb lakosok beáramlása, az infrastrukturális fejlesztések (például Déli körvasút) végső soron tovább fogják erősíteni a már most is jeleiben látni vélhető dzsentrifikációs folyamatot, mind a lakótelep, mind pedig Újbuda esetében.

Irodalom

- Åberg, Hanna E. 2021: Indicators for Analysing Rural Gentrification for Landscape Assessment. In La Rosa, D. – Privitera, R. (eds.) *Innovation in Urban and Regional Planning. INPUT 2021. Lecture Notes in Civil Engineering*, vol 146. Cham, Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-68824-0_50
- Atkinson, Rowland 2003: Introduction: Misunderstood Saviour or Vengeful Wrecker? The Many Meanings and Problems of Gentrification. *Urban Studies*, Vol. 40, No. 12, November, 2343–2350.
- Atkinson, Rowland – Bridge, Gary (eds.) 2005: Gentrification in a Global Context: The New Urban Colonialism. *Gentrification in a Global Context*. London, Routledge.
- Autor, David H. – Palmer, Christopher J. – Pathak, Parag A. 2019: Ending Rent Control Reduced Crime in Cambridge. *AEA Papers and Proceedings*, 109: 381–384.
- Balla, Regina 2021: *Az 1954 után épült modern nagy lakótelepek Budapesten. A városforma ma és megújítási lehetőségei*. Doktori értekezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem.
- Berényi B., Eszter 2010: *Történelmi városrészek átalakulásának társadalomföldrajzi vizsgálata Budapest belvárosában*. Doktori értekezés. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar.
- Berényi B., Eszter 2016: Dzsentrifikációkutatás a poszt szocialista városokban – merre tovább? *Földrajzi Közlemények*, 3., 204–215.
- Brueckner, Jan 2023: Gentrification. In Bean, F. D. – Brown, S. K. (eds) *Selected Topics in Migration Studies*. Cham, Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-19631-7_23
- Czifrusz, Márton 2013: Bevezetés: A kreatív város. In Jelinek et al. (szerk.) *Kritikai városkutatás*. Budapest, Társadalomelméleti Könyvtár.
- Csanádi, Gábor – Csizmady, Adrienne – Kőszeghy, Lea – Tomay, Kyra 2006: Belső-erzsébetvárosi rehabilitáció. *Tér és Társadalom*, 20., 73–92.
- Cséfalvy, Zoltán – Pomázi, István 1990: Az irányított dzsentrifikáció egy budapesti rehabilitációs program példáján. *Területi Kutatások*, 9., 27–37.
- Csizmady, Adrienne 2003: *A lakótelep*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- David, Jenkins 2022: Gentrification as domination. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 1–27. <https://doi.org/10.1080/13698230.2022.2119523>
- Domonkos, Csaba 2021: *Kelenföld születése – Egy mocsár helyén kezdődött 55 éve az egyik legnagyobb budapesti lakótelep építése*. https://pestbuda.hu/cikk/20210319_kelenfold_szule

- tese_egy_mocsar_helyen_kezdodott_55_eve_az_egyik_legnagyobb_budapesti_lakotelep_epitese
- Egedy, Tamás – Kovács, Zoltán 2005: A városrehabilitáció néhány elméleti kérdése. In Egedy, T. (szerk.) *Városrehabilitáció és társadalom*. Budapest, MTA FKI, 9–20.
- Egedy, Tamás 2007: *Városrehabilitáció és társadalom*. Budapest, MTA FKI, 305.
- Enyedi, György (szerk.) 2007: *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai. (Magyarország az ezredfordulón: műhelytanulmányok)*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 320.
- Fehérvári, László 2009: *A XI. kerület krónikája: múltja, jelene, jövője*. Egyetemi szakdolgozat. Budapest, ELTE TTK Földrajz kiegészítő szak.
- Glass, Ruth 1964: *London: aspects of change*. London, MacGibbon & Kee.
- Hackworth, Jason 2002: Postrecession Gentrification in New York City. *Urban Affairs Review*, 37 (6): 815–843.
- Hasan, Shatha – Hazem, Gammoh 2020: Using Geomatics methodology to study gentrification indicators of urban heritage districts case study (Alkurd and Altaees neighbourhood) in Babylon Province – Iraq. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*. <https://doi.org/737.012241>. 10.1088/1757-899X/737/1/012241
- Hegedüs, János – Tosics, Iván 1991: Gentrification in Eastern Europe – The Case of Budapest. In Weesep, J. van – Musterd, S. (eds.) *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Utrecht, Stedejilke Netwerken, 124–136.
- Hegedüs, János – Tosics, Iván 1998: A közép-kelet-európai lakásrendszerek átalakulása. *Szociológiai Szemle*, 8. 2, 5–31.
- Kasman, Paul 2015: *Public policy and gentrification in the Grandview Woodland neighbourhood of Vancouver, B.C.* Masters of Public Administration thesis. University of Victoria.
- Kennedy, Maureen – Leonard, Paul 2001: *Dealing with Neighborhood Change: A Primer on Gentrification and Policy Choices*. The Brookings Institution Center on Urban and Metropolitan Policy.
- Kiss, Bence Álmos – Porhajás, Gábor László 2023: Studentifikáció Lágymányoson, avagy az újbudai egyetemek hatása a fenntartható turizmusra. In *Társadalom – gazdaság – természet: szinergiák a fenntartható fejlődésben*. Sopron, Soproni Egyetem Kiadó, 85–95.
- Kocsis, János Balázs 2009a: Lakáspolitikai Budapest, 1950–1959. *Múltunk*, (54.) 3., 83–122
- Kocsis, János Balázs 2009b: *Városfejlesztés és városfejlődés Budapest, 1930–1985*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kocsis, János Balázs 2012: Lakáspolitikai Budapest, 1960–1975 között: A szocialista lakáspolitikai „aranykora”. *Múltunk*, 57. évfolyam, 1, 160–206.
- Lees, Loretta – Slater, Tom – Wyly, Elvin K. (eds.) 2010: *The Gentrification Reader*. London, Routledge.
- MacDonald, John – Stokes, Robert 2019: Gentrification, Land Use, and Crime. *Annual Review of Criminology*, 3., 1–18. <https://doi.org/10.1146/annurev-criminol-011419-041505>
- Marcińczak, Szymon – Sagan, Iwona 2011: The Socio-spatial Restructuring of Łódź, Poland. *Urban Studies*, 48: 1789–1809.
- Marcuse, Peter 2015: Gentrification, Social Justice and Personal Ethics. *International Journal of Urban and Region Research*, 39: 1263–1269. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12319>
- Nemes, Gusztáv – Orbán, Éva – Tomay, Kyra 2022: Meghasadt valóságok – dilemmák a turizmus és a dzsentrifikáció szerepéről a vidék fejlődése kapcsán. *Szociológiai Szemle*, (1), 88–113.
- Novotnyé Pletscher, Hedvig 1998: *Budapest városfejlődése az egyesüléstől a napjainkig*. Budapest, KSH.

- Palen, J. John – London, Bruce 1984: *Gentrification, Displacement, and Neighborhood Revitalization*. Albany, State University of New York Press.
- Pesti, Monika 2020: *Az antialuvóváros kísérlete – A kelenföldi városközpont*. <https://lechnerkozpont.hu/cikk/az-antialvovaras-kiserlete-a-kelenfoldi-varoskozpont>
- Rose, Demaris 1996: Economic restructuring and the diversification of gentrification in the 1980s: A view from a marginal metropolis. In Caulfield, J. – Peake, L. (szerk.) *City lives and city forms: Critical research and Canadian urbanism*. Toronto, University of Toronto Press, 131–172.
- Short, J. Rennie 1996: *The Urban Order – An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford, Blackwell Publishers, 206.
- Smith, Neil 1982: Gentrification and Uneven Development. *Economic Geography*, 58:2, 139–155. <https://doi.org/10.2307/143793>
- Smith, Neil 2002: New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy. *Antipode*, 34, 427–450. <https://doi.org/10.1111/1467-8330.00249>
- Szabó, Balázs – Bene, Mónika 2019: Budapesti lakótelepek a panelprogram előtt és után. *Területi Statisztika*, 59, 526–554. <https://doi.org/10.15196/TS590504>
- Szelényi, Iván 1990: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Thackway, William – Ng, Matthew – Lee, Chyi Lin – Pettit, Christopher 2023: Implementing a deep-learning model using Google street view to combine social and physical indicators of gentrification. *Computers Environment and Urban Systems*, 102. <https://doi.org/10.1016/j.compenvurbsys.2023.101970>
- Timár, Judit – Nagy, Erika 2007: A középvárosi dzsentrifikáció társadalmi hatásai a posztzocialista Magyarországon. In Enyedi, György (szerk.) *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.
- Timár, Judit 2019: „Államosított tértermelés” a kiszorítottak perspektívájából egy dzsentrifikáló városrészben. *Tér és Társadalom*, 33(4), 38–60. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3204>
- Tomay, Kyra 2006: Slumosodás és városrehabilitáció Budapesten. *Tér és Társadalom*, 20(1), 93–107. <https://doi.org/10.17649/TET.20.1.1041>
- Tomay, Kyra 2008: *Dzsentrifikáció Budapesten az ezredfordulón – a belső-pesti területek átalakulása*. Doktori értekezés tézisei. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola
- Verlaan, Tim – Hochstenbach, Cody 2022: Gentrification through the ages. *City*, 26(22–3):439–449. <https://doi.org/10.1080/13604813.2022.2058820>
- Zukin, Sharon 1995: *The Cultures of Cities*. Cambridge, MA, Blackwell.

Internetes források és adatbázisok

- Alberletkalkulátor, <https://www.alberletkalkulator.hu/>
- Budapest XI. kerület Újbuda Integrált Településfejlesztési Stratégiája 2027 (2022)
- Budapest XI. kerület Újbuda Településfejlesztési Koncepcióterve (2021)
- Budapest 2030 hosszú távú városfejlesztési koncepció (2013)
- Központi Statisztikai Hivatal Ingatlanadattára, <https://www.ksh.hu/s/ingatlanadattar/adattar?year=2022>
- Központi Statisztikai Hivatal népszámlálás 2022
- Pál, Tamás 2024: Van olyan budapesti lakótelep, ahol már egymillió fölött vannak a négyzetméterárak. <https://telex.hu/gazdasag/2024/01/25/lakotelep-panel-atlagos-negyzetmetetar-egymillio-forint-budapest>
- Prevenációs Bűnözés-Statisztikai Adattár – PRE-STAT, <https://prestat.lechnerkozpont.hu/bunmegelozes>

GYURISS DÁNIEL

A 2020-as elnökválasztással kapcsolatos szimbolikus térfoglalás és politikai erőszak az Amerikai Egyesült Államok szövetségi fővárosában

---

*The symbolic occupation of space and political
violence of the 2020 presidential election in the
US Federal Capital*

Absztrakt

A tanulmány az Amerikai Egyesült Államok 2020-as elnökválasztási kampányát megelőző és követő szimbolikus és valós politikai térfoglalások témáját mutatja be. Mindennek a célja a szimbolikus térfoglalás és a politikai célú erőszak közti kapcsolatok feltérképezése, elemzése, politikatudományi szempontból való vizsgálata. Az események kezdetét a 2020. május 26-án indult Black Lives Matter mozgalom (BLM) által szervezett tüntetések jelentik, míg a történészek 2021. január 6-án a Capitolium ostromában és elfoglalásában érték el tetőpontjukat. A szimbolikus térfoglalás a politikai célú változások elérésének fontos eszköze. A szimbolikus tereknek az uralma a politikai erő és érdekérvényesítés analógiájaként jelenik meg. Ezért azok elfoglalásáért, megtartásáért, majd visszaszerzéséért gyakran politikai célú erőszakos események következnek be, nemritkán halálos áldozatok kíséretében. Sőt, a forradalmi változások általában ilyen események következtében indulnak el és lépnek át a legális politikai küzdelemből az adott politikai rend erőszakos megdöntésének kísérletébe.

Kulcsszavak: szimbolikus térfoglalás, politikai erőszak, Donald Trump, 2020-as elnökválasztás, Washington DC

Abstract

This study aims to examine the connection between the political conquest and occupation of space and the violence of political purpose before and after the 2020 presidential elections campaign in the US. The starting date of these events is the 26th of May 2020 when the Black Lives Matter Movement (BLM) organized protests across the US. The culmination of these events was marked by the siege and occupation of the Capitol in Washington D.C. The symbolic occupation of space is a significant asset in access to political changes. The control and rearrangement of emblematic and iconic objects areas and spaces influence the masses and

shape their political views. The control over the symbolic spaces is the analogy of political power and the ability to enforce interests. Often violent events happen when political players are raging battles to occupy, hold and recapture these symbolically important spaces. Moreover, these open battles are many times the detonators of revolutionary political changes.

Keywords: symbolic occupation of space, political violence, Donald Trump, 2020 presidential election, Washington D.C.

Bevezetés

A tanulmány összefüggést keres a szimbólum és a tér erőszakos birtokba vételéből fakadó politikai felhasználásának módjaira. Kutatásom fókuszát a 2020-as egyesült államokbeli elnökválasztási kampány és küzdelem jelenti, egészen annak 2021. január 7-i lezárásáig. Ebben a felülről vezérelt szimbolikus térfoglalások két példáját kívánom bemutatni, melyeket maga az USA elnöke, Donald Trump használt fel politikai céljaira. Ezek reakciói voltak az alulról vezérelt szimbolikus térfoglalási kísérleteknek, melyek a Black Lives Matter (BLM) mozgalom tüntetése során történtek. Ezért egy esettanulmány keretében két, erőszakba fordult politikai célú tüntetést vizsgállok meg.

A bemutatásra kerülő első esemény a 2020. június első napján a Fehér Ház közvetlen közelében lévő Lafayette Park területén zajló BLM-tüntetés rendvédelmi és katonai erőkkel való felszámolása. Ezzel Donald Trump példát kívánt statuálni, miszerint ő hajlandó és képes is megfékezni az országszerte elszabadult és károkozással járó tüntetéshullámot, akár erő alkalmazásával is. A másik példa szintén a szövetségi fővárosban lezajlott eseményt elemzi. A Capitolium ostromaként elhíresült 2021. január 6-i történések jó példáját adják a felülről vezérelt, azonban törvénytelen erőszakot megvalósító szimbolikus térfoglalásnak. A szimbolikus térfoglalás a politikai célú változások elérésének fontos eszköze. Az adott társadalom kollektív önképének szempontjából jelentős, jelképszerű objektumok és terek, területek uralma, átrendezése, használatának megváltoztatása befolyással van a tömegek politikai véleményformálására. Ezeknek a szimbolikus tereknek az uralma a politikai erő és érdekérvényesítés analógiájaként jelenik meg. Ezért azok elfoglalásáért, megtartásáért, majd visszaszerzéséért gyakran politikai célú erőszakos események következnek be, nemritkán halálos áldozatok kíséretében. Sőt a forradal-

mi változások általában ilyen események következtében indulnak el és lépnek át a legális politikai küzdelemből az adott politikai rend erőszakos megdöntésének kísérletébe.

Módszertan tekintetében szövegelemzést, valamint kép- és videóanyag feldolgozását végeztem el, ezeket esettanulmányi keretbe foglaltam. Terjedelmi korlátok miatt az események leírásában a lényegi elemekre szorítkoztam és kifejezetten a témába vágó aspektusok elemzését végeztem el. A kutatásom során hivatalos jelentéseket dolgoztam fel az objektív vizsgálati szempontok betartásának igényével, mely egyben a dolgotat terjedelmében korlátozta is. A mű újdonságát az jelenti, hogy politikatudományi szempontból vizsgálja a szimbolikus terek használatát, kifejezetten a politikai cél elérése erőszakos módozatainak figyelembevételével. A dolgotat további nívumát jelenti a szimbolikus tér újabb definíciójának kidolgozása és használata is. Emellett betekintést nyújt a hazánk politikai viszonyaira is erős befolyással bíró Amerikai Egyesült Államok belpolitikai zavarainak helyzetképébe, melyek 2020. május 25. és 2021. január 7. közt zajlottak le és a mai napig hatást gyakorolnak az USA bel- és külpolitikai viszonyaira. Emellett a munka értékes kiindulópontot jelent az alulról jövő erőszakkal megvalósított, szimbolikus USA-béli térfoglalások (így akár a jelképrombolások) 2020-as évet érintő további vizsgálatához.

A szimbólum

A szimbólum jelentésének történelmi távlatokkal összeegyeztethető magyarázatát Oswald Spengler segítségével lehetséges érzékletesen bemutatni. Spengler történelemfilozófiájának centrumába állította az egyetemes szimbolika eszméjét, ez pedig a jelképiség, szimbolizmus iránt is megteremtette az érdeklődést, így Cassirer figyelmét is felkeltette.¹ Spengler szerint a történelem és a természet relációjában a történelem esetén a benső realitása érvényesül. Meg kell említenünk Spengler ősszimbólum-értelmezését is, mely egy bizonyos kultúra szellemi megszületésének, világalkotásának jelképeként értelmezhető és egy világartikuláció eredményeként jön létre. Az ősszimbólum olyan alaptényező, mely az ön- és világalkotást követő következményeként, az emberi létezés de-

1 Csejtej–Juhász 2009.

kódolásával, megértésével áll összefüggésben.² „Minden az ősszimbólum kiválasztásától függ, mégpedig abban a pillanatban, amikor egy adott kultúra lelkülete – saját tájától övezve – öntudatra ébred [...]”³ Az ősszimbólumok azonban összeköttetésben vannak a térrel is, tehát a térartikuláció sajátos képződményeként foghatók fel.⁴

Ernst Cassirer szerint a szimbolizmus a tudat (öntudat) reprezentációja, melyet az ember a nyelven, a művészeteken és a mítoszokon keresztül fejez ki.⁵ Tehát az ember a jelképek rendszerét alkalmazza mint a valóság új dimenzióját.⁶ A szimbólumok jelentik a szálakat az emberi tapasztalás kusza hálójában. Nem az azonnali szükségletek és vágyak közt él az ember, sem a szilárd tények világában, hanem inkább képzeletbeli érzelmek, remények és félelmek, illúziók és kiábrándulások, képzelgések és álmok közt.⁷ Továbbá Cassirer az értelmes állat (*animal rationale*) helyett szimbolikus állatként (*animal symbolicum*) jellemezte az embert, mivel az ember szimbólumteremtési képessége az értelem igazi és empirikus kifejezése, ami megkülönbözteti minden más élőlénytől.⁸

Charles S. Price a befogadás oldaláról közelíti meg a jelkép problémáját, miszerint a szimbólum akkor szűnik meg létezni, amikor a jelet már nincs, aki megértse, tolmácsolja.⁹ Továbbá kifejti, hogy az ember csak jelekben gondolkodik, melyeknek kevert a természete – ezeknek a szimbolikus aspektusát fogalomnak nevezzük. „Ha az ember egy új jelképet alkot, akkor azt gondolatainak segítségével és fogalmak bevonásával teszi meg. Csak már létező jelképekből nőhet ki új szimbólum. A jelkép, amint létezik, terjed az emberek közt. Használat és tapasztalat segítségével növeli jelentését.”¹⁰ Azonban ezek a szimbolikus aspektusok, azaz fogalmak idővel változnak a tapasztalat következtében. Norberg-Schulz megállapítja, „hogy a szimbólum egy másik médium által közvetített jobb artikuláció, mely a tapasztalatból fakadó jelentés eredményeként szüle-

2 Uo. 107.

3 Spengler 1995, 296–297.

4 Csejtej–Juhász 2009, 108.

5 Cassirer 1955.

6 Cassirer 1944.

7 Uo.

8 Uo. 26.

9 Price 1902.

10 Uo. 19.

tik. A jelképközpont oka a jelentéstartalom szituációtól való szabadítása, amitől az valójában kulturális tárggyá válik.”¹¹

A tér

Lefebvre szociálkonstruktivista elmélete úgy tartja, hogy a tér egy társadalmi termék, melyet az emberek hoznak létre. Ebből következik, hogy a tér politikai alkotás is. Szerinte „egyetlen fennálló hatalom, intézmény sem létezhet a saját maga által megteremtett (és legitimált) tér nélkül. Lefebvre szerint az a kultúra, amely nem képes megalkotni a saját terét, szükségszerűen eltűnik és pusztá folklorrá, mitológiává válik.”¹² További megállapítása, hogy a már korábban megalkotott tér is dekódolható, olvasható, hiszen jelentést hordoz, melyet képekkel és jelképekkel tesznek az alkotók (vagy fenntartók) hivatalossá és ezzel megadják a viselkedés (térhasználat) kívánt módját is.¹³ Természetesen ettől a felhasználók eltérhetnek, ahogy az például a francia forradalom idején történt, ahol a jelképek rombolásával, módosításával, helyettesítésével megváltoztatták a tér jelentését. Ezzel pedig a tér régi és új felhasználói konfliktusba kerülnek. Az adott tér elfoglalása is lehet ilyen változás. Edward Soja amerikai földrajztudós 1996-ban megjelent *Thirdspace* című művében a tér hármas felosztásáról értekezik a posztmodern tudományfelfogás alapján. Ebben kifejti, hogy az emberi lét trialektikája a térben (térbeliség), időben (időbeliség) és társadalomban (társadalmi lét) jelenik meg. Soja a térbeliség három szemléletmódját különbözteti meg: érzékelt, elgondolt és megélt teret.¹⁴ Berki kiemeli tanulmányában, hogy ezt a felosztást Lefebvre már *Thirdspace* című munkájának előszavában megtette, azonban ott a felosztást a következőképp nevezte el: tárgyakorlatok, a tér reprezentációi és a reprezentáció terei.¹⁵ A jelen tanulmány szempontjából a hármas térfelosztásból a másodikat, tehát az elgondolt teret érdemes külön kiemelni, mely egyben a tér reprezentációja. Itt markánsan megjelenik a politikai felhasználás, a közterek politikai célokat szolgáló berendezése és

11 Norberg-Schulz 1965, 57.

12 Berki 2015, 7.

13 Lefebvre 1991.

14 Soja 1996.

15 Berki 2015.

üzemeltetése. Ezeket emlékművek, tér- és utcanevek, közcélokot szolgáló épületek jelzik. Lényegét tekintve ezek Lefevbre és Soja szerint is a hatalom terei, melyeket a fennálló hatalom rendez be és irányít. Ennek megfelelően viszont megjelenik a hatalomnak való ellenszegülés lehetősége is, amikor a reprezentáció tereit az ellenállás tereiként lehetséges megélni Soja szerint.¹⁶ A fenti szerzőkből kiindulva megállapíthatjuk, hogy minden tér egyszerre érzékelt, elgondolt és megélt, ebből következőleg individuálisan és kollektív módon is értelmezhető. Különböző társadalmi csoportok másként társítanak jelentést a térhez, a befogadó közeg politikai, gazdasági, ideológiai, esztétikai kondíciójának függvényében.¹⁷

A szimbolikus tér

A tér földrajzilag leírható és megjelenő formái mintegy valóságban tapasztalható köztér reprezentációs terepét jelentik az adott hatalmi csoportoknak, politikai szereplőknek, közösségeknek. A térnek a fent megnevezett aktorok általi manipulációja kifejezésre képes juttatni az adott területen élők feletti hatalmi kontrolljának szándékát.¹⁸ A szimbolikus tér és ezáltal a köztér folyamatos átalakítása tehát a politikai változás következménye.¹⁹ A szimbolikus tér fogalmának pontos leírásával, megfogalmazásával a nemzetközi szakirodalomban nem találkozhatunk, valamint a szimbolikus hely és szimbolikus tér szavakat, fogalmakat is egymás szinonimájaként használják. Eröss elméletéből²⁰ kiindulva a következő egyszerűsítéssel lehetséges meghatározni a szimbolikus tér jelentését. Szimbolikus térnek nevezhető az a közeg, melyben az emberi jelképköltés eredményeképpen létrehozott szimbólumok hatásukat kifejteni képesek. Ez a közeg azonban nem korlátozódik a fizikai térre, hanem azzal kölcsönhatásban létező emberi imaginációval együtt alkotja a szimbólumok hatókörét.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Bourdieu 1989.

¹⁹ Hobsbawn 1983.

²⁰ Eröss 2018.

Ennek a szimbolikus térnek viszont létezhet hatósugara, *actio radi-usa*,²¹ amelyik egy szimbólum érzékelésének és értelmezésének emberi érzékszervi és kognitív képességbéli határaihoz kapcsolódik. Ennek az *acito radiusnak* a kiterjesztését végezheti el a tömegkommunikáció eszközkészlete segítségével, a szimbólumok sokszorosításával és a személyes térbe való közvetítésével.

A szimbolikus politizálás értelmezéséhez Zahorán megfogalmazásán keresztül juthatunk el. „[...] nemzetépítés (vagy identitás- és közösségépítés) és államépítés egyik meghatározó síkját képezi. Általában a nemzeti identitás különféle elemeinek, a nemzeti múlt dicső vagy tragikus eseményeinek és szereplőinek nemzeti jelképeken és szimbolikus tevékenységeken keresztül történő megjelenítésében, felidézésében és terjesztésében nyilvánul meg.”²² A fenti gondolatokat azzal érdemes kiegészíteni, hogy az utóbbi idézet szerzője inkább az építő jellegű szimbolikus politizálást írta le, amihez kiegészítőként fontos hozzátennünk a romboló vagy módosító célú szimbolikus politikai gyakorlatot. Ugyanis egy fennálló jelképrendszer egyes darabjainak a támadása, eltüntetése, rongálása is része lehet a szimbolikus politikának.

Szimbolikus térfoglalás

A szimbolikus térfoglalás a „fizikailag meghatározható tér szimbolikus eszközökkel vagy eljárásokkal való birtokbavétele. [...] nemzeti jelképek használata; a szimbolikus súlyú közéleti beszéd [...]; középületek birtoklása; templomépítés; új építkezések beindítása s azok megszentelése; középületek, iskolák, utcák, terek átnevezése; köztéri emlékművek állítása; etnikai elemek díszítőelemként való megjelenése nyilvános térben; szimbolikus súllyal felruházott közösségi rendezvények, tömeggyűlések [...]; területek és helyek átépítése.”²³

Tehát a szimbolikus térfoglalás elnevezése jelentős mértékben jelképek segítségével ható politikai tevékenység eredményét foglalja össze. A szimbolikus térfoglalás így a szimbolikus politizálásnak is egy megha-

21 Tóth András György személyes közlése alapján, 2022.

22 Zahorán 2016, 229.

23 Bodó–Biró 1993, 60–61.

tározott formája, melyet pontosabban szimbolikus politikai ténfoglalásnak is nevezhetünk.

Politikai jelképrombolás mint szimbolikus ténfoglalás az USA-ban

Az Amerikai Egyesült Államokban a 2020-as év nyarán bekövetkezett jelképrombolási hullám következtében a szövetségi területen korábban megtalálható 877 konföderációs szoborból 76-ot távolítottak el, valamint további 98 történelmi emlékmű is az események áldozata lett. Mindezen tettek többségét 2020 júniusában és júliusában követték el, a tüntetők mártíralakjának, George Floyd 2020. május 25-én bekövetkezett halálának következtében kirobbant országos tüntetéshullám során. Az eseményeket kiváltó és támogató ideológiai háttérrel a társadalmi igazságosság, a rendszerszintű rasszizmus, az afroamerikai népesség faji alapú szolidaritása, a radikális ellenzékiesség, illetve a különböző, áldozati magatartásra alapozott és politikailag aktív csoportok eszméi adták. A szobordöntésekhez mint erőszakos eltávolítási, eltörlési módszerhez azért is folyamodtak a képrombolók, mert ezek jelenítették meg ellenségképüket. A célcsoportba tartozó emlékműveknek a köztérről való erőszakos eltávolítása forradalmi szándékaikat próbálta közvetíteni. Egyfajta szimbolikus „szemet szemért” segítségével próbálták bemutatni a BLM mozgalom erejét és képességeit a nagyvilág számára. Az eseménysorozat egyfajta kora újkori boszorkányüldözés jelleget öltött, ahol a valós és szimbolikus áldozatok (szobrok) is támadás alá kerültek. Azonban a képrombolás 2020. augusztus végére elvesztette lendületét. Ezek után már a 2020-as választási kampány, majd a választási eredmények bizonytalanságának témája uralta a médiát. Összességében megállapítható, hogy a képrombolási hullámnak a legnagyobb számban áldozatul eső emlékművek csoportjából (konföderációs emlékművek) az USA területén álló monumentumoknak kevesebb mint 9 százalékát sikerült eltávolítani 2020 során. A 2021-es évben pedig nem következett be hasonló volumenű jelképrombolás, annak csak töredéke valósult meg, az is intézményi hozzájárulással.

Szervező mozgalomként a Black Lives Matter elnevezésű NGO (Black Lives Matter Global Network Foundation) nevezhető meg, amelynek a cél-

jait és jelszószerű követeléseit a tüntetők közvetítették és megjelenítették. A BLM mozgalom egy újszerű és összetett áldozati szerepvállalásra építő politikai és társadalmi érdekérvényesítést maga elé kítűző alapítvány.

Ennek a halmozott áldozatiságnak az ernyőszervezete a BLM. Képes volt egyesíteni a következő politikai és társadalmi emancipációs ügyek követőit: fekete feminizmus, afroamerikai fekete áldozatiság, antikapitalizmus, szelektív antirasszizmus, kritikai fajelmélet, az LGBTQ, woke, ellenzékiiség (republikánusellenesség). Ebből született az az integrált mozgalom, amelynek követői az „áldozatiság és az elnyomottság” érintetteinek és legnagyobb kárvallottjainak tartják magukat. Ezzel antiszociális és agresszív magatartású érdekérvényesítő csoportosulások hálózatát szervezték meg, mely képes volt alkalomszerűen az amerikai társadalom gazdasági változások iránt legérzékenyebb csoportjait a politikai céljai mellé állítani.

Az alapítvány elsősorban emancipációs ügyek menti politizálást folytatott 2021-ig. A 2016-os elnökválasztási kampány során több alkalommal is megzavarták a BLM aktivisták a Demokrata Párt választási rendezvényeit, hogy ezzel kényszerítsék a párt képviselőit mozgalmuk követeléseinek reprezentációjára.²⁴ Más módszerekkel is próbálkoztak a BLM szervezői: bizottságokat hoztak létre, hogy az adományozók figyelmét felkeltsék és a politikai célú adományok segítségével befolyásolják a Demokrata Párt kampányát és döntéseit. Erre példa a St. Louis-i alapítású Black Lives Matter Political Action Committee és a Black Lives Matter Super PAC is.²⁵ Azonban az említett kampányban a Demokrata Párt nem vállalta fel a BLM mozgalom követeléseit,²⁶ leginkább eszközként használta fel a BLM mozgalom mozgósító erejét, jelszavait és követeléseinek politikailag hasznosítható részét. Ezeket alkalmazták a 2020-as elnökválasztási kampányuk során, ebből a leginkább látható a Black Lives Matter jelszó átvétele volt.²⁷

²⁴ Basu 2015.

²⁵ Eligon 2015.

²⁶ Uo.

²⁷ Brewer 2020.

Szimbolikus térfoglalások Washington DC-ben

A 2020-as amerikai elnökválasztási kampányban is jelentős témaként jelent meg a Covid19-világjárványra adott válságkezelési intézkedések kérdése és a Black Lives Matter mozgalom által megvalósított utcai zavarások és jelképprombolások ügye. Az utcai tüntetések és az azokat kísérő illegális tevékenységek (fosztogatások, egyéb rendbontások) országos méretűvé váltak és elérték a szövetségi fővárost, Washington DC-t is. Május 29-én a Fehér Ház északi oldalán lévő Lafayette Parkban gyülekeztek a tüntetők.

Ezen a helyszínen gyakorta tartanak demonstrációkat, hogy a Fehér Házhoz való közelség okán a tüntetések üzenetének közvetlensége jelképesen érvényesülni tudjon, hiszen így szinte az elnök ablaka alatti „tiltakozó szerenád” hatást képest közvetíteni az adott esemény. A Fehér Házat mintegy nyolcvanhektárnyi terület veszi körül, melynek az „Elnök parkja” elnevezést az ikonikus épület északi oldalán található Lafayette Park és a délin álló „Ellipszis” együttese birtokolja. Előbbi éves szinten több mint száz demonstrációnak ad helyt, ami funkciójában hasonlatossá teszi a londoni Hyde Park Speaker’s Corneréhez. A BLM mozgalom követeléseit közvetítő tömeg ezt a bevett tüntetési helyszínt szállta meg május végén, amelynek azonban a békéstől különböző használatától eltérően pusztítását is elvégezte, ebben a történelmi szobrok és épületek is megsérültek.

2020. május 30-áról május 31-ére az USPP (United States Park Police) állományába tartozó rendőrök közül 49 fő szenvedett sérüléseket a közrendvédelmi feladat-végrehajtás során. Őket maró folyadékkal öntötték le, kövekkel, bérrollerekkel, fagyott vizespalackokkal dobálták, tűzijáték-rakétákkal lőtték a tüntetők. Szövetségi és magántulajdon is rongálásra került a tüntetők által, így a történelmi jelentőségű emlékművek is festékszóróval megvalósított vandalizmus áldozatául estek, köztük Tadeusz Kościuszko szobra is. A park szomszédságában álló Szent János-templom alagsorában található gyermekmegőrzőt és a parkban lévő közcéct a tüntetők felgyújtották május 31-ének estéjén. Az episzkopális egyház (az USA-béli központtal működő anglikán vallási közösség) történelmi épületének megrongálása a keresztény vallás elleni támadásként is értelmezhető volt. A templomból és a hozzá kapcsolt parókiából álló épületegyüttes falaira többek közt a következő feliratokat festették fel a tüntetők: „Matthew 19:24” („Újra azt mondom: Könnyebb a tevének átmenni

a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni az Isten országába”),²⁸ „BLM”, „God is still watching” (a szöveg felett fordított kereszttel). Emellett a Szent János episzkopális templom arról is ismert, hogy az USA mindenkori elnökének saját templomi padhelye²⁹ van a vallási épületben, amit az „elnökök templomának” is hívnak. Tehát ennek megrongálása az ország vezetője tekintélyének megkérdőjelezését is jelenti annak ellenére, hogy Donald Trump, aki ellen a tüntetők felemelték a hangjukat, nem tagja ennek az egyháznak. Maga az Episzkopális Egyház azonban az amerikai egyházak közül is az egyik leginkább progresszívnek számít szociokulturális és politikai értelemben egyaránt, ismert támogatója a különböző emancipációs törekvéseknek is. Valószínűsíthető, hogy ezt a tényét és a templom történelmi szintű elnöki kapcsolatát nem vették figyelembe a tüntetők, mindösszesen az épület általános, vallási jellege miatt támadták azt.

Június 1-jén reggel az USPP és az USSS (United States Secret Service – szövetségi rendőri szerv, kiemelt célja a kormányországi és személyvédelmi feladatok ellátása) mászásbiztos biztonsági védőkerítés felállítását kezdeményezte a Lafayette Park körül, melynek elhelyezéséhez szükségessé vált a terület tüntetőktől való megtisztítása. Ehhez többek közt a washingtoni Nemzeti Gárda (District of Columbia National Guard) alegységeit is felhasználták, melyek 17 óra 20 perckor foglalták el felállítási helyüket a park szélén. A művelet csak délután 18 óra 26 perckor vette kezdetét, és 18 óra 50 percre a Lafayette Park teljes területét a rendőri erők uralták.³⁰

19 óra 1 perckor jelent meg a Parkban Donald Trump, az Amerikai Egyesült Államok elnöke, hogy a tüntetőktől megtisztított, de a demonstráció okozta törmelékkel és szeméttel borított köztéren áthaladjon, a megrongált Szent János-templomhoz. Erről a szándékáról az USPP-t délután három és öt óra közt mint lehetőségről tájékoztatták az elnöki stáb tagjai. Eredetileg a tüntetők okozta rombolás megtekintése szerepelt az elnök tervei közt. Ezt egészítette ki egy fotózással, videófelvétellel a templomnál, mely 19 óra 9 perckor megtörtént meg, majd 19 óra 18 perckor az elnök vissza is érkezett a Fehér Házba. Este fél nyolckor megkezdték a mászásbiztos kerítés felépítését a Lafayette Park körül, melyet éjjel fél egyig befejezett az erre szerződött vállalkozó. A rendőrségi jelen-

²⁸ Mt 19,24–26.

²⁹ „The Presidents’ Pew – 54” elnevezésű ülőhely.

³⁰ Office of Inspector General 2021.

tés szerint ez utóbb telepített műszaki zár jelentősen hozzájárult a következő napok során a rendőri erők testi épségének védelméhez és a Fehér Ház körüli közrend fenntartásához. A jelentés megállapítja, hogy nem az elnök látogatása miatt távolították el a tüntetőket a parkból, hanem a műszaki zár (mászásbiztos kerítés) telepítése tette az akciót indokolttá. A hivatalos irat szerint az elnök csupán kihasználta a műveletben bekövetkező húszperces szünetet és ekkor eszközölte látogatását a Szent János-templomnál.³¹

Az USA egészében elterjedt és sok esetben kontrollálhatatlan (fosztogatásokba és gyújtogatásokba torkollott) utcai események megfékezése politikai szükségszerűséggé is vált. A közrend visszaállítását az USA elnöke a Lafayette Parkban történt rendőri akcióval kívánta demonstrálni. A rend megteremtése után a törvényre való hivatkozás érdekében Donald Trump a Szent Biblia egy példányának a megrongált Szent János-templom plébániaépülete előtti látványos felmutatásával teremtette meg saját szimbolikus tér(vissza)foglalását. Ez az aktus hatalmi jelképek közvetítésével üzent az ország népének, a politikai üzenetet vallási tartalommal ötvözve. Ezzel az égi és a földi törvény megtartójaként állította be magát, aki a legális erőszak használatát morálisan indokoltnak tartotta.

Trump eleve a „törvény és rend” elnökjelöltjeként kampányolt 2016-os elnökké választását megelőzően, valamint ezeket a szavakat posztolta ki Twitter-üzenetében 2020. május 31-én is. Június 2-án – a Lafayette Park kiürítése után – a Fehér Ház rózsakertjében (Rose Garden) tartott sajtótájékoztatót. Beszédében elítélte a napok óta zajló erőszakos tüntetéseket, felsorolva azokat a jelentős eseteket, ahol az erőszak újabb emberi áldozatokat és történelmi helyek rongálását jelentette. Így megemlítette a Szent János-templomot is. Kiemelte, hogy „Az Önök (számára) a törvény és rend elnöke vagyok” („I am your president of law and order”), valamint hangsúlyozta az elnöki esküjében foglaltak fontosságát. „Az első és legfőbb kötelességem elnökként az, hogy megvédjem nagyszerű országunkat és az amerikai népet. Megesküdtem, hogy fenntartom nemzetünk törvényeit – és pontosan azt is fogom tenni [...]”³² Ezzel a beszédet összekötötte az június 1-jén történt templomlátogatással és a park kiürítésével, mintegy megmagyarázta a tetteit, értelmezési keretet adott a szimbolikus térfoglalásának.

³¹ Uo.

³² CBS News 2020.

A Capitolium ostroma és bevétele

Az USA 2020-as elnökválasztási küzdelmében november 7-én megszülettek az első előzetes eredmények, akkor, amikor még több államban nem volt vége a szavazatok számlálásának. Ezek az eredmények azt mutatták, hogy a választást Joe Biden nyerte meg, mivel elegendő elektori szavazattal bírt az elnökké választáshoz. Donald Trump, az USA akkori elnöke bejelentette, hogy jogi úton kívánja tisztázni a választási eredmények hitelességének kérdését bizonyos államokban. Végül minden ilyen jogi keresetet elutasítottak vagy visszavontak. December 14-én megszülettek a végleges eredmények mind az ötven államban és Washington DC-ben is, melyek értelmében 306 elektori szavazattal a 232 ellenében Joe Biden nyerte a választást. Ezeket követően Trump elnök folyamatosan hangoztatta, hogy a választást ellopták tőle egy csalás következtében. Megnyilatkozásai 2021. január 6-ára fókuszáltak, amikor az USA elektori kollégiuma meghozta végső döntését a Kongresszus mindkét házában közös (együttes) ülésén. A szövetségi törvények szerint lehetséges lett volna az elektori kollégium döntését felülbírálni, úgy, hogy egyes államok elektorainak tanúsítványai ellen kifogást jelentenek be a Kongresszus tagjai (egy fő a képviselőházból és egy fő a szenátusból). Ilyenre csak kétszer akadt példa a 2020-ig eltelt 133 év alatt.³³

Trump radikális hívei – az ostromlók élcsapata

A szövetségi fővárosban lezajlott események nem voltak előzmény nélküliek, ugyanis 2020 végén több mint 68 esetben történt a választással szembeni tiltakozás a Trump-hívek részéről szövetségi törvényhozási (State Capitol) vagy más kormányzati épületeken belül.³⁴ Ebből 49 esetben a demonstráció a szavazás eredményének előzetes megállapítása és 2021. január 6. közétésett, míg kilenc eset már januárban történt. Michigan, Idaho, Arizona és Oregon államok Capitoliumaiban tüntető személyek részt vettek a szövetségi főváros Capitoliumának ostromában

³³ Committee on Homeland Security and Governmental Affairs, Committee on Rules and Administration (továbbiakban C.H.S.G.A. – C.R.A.) 2021.

³⁴ United States Congress House Select Committee to Investigate the January 6th Attack on the United States Capitol (Továbbiakban: US Congress Select Committee) 2022.

is.³⁵ A legközelebbi párhuzamot az Atlantában, az állami törvényhozás épületénél lejátszódott események jelentették, azonban ott a tömeg nem hajtott végre erőszakos térfoglalást 2020. november 18-án, az erre felhívó radikálisok uszítására sem. A georgiai eseményt Alex Jones radikális körökben népszerű médiaszemélyiség hirdette meg „Storm the Capitol” (Rohanjuk le a Capitoliumot!) néven november 16-án.³⁶

Trump elnökkel szimpatizáló csoportok január 6-ra tüntetéseket és felvonulásokat jelentettek be, míg Donald Trump január 5-én bejelentette, hogy beszédet fog mondani a „Save America” (Mentsük meg Amerikát!) gyűlésén a Fehér Ház közeli Ellipszis elnevezésű területen, amely légvonalban két kilométer távolságban található a Capitolium épületétől. Különböző radikális jobboldali csoportok vezetői és tagjai (Oath Keepers, Proud Boys, „Alex Jones people”, The Three [III] Percenters stb.)³⁷ 2021. január 5-én már Washingtonban tartózkodtak, egyeztettek és eligazítást tartottak a másnapi tervezett eseményekkel kapcsolatban.³⁸ A radikális csoportok a választási eredmények közzésétől kezdve az utcai erőszakot is számításba vevő aktív felkészülést folytattak. Ezeket különböző összeesküvés-elméletekre és választási csalásra hivatkozó narratívákra támaszkodva tették meg. Azonban az említett elméleteknek a metszéspontja megegyezett, méghozzá Trump elnök hatalomban tartása és az „ellene szervezett puccs” legyőzése. Ennek gyakorlati megfelelőjévé váltak január 6-i események. Jellemző, hogy az összeesküvés-elméleteket szimbolikus amerikai történelmi eseményekkel keverték, azokat példaként emlegetve. Így vált számukra az „1776” (az amerikai függetlenségi nyilatkozat kihirdetésének és a függetlenségi háború kitörésének éve) hívószóvá és jelképpé a január 6-i tüntetésre készülődve és a demonstráció során is. Az összeesküvés-elméleteknek kiváló táptalajt jelentett Trump elnök választási csalásról szóló hivatalos kommunikációja is.

A Trump elnök hatalomban maradását támogató radikális csoportok erősödésének kedvezett a politikai bizonytalanság, a politikai erőszak közterületi megjelenése, intenzitásának és gyakoriságának növekedése. Elsősorban a radikális baloldali, politikai célú erőszakot is alkalmazó csoportoknak (Antifa, BLM) a Trump-adminisztráció idején kifejtett tevé-

35 US Congress Select Committee 2022.

36 Uo.

37 A szerző fordításában; Eskütartók, Büszke fiúk, Alex Jones hívei, A három (III) százalékosok.

38 US Congress Select Committee 2022.

kenységére adott reakció vezetett a radikális jobboldali erőszakpotenciál szignifikáns megnyilvánulásához, mint amilyen a Capitolium ostroma volt.

A szimbolikus és tényleges térfoglalások egyik legfontosabb tényezői maguk a radikális politikai motivációval bíró csoportok. A Capitolium erőszakos bevétele utáni büntetőeljárások számából következtethetünk a különböző csoportok és szimpatizánsaik létszámára. Az események után két évvel a következő adatokat vizsgálhatjuk meg: 1000 személy ellen indult nyomozás, ítélethozatal 805 esetben történt a támadással összefüggésben. Egy-egy elkövető halmazati büntetést kapott általánosságban. 658 esetben szabtak ki a bíróságok különböző mértékű kárpót-lásfizetést, 582 esetben próbaidőt állapítottak meg. 414 esetben elzárást (börtönbüntetést), 266 esetben közösségi munkát, 162 esetben bírságot, 144 alkalommal pedig háziőrizetet ítélték meg.³⁹ A Proud Boys nevű szervezet szövetségi vezetőjét, Henry „Enrique” Tarriót szövetségi börtönben való 22 év elzárásra ítélték államellenes összeesküvés miatt. Társai: Ethan Nordean, Joseph Biggs, Zachary Rehl és Dominic Pezzola Proud Boys szervezeti vezetők 18, 17, 15 és 10 év börtönbüntetést kaptak.⁴⁰ Összességében azt láthatjuk, hogy kevesebb mint ezer fő vett részt bizonyíthatóan a Capitolium elfoglalásában, több mint négyszázan aktív résztvevői voltak az erőszakos térfoglalásnak. Tehát egy politikailag motivált, pár száz fős radikális csoport képes volt ideiglenesen megzavarni az Amerikai Egyesült Államok törvényhozásának működését, a köztársaság központi jelképének számító Capitolium épületének időszakos elfoglalásával.

Az ostrom eseményei időrendben

Már korán reggel gyülekezni kezdtek a tüntetők; az USCP (United States Capitol Police – Az Egyesült Államok Capitoliumi Rendőrsége) szerint 25 és 30 ezer fő közti tömeg volt jelen az Ellipszis területén 10 óra 30 perckor, valamint ekkor már tudomására jutott a rendőri szerveknek, hogy a rendezvény szervezői a tüntető tömeggel közös menetet terveznek a Capitoliumhoz az elnök beszéde után. A rendőrség több bejelentést ka-

³⁹ Kunzelman 2023.

⁴⁰ Office of Public Affairs 2023.

pott fegyveres személyekről és fegyverrel teli csomagokról is a városban. Délre megjelent mintegy kétszáz főnyi, Proud Boys militáns viselkedésű, szélsőjobboldali csoporthoz tartozó személy a Capitolium közelében, több más tüntetővel együtt. Trump elnök kicsivel dél előtt kezdte meg 75 perces beszédét, mely utalásokat tartalmazott a választási csalásra és biztatást a Capitolium épületéhez való vonulásra. A beszéd vége előtt a tömeg jelentősnek mondható része megindult a Pennsylvania Avenue-n a törvényhozás épülete felé. Egy órakor megkezdődött az épületet védő USCP rendőrei és a tüntetők közti küzdelem a Capitolium nyugati oldalánál található, biztonsági okokból lezárt területen, ahova a helyszínen rendelkezésre álló teljes USCP-állományt átirányították. Erősítést is kértek a városi rendőrség (Metropolitan Police Department, MPD) és az USSS (United States Secret Service) erőtől a capitoliumi rendőrség vezetői. A Nemzeti Gárda helyi erői bevetésének lehetőségét is felvetették ekkor. 13 óra 12 perckor fejezte be Trump elnök a beszédét az Ellipszisznél. Ebben a pillanatban kezdődött meg a vita az arizonai elektori kollégium szavazataival szembeni kifogások ügyében az épületben. A tüntetők ekkorra törték át a rendőrség védelmét az épület nyugati oldalán. A demonstrálók felmászta a falakra és az elnöki beiktatáshoz használt platformra is, hogy közelebb jussanak a bejáratokhoz. Murel Bowser, a város polgármestere ekkor (13 óra 34 perckor) kérelmezte a Nemzeti Gárda bevetését. 14 óra 10 perckor a tüntetők bejutottak az épületbe az egyik első emeleti ablakon keresztül, majd két fő kinyitotta belülről a közelben lévő bejárati ajtót is. A demonstrálók ellen bevetett füstbombák és könnygázspray-k hatástalanok voltak. 14 óra 13 perckor a szenátus szüneteltette ülését, majd 14 óra 18 perckor a képviselőház is így tett. Ekkor az alelnököt, Mike Pence-t és a kongresszusi vezetőket biztonságos helyre menekítették. 14 óra 43 perckor a tüntetők az épületen belül elérték a Speaker's Lobby helyiség üvegajtóit, ahonnan könnyen meg lehet közelíteni a képviselőházi üléstermet. Ekkor a betört üvegajtón bemászni készülő Ashli Babbit nevű, 35 éves fegyvertelen tüntető nőt lelőtte egy capitoliumi rendőr. Tíz percel később a tüntetők elérték a szenátus üléstermét is. A képviselőház ajtaját a capitoliumi rendőrök elbarikádozták és fegyvereikkel tartották távol a tüntetőket a bejárattól. Az utolsó képviselőket 14 óra 57 perckor evakuálták az ülésteremből. 15 órakor érkeztek meg a szövetségi ügynökségek erősítésként küldött erői, akik segítettek a képviselők további kiemenekítésében. A tüntetők épületből való kiűzése és a Capitolium vissza-

foglalása 16 óra 28 perckor valósult meg. A Nemzeti Gárda alegységei 17 óra 20 perckor kerültek bevetésre, 18 óra 14 perckor állt vissza a közrend a Capitolium épületében és a köré vont biztonsági területen. Pontosan 20 órakor folytatódhatott a munka a törvényhozás épületében, ekkor gyűlt össze újra a szenátus, majd egy óra múlva a képviselőház is dolgozhatott tovább. Az arizonai és pennsylvaniai elektori kollégiummal szembeni kifogásokat elvetették, majd közös ülésen, január 7-én hajnali 3 óra 42 perckor formálisan is kihírdették Joseph Biden elnökjelölt és Kamala Harris alelnökjelölt győzelmét a 2020-as amerikai elnökválasztáson.⁴¹

A Capitolium bevétele történelmi vonatkozású vizsgálatban

2021. január 6-án történt erőszakos térfoglalási esemény a Capitolium elfoglalásának céljával az USA történelmében eddig az egyetlen szervezett, csoportos támadás 1814 augusztusa óta, amikor a brit haderő elfoglalta és felégette a törvényhozás épületét az elnök házával és más kormányépületekkel együtt.⁴² Azonban a parlamentek, törvényhozás helyeinek jelképes és tényleges elfoglalása az antikvitás óta előforduló eseménynek számít. Ezeknek négy alapvető formáját lehet megkülönböztetni. Az első a fent is említett, idegen haderő által egy ország parlamentjének megszállása, amire a leghíresebb példa a második világháború végét is szimbolizáló esemény, az 1933-as leégése óta használatba nem vett, romos berlini Reichstag tetejére egy szovjet katonai alakulat zászlajának (majd propagandaokokból a Szovjetunió állami zászlajának) kitűzése. A második csoportot a katonai puccsok jelentik, mint amilyen az 1981. február 23-i madridi katonai puccskísérlet volt. Idesorolható a moszkvai parlament, az egykori Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának, közismert nevén a „Fehér ház” épületének harckocsikkal való lövetése Jelcin elnök által 1993. október 4-én. A harmadik csoportot a fegyveres felkelésbe forduló, forradalmi jellegű foglalások jelentik, amelyeknek klasszikus példája a Tuileriák 1792-es ostroma, vagy Frankfurtban a parlamentként szolgáló

⁴¹ C.H.S.G.A. – C.R.A 2021.

⁴² Sherman 2021.

egyházi épület, a Paulskirche erőszakos meghódítási kísérlete 1848 szeptember 18-én.⁴³ A negyedik csoportot az általában fegyvertelen tömeg általi parlamentostromok vagy kísérletek jelentik. Kifejezetten választási csalásra, elcsalt választásra való hivatkozás miatt történt ilyen erőszakos térfoglalás Szkopjében 2001-ben, Tbilisziben 2003-ban és 2019-ben, Kínában 2009-ben, Bagdadban 2016-ban és Biskekben 2020-ban is.⁴⁴

Trump revánsa?

A Capitolium épületének emberélet árán való elfoglalása, szimbolikus és erőszakos térfoglalása jelképes politikai revánsként értelmezhető. A 2020-as év politikai frusztrációját a Covid19-járványhelyzet politikai intézkedésekkel való kezeléséből fakadó problémák alapozták meg. A George Floyd halála okán elszabadult tüntetések szereplői magukat is áldozatnak tekintették a politikai és gazdasági bizonytalanság közepette. A demonstrációkból fakadó törvényellenes magatartás megfékezése komoly erőfeszítésébe tellett a Trump-adminisztrációnak. A közterületi káoszt a Demokrata Párt használta ki jobban politikailag, sikeresen lovagolta meg a válságév okozta elégedetlenséget. A visszaélésektől (levél-szavazatok esete) és hibáktól nem mentes USA-béli választási rendszer problémás működése és az újválasztás várható elmaradása arra sarkallta Trump elnököt, hogy politikai ellenfeleinek ártó kommunikációs narratívát közvetítsen hívei felé és a választás eredményének jogi úton való megváltoztatását eszközölje. Ennek sikertelensége után próbálkozott Mike Pence alelnök meggyőzésével. Számára két lehetőséget ajánlott fel. Január 6-án a két ház közös ülésén utasítsa el a Biden megválasztását óhajtó elektorokat, aminek következtében a Trump elnököt választó elektorok kerülnének többségbe. A másik lehetőség szerint Pence időben elhúzhatná a választás eredményének megállapítására összehívott ülést, hogy az állami törvényhozóknak legyen idejük akár új (Trump elnököt választó) elektorok kijelölésére és elfogadására. Ezzel Trump megsértette az 1887-es elektori számlálási törvényt.⁴⁵

⁴³ Miller 2021.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ US Congress Select Committee 2022.

Miután Pence meggyőzése sokadjára sem sikerült, Trump fokozta az alelnökre nehezedő nyilvánosság nyomását és nyilvánosan kihirdette, hogy az alelnök döntésétől függ Trump újraválasztása. Január 6-i beszédében az Ellipszisen a tömeg előtt elmondta, hogy „ha Mike Pence helyesen cselekszik, akkor mi nyerjük a választást”.⁴⁶ A tömeg Capitoliumhoz való küldésével akart Trump nyomást gyakorolni Pence-re, hogy változtassa meg döntését és az alkotmány helyett az elnök akaratához legyen inkább hűséges. Ez nem hatott, így Trump már arról értesítette Twitter-üzenetben támogatóit, köztük a Capitoliumot ostromló híveit is, hogy az épületben tartózkodó Pence nem hajlandó mellé állni. A 2022-es év elején lezajlott vizsgálatban David Carter bíró (U.S. District Judge) a Trump–Eastman-tervet – a választás eredményének befolyásolására született teóriát – úgy minősítette, hogy az egy „törvényes megerősítést kereső puccs volt”.⁴⁷

Trump a 2020-as év politikai erőszakkal teli megmozdulásaira való válaszul hasonló eszközzel élt és kommunikációjával sugalmazta radikális és tettere kész hívei számára az ostrom megvalósítását. Az elnökhöz hű tömeg így is tett; elfoglalták az Egyesült Államok Capitoliumának épületét. Jelképesen birtokba vették Trump radikális hívei, szimbolizálva a „mindenható nép” akaratát az épületből elmenekült „népképviselők” felett. Az épületfoglalásról és az ülésterembe való behatolásról készített felvételek körbejárták a világsajtót. Különös pikantériája volt a történelmi múlt megidézésének az, hogy jól dokumentált módon felbukkant egy konföderációs hadizászló is a Capitolium elfoglalása során, és azt vivője végig is hordozta az épületen belül.⁴⁸ Ez azért is érdekes, mert az amerikai polgárháború során sem sikerült a délieknek elfoglalniuk Washington városát, csupán a szövetségi körzet határait védő erődrendszerig jutottak el.⁴⁹ A hadizászlós jelenség önmagában is egyfajta szimbolikus ellentételezéseként szolgált azoknak a ledöntött és eltávolított konföderációs szobroknak, melyek a BLM-tüntetések következményeként kerültek le talpazatukról a 2020-as év során. További érdekessége volt az eseménynek az extravagáns jelmezekbe öltözött tüntetők megjelenése, ami szimbolizálta azt a mixtúrát, amelyet a különböző – egyébként az amerikai

⁴⁶ Uo. 429.

⁴⁷ Uo. 430.

⁴⁸ Cramer 2021.

⁴⁹ Battlefields.org [n. a.]

politika perifériáján található – radikális csoportok sokszor zavaros politikai hitvilága képviselt.

A legyőzött ellenfél fővárosában való „vezéri séta” példáját találhatjuk meg az amerikai polgárháborúhoz kapcsolódó eseményben, mikor Lincoln elnök sétát tett a déliek kiürített fővárosában, Richmondban. 1865. április 4-én felkereste a „konföderáció Fehér Házát”, Jefferson Davis lakhelyét, majd kocsiján városnézésre indult.⁵⁰ Ennek egyfajta analógiájaként tekinthetünk a győztes tüntetők Capitoliumban tett sétájára.

Emellett maga Washington DC mint a 19. században megtervezett főváros különleges jelképiséggel bír. Építésze, Pierre Charles L’Enfant történelmi korok építészetének válogatását, eklektikát alkalmazott, így hangsúlyosan érvényesül az ókor három nagy kultúrájának hatása is. Egyiptomot a Washington-émlékmű hatalmas obeliszkje idézi, míg a klasszikus görög építészetet az Akropolisz templomát utánzó Lincoln-émlékmű képviseli. Az ókori Róma a Pantheon-utánzatokban jelenik meg, így a Jefferson-émlékmű és a Capitolium kupolája belső kialakításának is ez a római templom adott ihletet. A Capitolium épületének általános stílusa azonban neoklasszicista, elhelyezésében a római példához hasonlóan egy nagyobb dombra épült a washingtoni középület is. A szövetségi törvényhozás központját Thomas Jefferson a nemzeti szolidaritás szimbólumaként képzelte el.⁵¹ Azonban az USA nagyhatalommá és politikai értelemben való birodalomná válásával együtt Washington DC egyfajta világfővárossá avansált a 20. század második felére. Ezért az erőszakos cselekmény az USA világhatalmi súlyának következtében is világhírű lett, szimbolizálta az amerikai politika megosztottságának szélsőségességét, Trump elnök revánsát és befolyását, az Egyesült Államok pillanatnyi megrendülését és belpolitikai egyensúlyvesztését. Ezenfelül Donald Trump elérte azt, hogy az ország közvéleménye hetekig nem az ő elnöki búcsújáról és elnökválasztási küzdelemben való alulmaradásáról beszélt, hanem a Capitolium ostromáról. A washingtoni kuliasszák közé helyezett forradalmi jellegű, szimbolikus térfoglalást azonban nem követte a demonstráció következtében kialakuló politikai rendszerváltás, csupán a törvényesnek ítélt választás következtében való elnökváltás.

50 National Park Service 2022.

51 Norton 1977.

Összegzés

Szimbolikus tér az a közeg, melyben az emberi jelképképzés eredményeképpen létrehozott szimbólumok hatásukat kifejteni képesek. Ez a közeg azonban nem korlátozódik a fizikai térre, hanem az azzal kölcsönhatásban létező emberi imaginációval együtt alkotja a szimbólumok hatókörét. Azonban a jelképképzés nemcsak statikus, hanem dinamikus lehet. Tehát nem csupán egy már létrehozott szimbólum képes hatását kifejteni, hanem maga az alkotás folyamata is jelképszerű. Egy-egy szimbólum vagy jelképszerű cselekmény megítélése és értékelése folyamatos változásban van a befogadó közeg átalakulásának hatására. Mivel a politika alanya és tárgya is végső soron az ember, így az ember képzelete az a közeg, ahol a szimbólum hatása érvényesül. Ennek az imaginációnak a megragadása és uralása a politika fő manipulációs célja. Ennek eszköze a jelkép, amely jelentéskomplexumként hordozza a befolyásolás lényegi elemeit közvetítő információkat. Ilyen jelentéskomplexumként értékelhetjük magát a teret, amit az emberi képzelet alkot meg és rendez be saját igényei alapján. A tér így Lefebvre alapján egy társadalmi terméként jelenik meg.⁵² Ennek a térnek azonban a jelentése megváltoztatható bizonyos használati módok szabályozása, szobor- és képképzés (vagy rombolás), az architektúra vagy az oda köthető emlékezet különböző cselekmények segítségével való megváltoztatásával. A szimbolikus tér elfoglalása pontosan ilyen politikai tettként képes hatást gyakorolni.

A törvényes és törvénytelen erőszakkal való szimbolikus térfoglalásra hozott és politikailag is felhasznált, felülről vezérelt (tehát az állami hierarchiát alkotó intézményrendszer valamely tagjának segítségével) példát ismertettem munkámban. A Lafayette Park és a Capitolium esetében is Donald Trump a politikai erőszakot is mint jelképszerű eszközt használta fel politikai üzeneteinek a célba juttatásához. Ezeket egyfajta reakcióként használta a 2020-as erőszakos BLM-tüntetések okozta jelképszerű erőszaköbbllet ellensúlyozásaképp. Azonban míg a Lafayette Parknál a rendvédelmi és katonai alegységek törvényes módon alkalmaztak erőszakot, addig a Capitolium esetében mindez a radikális hívek által már illegális módon történt meg. Az elnök politikai célja így az erőszak ténylegességéből fakadó üzenet közvetítése és a nép képzeletének megragadása volt

⁵² Lefebvre 1991.

a szimbolikus tér meghódítása, valamint személyes hatalma demonstrálásának érdekében. Azonban ennek az üzenetnek volt egy hosszú távú hatása is, mely a politika önmagán túlmutató cselekményében érhető tetten, a történelemben való bevonulás kikényszerítéseként.

Irodalom

- Basu, T. 2015: *Black Lives Matter Activists Disrupt Bernie Sanders Speech*. <https://time.com/3989917/black-lives-matter-protest-bernie-sanders-seattle/>
- Battlefields.org [n. a.]: *Fort Stevens*. <https://www.battlefields.org/learn/civil-war/battles/fort-stevens>
- Berki, M. 2015: A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 29. évf., 2. szám. Budapest, Eötvös Loránd Kutatói Hálózat.
- Bodó, J. – Biró, A. Z. 1993: Szimbolikus térfoglalási eljárások. *Antropológiai Műhely*, 1:2. Csíkszereda, KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, 57–85.
- Bourdieu, P. 1989: Social space and symbolic power. In *Sociological Theory*, 7 (1): Washington, DC. American Sociological Association, 14–25.
- Brewer, J. 2020: *Democrats embraced Black Lives Matter as a slogan. But does Biden have a plan to make it real?* <https://www.washingtonpost.com/elections/2020/08/21/democrats-embraced-black-lives-matter-slogan-does-biden-have-plan-make-it-real/>
- Cassirer, E. 1944: *An Essay on Man. An introduction to a Philosophy of Human Culture*. New Haven, Yale University Press.
- Cassirer, E. 1955: *The philosophy of symbolic forms*. New Haven, Yale University Press.
- CBS News 2020: *Trump: "I am your president of law and order"*. [Videó]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=1V46jPtj31s>
- Clausewitz, C. von 2013: *A háborúról*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- Committee on Homeland Security and Governmental Affairs, Committee on Rules and Administration 2021: *Examining the U.S. Capitol Attack*. https://www.hsgac.senate.gov/imo/media/doc/HSGAC&RulesFullReport_ExaminingU.S.CapitolAttack.pdf
- Cramer, M. 2021: *Confederate Flag an Unnerving Sight in Capitol*. <https://www.nytimes.com/2021/01/09/us/politics/confederate-flag-capitol.html>
- Csejtei, D. – Juhász, A. 2009: *Oswald Spengler élete és filozófiája*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor Kiadó.
- Eligon, J. 2015: *One Slogan, Many Methods: Black Lives Matter Enters Politics*, <https://www.nytimes.com/2015/11/19/us/one-slogan-many-methods-black-lives-matter-enters-politics.html>
- Erőss, Á. 2018: *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárad példája*. Doktori disszertáció, ELTE.
- Heidegger, M. 1950: *A műalkotás eredete*. Budapest, Európa.
- Hobsbawm, E. 1983: Introduction: Inventing Traditions. In Hobsbawm, E. – Ranger, T. (szerk.) *The Invention of Tradition*. Cambridge – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney, Cambridge University Press, 1–14.

- Kunzelman, M. 2023: *Explainer: Capitol riot investigation growing 2 years later*. <https://apnews.com/article/politics-legal-proceedings-crime-new-york-city-donald-trump-7aae07e-782e884167579dc9d4b7a4100>
- Lefebvre, H. 1991: *The production of space*. Oxford, Blackwell.
- Matusitz, J. A. 2015: *Symbolism in terrorism. Motivation, communication, and behaviour*. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers.
- Miller, M. 2021: *Go once to Darmstadt! – Let's walk down Pennsylvania Avenue*. <https://www.dhm.de/blog/2021/01/20/the-long-history-of-storming-parliament-buildings/>
- National Park Service 2022: *Lincoln's Visit to Richmond*. <https://www.nps.gov/rich/learn/historyculture/lincvisit.htm>
- Norberg-Schulz, C. 1965: *Intentions in Architecture*. Cambridge, MA, MIT Press.
- Norton, P. F. 1977: *Latrobe, Jefferson and the National Capitol*. New York, Garland.
- Office of Inspector General U.S. Department of the Interior 2021: *Review of U.S. Park Police Actions at Lafayette Park*. <https://www.oversight.gov/sites/default/files/oig-reports/DOI/SpecialReviewUSPPActionsAtLafayetteParkPublic.pdf>
- Office of Public Affairs 2023: *Proud Boys Leader Sentenced to 22 Years in Prison for Seditious Conspiracy and Other Charges Related to U.S. Capitol Breach*. <https://www.justice.gov/opa/pr/proud-boys-leader-sentenced-22-years-prison-seditious-conspiracy-and-other-charges-related>
- Peirce, C. S. 1902: *Logic as Semiotic: The Theory of Signs*. In *Philosophical Writings*. Mineola, Dover Publications.
- Sherman, A. 2021: *A history of breaches and violence at the US Capitol*. <https://www.politifact.com/article/2021/jan/07/history-breaches-and-violence-us-capitol/>
- Soja, E. 1996: *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Oxford, Blackwell.
- Soja, E. 1999: *Thirdspace. Expanding the scope of the geographical imagination*. In Massey, D. – Allen, J. – Sarre, P. (szerk.) *Human geography today*. Oxford, Blackwell, 260–278.
- Spengler, O. 1995: *A Nyugat alkonya (A világtörténelem morfológiájának körvonalai)*. Budapest, Európa.
- United States Congress. House Select Committee to Investigate the January 6th Attack on the United States Capitol 2022: *FINAL REPORT Select Committee to Investigate the January 6th Attack on the United States Capitol* <https://www.hsdl.org/c/view?docid=873819>
- Vajda, A. 2016: *Hagyomány, örökség, érték. A hagyomány használatának változó kontextusai*. In Jakab, A. Zs. – Vajda, A. (szerk.) *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 21–58.
- Zahorán, Cs. 2016: *Trikolórok, farkasok és turulok földje. Magyar és román szimbolikus gyakorlatok Erdélyben 1989 után*. *Regio*, 24: 1. Budapest, MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 226–281.

CZOPF ÁRON

Az európai értékek alkonya

The twilight of European values

Absztrakt

Az „európai értékeket” övező uniós vitákat az univerzalizmus és a relativizmus kölcsönhatása határozza meg. Amennyire egyetemesek ezek az értékek, épp annyira kérdéses a mibenlétük és eszmetörténeti helyzetük. A jelen tanulmány célja, hogy elhelyezze az európai értékek diskurzusát a nyugati gondolkodástörténet főbb tendenciái között, és hogy megvilágítsa a poszt-metafizikai gondolkodás, az értékdiskurzus feléledése és a késő modern erkölcsi gondolkodás strukturális rendezetlensége között mutatkozó összefüggéseket.

Kulcsszavak: európai értékek, európai integráció, univerzalizmus, relativizmus, posztmetafizikai gondolkodás, posztkeresztény állapot, metapolitika, a gyanú hermeneutikája, az értékek zsarnoksága, értékfilozófia

Abstract

The current debates around 'European values' in the EU are characterised by the interplay of universalism and relativism. As universal as these values are, their very essence and intellectual background remain in question. The aim of this paper is to situate the discourse of European values within the main trends in the history of Western thought and to shed light on the connections between post-metaphysical thought, the revival of the discourse of values and the structural disorder of late modern moral thinking.

Keywords: European values, European integration, universalism, relativism, post-metaphysical thinking, post-Christian condition, metapolitics, hermeneutics of suspicion, tyranny of values, value theory

A sokszínűség szerves részét képezi hagyományos Európa-képünknek. Nemcsak a kontinens kulturális és etnikai összetettsége vagy földrajzi tagoltsága utal erre, hanem még az európai integráció jelmondata – az „egyesülve a sokféleségben” – is, amely mintha azt sugallná, hogy európai kultúrkör önmagában nyugvó értéknek tartja a létformák sokszínűségét, a tagoltságot és az egyest, hogy az individualitás akarásában ragadja meg a szépséget, és hogy bölcsen, szinte még a széltől is óvja az eldönthetetlen

viták nyomán állított határvonalakat. Ezek a megfontolások természetesen éppúgy a politikai poézis körébe tartoznak, mint a középiskolai földrajz-könyvek unióról szóló fejezetei, amelyek bővelkednek a fentiekhez hasonló patetikus mondatokban. Emellett úgy tűnik, hogy az európai értékek diskurzusa – erkölcsi gondolkodásunk Arnold Gehlen által leírt „kóros duzzanata” (*Moralhypertrophie*)¹ folytán – általában parttalan etikai vitákra, szüntelen állásfoglalásra készíti a politikusokat és a közvélemény más alakítóit. Sokan érzik úgy, hogy színt kell vallaniuk: hisznek vagy sem az európai értékekben? Ennek a diskurzusnak megvannak a maga filozófiai, erkölcselméleti és eszmetörténeti gyökerei, s mivel ezekre már ritkábban hivatkoznak, mint magukra az „európai értékekre”, a jelen tanulmány feladata a hiánypótlás: meg kell határozni, milyen szerepet tölt be az európai értékek diskurzusa a nyugati gondolkodástörténetben.

Az európaiságot övező pátoz elsősorban nem egyik vagy másik európai nemzet identitásához tartozik, hanem tudatos elköteleződést jelent bizonyos *egyetemesebb* értékek mellett. Európában ma azt tartják értéknek, ami univerzálisan „emberi” és túlmutat minden kulturális sajátosságon. Emellett megfigyelhető egy ezzel ellentétes tendencia is: az – európai értékek diskurzusát ugyancsak jellemző kulturális relativizmus légkörében – gyanú árnyéka vetül minden olyan normatív kijelentésre, amely teljes egészében mozgósíthatná az ember morális lényét. A világos értéktételezés közönséges és barbár gesztusnak számít az uniós etikettben. A relativizmust megkérdőjelező retorika, amely az abszolút tagadások és szuverén állítások tónusában szólal meg, éppúgy európaiatlannak számít, ahogy a konstitutív hatalom forradalmi nosztalgiáira visszautaló „populista” retorika. Egyfelől tehát az univerzalizmus, másfelől a relativizmus határozza meg az unió értékfogalmait.² Más szavakkal, az „európai értékek” meghatározása, illetve meghatározatlansága azért rendkívül problematikus, mert a szóban forgó értékeknek minden jel szerint az univerzalizmus és a relativizmus nászágyán kellene megfoganniuk.

1 Gehlen 2004, 141, 155.

2 A relativizmust az értékdiskurzus immanens jellegzetességének tekintjük. Ebben a tanulmányban nem az univerzalizmus ellenfogalmaként szerepel és nem vonatkoztatható kizárólag a nemzetállami partikularizmusra.

„Európai értékek”

Európa napjainkban egy eszmetörténeti léptékben is jelentős, bizonyos tekintetben pedig egyedülálló válságon megy keresztül, amely nem csupán színezi, hanem döntően meg is határozza eszmei arculatát. Az univerzalizmus és relativizmus összekapcsolódása döntő befolyást gyakorol azokra az ideológiai konfliktusokra, amelyeket eufemisztikusan csak „értékvitákként” emlegetünk. Ezt a hatást, tehát a részleges és az egyetemes nézőpontokban rejlő konfliktuspotenciált az „egyesülve a sokféleségben” jelszava is sejtenünk engedi. Termékeny összehasonlításra ad lehetőséget, ha megvizsgáljuk, milyen értelemben beszéltek „európai értékekről” az uniós integráció kezdete előtt. A második világháború előtti magyar sajtónyelvben az „európai értékek” kifejezés szinte kizárólag két tárgy körben volt használatos – kontinentális összefüggésben csak gazdasági és kulturális „értékekről” esett szó. Egyrészt tehát a kontinens kereskedelmi életében forgó vagyonelemekre és anyagi javakra utaltak az „európai értékek”, másrészt esztétikai minőségre és olyan tágabb értelemben vett szellemi teljesítményre, amelyet az európai kultúrkör sajátjának tekintettek. „Franciaország és Anglia gazdag” – írja például az *Ellenőr* című napilap egy 1879-ben megjelent cikkben, hozzátéve, hogy ezt azt jelenti, „Páris és London az európai értékek vérkeringésének két szivkamarája.”³ Hasonló összefüggésben a kereskedelmi, s jellemzően a tőzsdei hírekben találkozunk visszatérően az „európai értékek” fogalmával: többek között az európai értékek árfolyam-ingadozásáról,⁴ zuhanásáról,⁵ „mindenféle Európai értékek” amerikaiaknak történő eladásáról,⁶ és fix kamatozású európai értékekről olvashatunk.⁷

Az értékfogalom piaci eredetének nagy jelentősége van, hiszen az „érték” csak a gazdaságban és a jog egyes specifikus területein bír jól megragadható, egzakt jelentéssel. Olyan társadalmi alrendszerekben, melyeknek benső tendenciája, hogy közömbösítsék a jóról és rosszról alkotott erkölcsi nézeteinket. Jogilag kötelező érvénnyel a kártérítési jogban szok-

³ *Ellenőr*, 1879. március 21., 1.

⁴ *Uj Kelet*, 1923. július 4., 8.

⁵ *Brassói Friss Ujság*, 1936. március 17., 1.

⁶ *Erdélyi Lapok*, 1934. december 2., 11.

⁷ *Pesti Hirlap*, 1929. október 27., 13.

ták meghatározni az értékeket.⁸ Ebből a szempontból is figyelemre méltó a kortárs európai viták szóhasználata, azonban a gazdaság és a jog mellett volt egy harmadik terület is, ahol az európai értékek fogalma felbukkant. A régebbi idők nyilvánosságában még egyfajta esztétikai normativitást társítottak az európai értékek fogalmához. Így tartozhatott a magyar zenekultúra „az európai értékek legelső sorába”,⁹ így képviselhetek európai értéket egyes nyelvi-kulturális minőségek,¹⁰ és így beszélhetünk az irodalmi kánon értelmében is az európai értékek rendjéről.¹¹ És ez a szóhasználat nem korlátozódik a napilapok zsurnalizmusára, olyan szerzők írásaiban is megjelenik, mint Szerb Antal és Kállay Miklós. Szerb a magyar irodalomtörténet szerkezetében állapítja meg az európai és magyar értékek összefüggését: „A magyar értékek – írja – európai értékek”, ezért az irodalmi minőség nem a külföldieskedésből, de nem is a magyarkodásból fakad.¹² Az ugyancsak irodalmár és műfordító Kállay Miklós a filozófiai gondolkodás és az irodalmi alkotások meghatározó témáit tekinti európai értéknek. Egyik cikkében arról értekezik, hogy „Miguel de Unamunónál és José Ortega y Gassetnél teljesen átformálódik, sőt átérlik minden becsempészett európai érték spanyollá.”¹³ Itt a tiszta esztétizmus felől elmozdulunk politikai és általánosabb szellemi kategóriák felé.

Természetesen túlzás lenne azt állítani, hogy a második világháború előtti gondolkodók és olvasók mentális eszközkészletéből teljes mértékben hiányzott volna az európai értékek ethosza,¹⁴ de tézisünk szerint az etikai normativitás szerepe elhanyagolható a fentiekkel illusztrált, nagyjából gazdasági, kisebb részt pedig esztétikai értéktételezések mellett. Azért beszélünk illusztrációról, mert Európa szellemtörténeti képe sokkal szélesebb körben is hasonlóan mutat. Az „europäische Werte” német üzleti lapokban is gazdasági értelemben szerepelt, illetve visszatérően amerikai tőzsdei spekulációk híréhez kapcsolódott. Más országok-

8 Schmitt 2011, 14.

9 *Pesti Napló*, 1934. október 21., 22.

10 *Magyar Szemle*, 1905. szeptember 24., 311.

11 A *Keleti Ujság* egyik cikke szerint a könyvpiacra egyes kiadók félrevezető módon arról kívánják meggyőzni olvasóikat, hogy az általuk magyarra fordított külföldi írók „európai értékek”. *Keleti Ujság*, 1932. szeptember 25., 5.

12 Szerb 1932, 523.

13 Kállay 1936, 3.

14 Schütz Antal egyik írásában „a homo europaeus perennis szellemi arculatának jellemző vonásai” (személyesség, egyetemesség és „dialektikai szellem”) képviselik azokat a kulturális javakat, melyek balsorsát szerzőnk az „európai értékek” veszedelmének tartja. Schütz 1937, 264–265.

ban is hasonló volt tehát a helyzet. Ha viszont kifejezetten a kivételeket keressük, akkor az olasz sajtóban illet is találhatunk: a „scala dei valori europei” például nem gazdasági értékskálára utal, hanem az olasz labdarúgás fényes eredményeit jelzi és helyezi el az „európai értékeket” feltűnítő kontinentális eredménytáblán.¹⁵ De az ilyen szórványos kivételektől eltekintve megállapíthatjuk, hogy a napjaink gondolkodását meghatározó etikai értékfelfogás – legyen szó „európai értékekről” vagy „demokratikus értékekről” – egyaránt a *homo oeconomicus* mentalitására megy vissza. A neokantiánus zsargon legfeljebb csak színezi ezt a diskurzust. Összefoglalóan kijelenthetjük, hogy amikor az uniós integráció kezdete előtt európai értékekről beszéltek, többnyire egyszerűen pénzre gondoltak. Pontosán ez készítette állásfoglalásra az értékfilozófia kritikussait.

A gyanú mesterei

A kritika rendkívül szemléletes módon tárja fel a diskurzus rendjét, hiszen épp a 19. század két legnagyobb hatású gondolkodója problematizálta az értékekről való gondolkodást: Friedrich Nietzsche és Karl Marx. A morális értékek diskurzusát paradox módon épp az a Nietzsche tette népszerűvé,¹⁶ aki a korszak egész erényökonómiáját arisztokratikus megvetéssel sújtotta és le akarta rombolni. Érdeemes megjegyezni, hogy Zarat-husztrája először egy piactéren találkozott a tömeggel és ott kezdte hirdetni az embert fölülmúló ember tanát.¹⁷ Ebben egy klasszikus filozófiai toposz elevenedik meg, az *agora*, ahol a közösséget önreflexióra és politikai cselekvésre is lehet készíteni. Ugyanakkor Nietzsche mondanivalója szempontjából nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a saját eszmény iránti érzék hirdetőjét egy olyan helyen szólaltatta meg, ahol minden érték gazdát cserél, és alku tárgyává válik. A mű későbbi részében is visszatér ez a motívum, méghozzá a következő sorokban: „Ahol a magány véget ér, ott kezdődik a piac; ahol pedig a piac kezdődik, ott nagy színészek lármája és mérges legyek zümmögése kezdődik vele. A vi-

15 Contro i Rosso Crociati nostri maestri di un tempo Azzurri debbono riconfermare la loro superiorità. *Stampa sera*, 22 Ottobre 1936., 1. Megjegyzendő, hogy bár az általános képpel összhangot mutat, az olasz sajtóban viszonylag hamar átpolitizálódott az európai értékek fogalma.

16 Heidegger 2006, 198.

17 Nietzsche 2004, 18.

lág legjobb dolgai is értéktelenek, ha nincs, aki színre vigye őket; az ilyen színrevívő fajtát hívják úgy: nagy emberek.” Ha pedig ezzel a szemmel nézzük az értékek „piacát”, akkor nem a csereérték, és nem is a használati érték a fontos: az egyetlen kérdés az, hogy a hatalom akarása miként ölti magára az értékek álruháját. Nietzsche szerint nem maguk az értékek állnak a középpontban: „Új értékek *kitalálói* körül forog a világ!”¹⁸

A 20. század szédületének nézünk elébe. Minden érték átértékelésével (*Umwertung aller Werte*) Nietzsche olyan kihívást intézett a polgári kultúrához, amelyet nem lehetett válasz nélkül hagyni. Előbb az értékétika posztmetafizikai szofizmái terjedtek el, hogy azután az értéksemlegeség ethosza is elindulhasson máig tartó hódító útjára. A két tendencia minden ellenkező látszat ellenére ugyanabba az irányba tart, minthogy számos területen ma már az értéksemlegeség is értéknek minősül. És *ad absurdum*: ki merné vitatni az olyan értékek fontosságát, mint az értéksemlegeség? Látjuk tehát hogy a „jó” erkölcsi és metafizikai értelmezései Nietzsche várákozásainak megfelelően teret veszítettek az európai gondolkodásban, és az „érték” nem csupán bizonyos pontokon hajtott végre őrsváltást, hanem ma már hézagok nélkül tölti be az európai gondolkodás végeláthatatlanul ökonomizált horizontját. És Nietzsche személyében mégsem hirdethetünk győztest. Mint a Zarathusztrában olvashattuk, ő azt vallotta, az értékeknél sokkal fontosabb, hogy ki határozza meg őket. Jóllehet, követői azt mondanák, ez a nézet csupán az őszinte beszéd kezdetét jelentette a filozófiában, ennek hatása az európai értékek diskurzusában mégsem érhető tetten: sőt, pont az a pátosz maradt érintetlen, amelyen Nietzsche egész életében fáradhatatlanul (bár ezek szerint hiába) gúnyolódott.

Sajátos módon Marx is le kívánta leplezni az értékeken alapuló gondolkodás (úgy is, mint: „ideológia” és „hamistudat”) rejtett talapzatát. Az érték nála a szó neokantiánus ihletettséggű és fellengzősen polgári értelmében gyakorlatilag elő sem fordul, helyette gazdasági tényezőkre vonatkozik. Így Marx az érték két fajtáját különbözteti meg: a dolgok természetében rejlő *használati értéket* és a társadalmi fejlődés által megképzett, absztrakt, pusztán a társadalmi léttől függő *csereértéket*: „A dolog Wert-je valójában sajátos virtusa, míg csereértéke egészen független dologi minőségeitől.”¹⁹

¹⁸ Uo. 65. – kiemelés tőlem: C. Á.

¹⁹ Marx 1976, 266–267.

Ez az egyfelől ontologizáló – az értékek piacával szemben – gyanakvó álláspont végérvényesen ki is jelöli az „értékek” helyét a marxizmusban. Az elmélet következetes képviselőinek eszük ágában sem lett volna alapvető kommunista vagy marxista értéknek nevezni az egyenlőséget vagy a társadalmi igazságosságot. Ezeket a fogalmakat magától értetődő módon a polgári filozófiának kijáró gyanakvással méregették. A marxisták tisztában voltak azzal, hogy a kanti értékfogalom vagy más hasonló értékfilozófia átvétele óhatatlanul légiesítette volna a társadalmi lét materialista ontológiáját, egész addig, míg a marxizmust már alig lehetett volna megkülönböztetni attól, ami ellen a 19. század derekán harcot indított. Lukács György is ezt hangsúlyozta, amikor Marx értelmezése kapcsán két kedvezőtlen véletet bírálta: azokat, akik a kulturális felépítménnyel szemben a gazdasági élet tényösszefüggéseinek kölcsönöztek „értékhangsúlyt” (*Wertbetonung*); és azokat, akik éppen ellenkező irányba mozdultak el Marx elméletétől és a történelmi materializmus logikáját maguk mögött hagyván „a fejlődés ontológiailag megalapozott marxi fogalmából valamilyen értékejlődést [*Wertentwicklung*] csináltak.”²⁰ Az utóbbi intellektuális stratégiát választották azok az értelmiségiek, akik a kommunizmus idején még kézenfekvő módon a Szovjetuniót, a kilencvenes évektől viszont már egyre fokozódó intenzitással az Európai Uniót tartották hasonló történelmi szükségszerűség kifejeződésének. Ez a szellemi magatartás nem oka, csupán eszköze volt a szellemi irányváltásnak, a posztkommunista értelmiségnek következetes „ortodox” marxistaként még ma is piacellenes retorikát kellene folytatnia, az európai értékek és az egyre szorosabb integráció fejlődési modellje helyett ragaszkodva „a fejlődés ontológiailag megalapozott marxi fogalmához”. Másképp alakult: a csereérték, a piac és a történelem nyugati módon újrafogalmazott „igazsága” mindent elsőprő győzelmet aratott a posztkommunista elmékben.

Az értékek kérdésében az állítja egymás mellé a gyanú 19. századi mestereit – Nietzschét és Marxt –, ahogyan az érték eredendően piaci fogalmától elfordulnak. Ha kitarunk a gyanú minden kritikus szellemet rokonító testvériségében, a 20. század folyamán egy harmadik előkelő jövővényre leszünk figyelmesek – Heideggerre, akinek gondolatmenetében marxista és nietzscheánus szempontból sincsen semmi kivetnivaló. Pontosan azt hangsúlyozza, ami közös a két értékkritikában: a létre terhelt

²⁰ Lukács 1985, 174, vö.: Lukács 1986, 151–152.

értékhangsúlyok degradáló voltára hívja fel a figyelmet: „ha – írja – az érték nem engedi a létet annak a létnek lenni, amiként az maga a lét, akkor a vélt meghaladás a nihilizmus legelső beteljesítése. Hiszen a metafizika most már nemcsak a létet magát nem gondolja el, hanem a lét eme nem-gondolása abba a látszatba burkolózik, hogy amikor a létet értéknek tekinti, akkor a leginkább méltó módon gondolja el, úgy hogy minden rákérdezés a létre fölöslegessé válik. [...] Az utolsó csapás Istenre és az értékfeletti világra abban áll, hogy Isten [...] legfőbb értékévé alacsonyodik.”²¹

A politeizmus visszatérése

Nietzsche *Requiem aeternam deója* végső elemzésben nem többet és nem is kevesebbet jelent, mint a legfőbb értékek elértéktelenedését. Az utókor felületességére vall, hogy jobbra az istenhalál gondolatának szédületében nem veszi észre – talán nem is akarja észrevenni –, hogy Isten ebben az összefüggésben „csak” legfőbb értékékként hal meg. Az európai értékekről szóló posztmetafizikai diskurzus kiindulópontját éppen az az elképzelés jelenti, amely szerint a legfőbb jónak mint valamely fenyegető totalitásra irányuló gondolkodás sugallatának mindörökre elgondolhatatlanná kell válnia, ezért hát – igen, mi öltük meg. Mielőtt az értékek rendjét uráló abszolútum kriptájában rázendítene az „örök nyugodalmat Istennek” gyászénekére a *Vidám tudományban* a nietzschei nihilizmus-élményt megfogalmazó őrült, előbb még lámpást gyújt és Istent keresve végzetes felismerésének helyére – a *piacra* szalad.²² Tárgyunk szempontjából semmiképpen sem tekinthetjük mellékesnek ezt a körülményt. Az erkölcsi gondolkodás zajtalan összeomlása, melyre csupán egy őrült kiáltásai miatt leszünk figyelmesek, az értékek önreferenciális diskurzusának nyit teret. Mint köztudott, Nietzsche minden kétséget kizáró tényként jelentette be Isten halálát – de a legfőbb értékévé alacsonyított Isten halálát jelentette bel! Nem véletlen, hogy ezt a filozófiatörténeti fejleményt (a *Zarathustrában* és a *Vidám tudományban* is) feltétlenül egy piactéren kellett kihirdetni: itt még a metafizikai kategóriák is viszonylagossá válnak,

²¹ Heidegger 2006, 225.

²² Nietzsche 2018, 118 [§125].

a legfőbb jó pedig átfordul a javak szabályozatlanul burjánzó pluralitásába. Szabad a vásár!

Keresve sem találhatnánk jobb példát a legfőbb jóra vonatkozó nézetek objektív rendezetlenségére Cicero *De finibus bonorum et malorum* (A legfőbb jóról és rosszról) című művének utóéleténél. Ez a könyv napjainkban leginkább már csak azért él a köztudatban – ha egyáltalán! –, mert a nyomdászok ennek egyik bekezdéséből keverték ki a betűtípusok tesztelésére használt „lorem ipsumot”. Hogy világos legyen: a társadalmi lét és az emberi élet értelemadó céljára irányuló kérdésből lett a lorem ipsum, vagyis a legfőbb jóra irányuló filozófiai vizsgálódásból a jelenkor azt az értelmetlen szöveget örökölte, amelyet pusztán formai alakzatainak változatossága és véletlenszerűsége miatt használnak, s még azt is külön érdemének tekintik, hogy tartalmával nem vonja el a tipográfusok figyelmét. Körülbelül ennyivel vagyunk túl azokon a kontextusokon, amelyekben erkölcsi eredetű fogalmaink megőrizhetnék vagy visszanyerhetnék az értelmüket.²³ Mindazonáltal Cicero természetesen történelmünk, az európai történelem része, és műve a „tartalmától függetlenül” is hozzátartozik Európa kulturális örökségéhez. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy bár a legfőbb jóra irányuló kérdés nem része az európai értékek diskurzusának, az ebből kikevert értelmetlen szöveget, a lorem ipsumot bizonyos értelemben lehet „európai értéknek” tekinteni. Annál is inkább, mivel értéként lényegében bármi tételezhető. Magát a jóra irányuló kérdést azért kell kirekeszteni az európai értékek köréből, mert – ami Nietzsche problémáját is illeti – ma szinte lehetetlen egyfajta „érték-monoteizmus” megteremtésének igényével elgondolni Isten visszatérését, legfeljebb egyes „vallási értékek” vagy inkább a lelkiismereti és vallásszabadság elve nyerhetnek bebocsátást az európai értékek panteonjába.²⁴

A kereszténységből származtatott posztmetafizikai „értékek” természetesen ma is jelen vannak Európa szellemi vérkeringésében és fontos szerepet töltenek be az európai értékek diskurzusaiban. Gianni Vattimo ilyen értéknek tekinti a testvériséget, a szeretetet és az erőszakmentességet, amelyek – tehetjük hozzá – éppúgy tekinthetők humanista értékek-

²³ MacIntyre 1999.

²⁴ Joseph de Maistre élénk képekkel festi elénk Krisztus győzedelmes belépését az európai Pantheonba: „Látom, mint lép Krisztus a Pantheonba evangélistái, apostolai, a szent atyák, vértanúk és hitvallók kíséretében, hasonlólag a győzedelmes királyhoz, ki nagyjai kíséretében lép legyőzött és megsemmisített ellensége székvárosába. Láttára valamennyi emberisten eltűnik az Isten-ember előtt.” De Maistre 1867, 408.

nek is, mindenesetre valóban túléltek a metafizika Istenének trónfosztását, akkor is, ha jelentésük némiképp bizonytalanná vált.²⁵ Az európai *modus vivendi* egyaránt megköveteli az értékek bizonyos mértékű homályosságát és pluralitását, s ezt a kereszténységre való nyílt hivatkozással könnyű lenne tönkretenni – általában így igazolják a fennálló értékdiskurzus rendezetlenségét és meghatározatlanságát. Hans Kelsen nem véletlenül állítja, hogy egy adott politikai hitvallás által felállított érték viszonylagossága feltétlenül szükségessé teszi a politikai abszolutizmus tagadását.²⁶ Bármiféle megváltásigény vagy az isteni szuverenitás – mint egy abszolút, tehát semmi másból nem származtatható hatalom képzelete – értelemszerűen bomlasztóan hatna az értékek közös piacára. Az így előállt helyzet tehát inkább a politeizmusra emlékeztet, amely a relativizmus és univerzalizmus összeházasításának egyetlen hozzávetőleges történelmi előképe.

Max Weber legkülönbözőbb műveiben kapcsolja össze a politeizmust az értékek agonisztikus természetével.²⁷ *A tudomány mint hivatásban* például arról ír, hogy a racionalizált világkép hátterében „a sok különféle rend és érték istenei vívnak egymással” harcot: „A sok régi isten, megfosztva varázsától és ezért személytelen hatalom alakját öltve kiszáll a sírjából, hatalomra tör életünk felett és újra megkezdni örök harcát.” Weber szerint „tudományosan” lehetetlen dönteni például a német és a francia kultúra értéke között, mert „itt is különböző istenek állnak egymással harcban, és pedig mindörökre”.²⁸ Ha igaz a modern racionalizmus és a nemzeti mozgalmak fénykorára mindaz, amiről Weber beszél, még inkább igaz ma, amikor a relativizmus elve és a különféle értékek fontosságának hangoztatása olyan könnyen járnak kéz a kézben. Kétségtelen, hogy a politika *agonisztikus* szemlélete tér vissza napjainkban.²⁹ Ezt a benyomást erősíti a nemzeti partikularista hagyomány visszatérése és általános erősödése is.

Azzal kezdtük ezt a tanulmányt, hogy a sokszínűségére büszke Európa önértéknek tartja a dolgok és elvek pluralitását. Most ebből vezetjük le

25 Vattimo 2002, 24.

26 Kelsen 1925, 370.

27 A jelen tanulmányban idézettekén kívül lásd: Weber 1998, különösen itt: 89, illetve lásd még Weber 2007, 221.

28 Weber 1970, 147–148.

29 Mouffe 2021.

a kortárs értékfilozófia politeisztikus jellegét. Ha nem is a francia vagy a német kultúra gényusa emelkedik Európa egére, azért az európai értékek többes száma jelzi, hogy Weber helyesen ítélte meg a gondolkodás *polimitikus* elemeinek újrakeringését a jelenben. Olyan gondolkodók, mint Odo Marquard, is meg lennének békélve azzal, ha az értékek, elbeszélések és mindenféle nem azonosságok szabadon tenyészhetnének az ismét mitizálódó politikai és történeti gondolkodás végeláthatatlan mezőin.³⁰ Talán ez – ahogy Vattimo írja – lehetőséget adhat régi, premodern kérdéseknek is, hogy a gondolkodásunk felszínére törhessenek.³¹ Mi a legfőbb jó? Mi végre élünk – vagyis mi a *teloszunk*? Mi a közjó? Mi az értelem? És Nietzsche modorában kérdeve: „Mi az, hogy szerelem? Mi az, hogy teremtés? Mi az, hogy vágy? Mi az, hogy csillag?”³² A magunk részéről kételkedünk abban, hogy az értékfilozófia vagy a kulturális relativizmus teret adhatna a jóra irányuló kérdésnek vagy bármilyen olyan elbeszélésnek, amely az igazság kritériumát ismét érvényesítené a politikában. Úgy tűnik, ehhez nem is kapcsolódik érdek, hiszen a közjó bármilyen egzakt meghatározása egy csapásra véget vetne az európai értékek jelenlegi diskurzusának.

A posztkeresztény állapot

Nietzsche filozófiája kapcsán már érintettük a posztkeresztény állapot kérdését. Ezzel kapcsolatban viszont annyi adósságunk biztosan maradt, hogy világossá tegyünk egy különbséget: Isten haláláról beszélni *filozófia*; Istent európai értékke nyilvánítani viszont *blaszfémia* lenne. Láthattuk, hogy Nietzsche mellett Heidegger is erre a következtetésre jutott. A kereszténységtől ugyanis legkevésbé sem idegen az a gondolat, hogy egy isteni személy meghaljon, hívei ellenben kevés dolgot utasítottak el olyan engesztelhetetlenül, mint a semmi másból nem származtatható legmagasabb realitásnak, a végső létalapnak, s egyúttal: a megváltónak mindenféle immanens természeti, társadalmi vagy kulturális értékekkel való összekeverését – tehát a relativizálását. Ez a keresztény álláspont kezdetektől kifejezésre jutott, különösen a római birodalom politeizmusával szemben, amely kész lett volna beilleszteni panteonjába Jézust, mint

³⁰ Marquard 2001, 75–100.

³¹ Vattimo 2002, 7–8.

³² Nietzsche 2004, 23.

keleti gyógyítót, ha a kizárólagosság igényével nem jelentett volna fenyegetést a birodalom polgárainak normatudatát tápláló kultuszközösségre. A keresztények azonban ilyen kompromisszumokra nem voltak hajlandók. Nem azt állították, hogy Jézus – a császárhoz hasonlóan – egy isten fia (*divi filius*), hanem azt, hogy az egyetlen Isten egyszülött fia (*unigenitus dei filius*). És ezzel olyan kihívás elé állították a római birodalom alapjában véve türelmes, nyitott szellemű és integratív politeizmusát, amelynek az nem tudott megfelelni. Ez indította Edward Gibbont arra, hogy megfogalmazza széles körben vitatott tézisé, miszerint a kereszténység okozta a római birodalom bukását azáltal, hogy eltörölte a politeista római vallást, amely a császár isteni személyén keresztül egyetlen hatalmas kultuszközösséggé egyesítette a birodalmat. Figyeljük meg, hogy a szekuláris beállítottságú Gibbon a konstantini fordulatban olyasvalaminek a végét siratta, ami politeisztikus struktúrájában és társadalmi funkcióját tekintve is az európai értékek diskurzusára emlékeztet: „A római világban uralkodó különböző kultuszokat a nép egyformán igaznak, a filozófusok egyformán hamisnak, a magistratusok pedig egyaránt hasznosnak tartották.”³³

Sokak szerint a politeizmus struktúrái a 19. században tértek vissza, amikor Európa népeiből előtört a nemzeti génuszok iránti elragadtatás. A függetlenségi mozgalmak allegorikus utalásokat tettek a többistenhithez kapcsolódó világképre, és a hasonló szimbólumrendszert használó civil vallások is látványosan erőre kaptak. A filozófia úgyszólván egybefonódott a korszellemmel, amikor ugyanis Nietzsche úgy érezte, hogy ideje lezárni a monoteizmus korszakát és meghirdetni az új istenek születését, Európában már javában zajlott az új *teogónia*. Weber is a 19. század szellemi összefüggéseire tekintett vissza, amikor a régi istenek feltámadásáról írt. Ugyanakkor hiba lenne a posztkeresztény államot a 19. századtól kezdődően számba venni, hiszen a gondolkodás politeisztikus struktúrái jóval korábban hódítottak teret. A 19. század küszöbén már csupán romantikus nosztalgia tárgyát képezte a keresztény Európa univerzalista egységeszméje. Chateaubriand *A kereszténység szelleme* (1802) című művében már egy posztkeresztény Európa szellemi légköréből csodálkozik rá a kereszténység egykori egységesítő szerepére. „Ha léteznék Európában egy törvényszék, mely Isten nevében ítélne a nemzetek és fejedelmek

³³ Gibbon 1854, 34.

fölött, és megakadályozná a harcokat és forradalmakat, e törvényszék volna a politika remeke és a társadalmi tökéletesedés legmagasabb foka: a pápák azon befolyás által, melyet a keresztény világra gyakoroltak, már azon ponton állottak, hogy e szép álmodat valósítsák.”³⁴ Hasonló képet fest Európa keresztény egységéről a romantika másik nagy képviselője, Novalis is *A kereszténység, avagy Európa* (1799) című esszéjében: „Szép és ragyogó korszak volt, midőn Európa keresztény ország volt, midőn egy kereszténység népesítette be ezt az emberi világrészt, egy nagy közös érdek fogta össze az egyház e tágas birodalmának legfélreesőbb provinciáit is.”³⁵ Mivel az idézett szerzők saját korukat bizonyos értelemben már egy posztkeresztény állapot részeként élték meg, felvetődik a kérdés, hogy mikortól számíthatjuk ezt a posztkeresztény állapotot.

Ha szemügyre vesszük Chateaubriand és Novalis kritikáját, feltűnő, hogy mindkettő a harmincéves háború után létrejött vesztfáliai európai rendre van kiélezve. Függetlenül attól, hogy a megelőző állapotokat ténylegesen mennyire hatotta át a kereszténység szelleme, illetve mennyire tekinthető a keresztény kultúra Európa sajátjának, a középkor katolikus univerzalizmusának lényege az volt, hogy a transzcendens igazságra, valamint annak interpretációjára támasztott egyetemes igény a kulturális sajátosságok fölött uralkodott – szellemi struktúrája nem tekinthető politeisztikusnak, mert rendszerének metafizikai magvát illetően nem ismert viszonylagosságot. Ezt a politikai teológiaként is elemezhető gondolkodásmódot nem a 19. század forradalmi és szellemáramlatai bontották meg, hanem a harmincéves háborút követő változások. Ebben a periódusban ugyanis a keresztény teológiától elforduló gondolkodást „egy semleges szféra” utáni vágy hajtotta: az a törekvés, hogy az állami főhatalom a béke és a stabilitás érdekében felülemelkedjen a teológiai vitákon.³⁶ Ekkor az emberiség üdvvárákozásait alárendelték a területi elvnek, a vallási polgárháborúban tomboló eszkatologikus késztetéseket megkötötték a világi hatalom tömör rendjében. Kiszélesítették a vallási szempontból semlegesített politika terrénumát s ezzel megtörték a vallás elsőségét.³⁷ Carl Schmitt az így körvonalazódó modern államkonceptiót Dosztojevskij nagy inkvizitorához hasonlította, mivel szerinte a főhatalomnak ez

34 Chateaubriand 1881, 314.

35 Novalis 1991, 625.

36 Schmitt 2002, 62.

37 Koselleck 2016, 28.

a modern felfogása is ártalmatlanná (*unschädlich*) akarja tenni Krisztus hatását a politikai szférában, „hogyan eloszlassa a kereszténység anarchisztikus természetét, de meghagyja egy bizonyos legitimáló értelmét, még ha a háttérben is; mindenesetre nem tesz le róla”.³⁸ A posztkeresztény állapot pontosan ezzel a kettősséggel írható le. Egy közel fél évezrede tartó korszakról beszélünk, amelyben minden transzcendens igazságigény kizárásával ártalmatlanítják a kereszténységet és megfosztják társadalmi hatóerejétől. Tárgyunk szempontjából lényeges, hogy csakis ezáltal nyílt meg a teoretikus tér az európai értékek számára.³⁹

Az értékek zsarnoksága

Az értéket félúton találjuk az érdek és az elv között. Ezért, ha valamilyen értékről hallunk, annak egyaránt lehet gazdasági, politikai vagy erkölcsi értelme. Ugyanakkor piaci eredetű fogalom lévén, az érték eleve magában hordozza az ellenértékhez mért viszonylagosság jelentését is. Ha politikai összefüggésben valaki azt állítja, hogy egyes „értékek” vitán felül állnak, akkor pontosan ebből az eredendő viszonylagosságból próbálja kiemelni az adott értéket és közelíteni annak jelentését az elvhez, jobban mondva a bizonyításra sem szoruló, s a levezetés alól kivonható *princípium* fogalmához.⁴⁰ Filozófiai előzményeit tekintve ez neokantiánus kísérlet, hiszen a bölcsélet terén Immanuel Kant beszélt a leghatározottabb hangon a filozófia vagy épp az emberi méltóság abszolút értékéről. Ő azonban sokkal következetesebben abszolutizálta az érték fogalmát, mint ahogy azt ma az Európai Uniót övező vitákban látjuk.

Az értékfilozófia feltámasztása Carl Schmitt szerint válaszkísérlet a 19. század nihilizmusválságára, melyet Nietzsche kapcsán már érintettünk.⁴¹ A közvélekedéssel ellentétben nem az értékek elértéktelenedése vezetett a nihilizmushoz, hanem a nihilizmus hívta életre válaszképpen az értékek egyszerre relativista és univerzalista diskurzusát, amelynek párhuzamait eddig a politeizmusban véltük felfedezni. Schmitt Nicolai Hartmann

³⁸ Schmitt 1991, 243.

³⁹ Nem véletlen, hogy Európa klasszikus erkölcsméleti és politikai diskurzusában az érték fogalma a modernitás előtt nem játszik érdemi szerepet. Lásd: Lübke 2006, 55–66.

⁴⁰ Vö.: Gadamer 2000, 36.

⁴¹ Schmitt 2011, 24.

kifejezésével az „értékek zsarnokságáról” beszél. Mivel ez a zsarnokság az értékek agonisztikus, sőt már-már kaotikus és értelmetlen küzdelmét jelenti,⁴² ez a gondolat lehetővé tette Schmitt számára, hogy rávilágítson az értékviták politikai alapmotívumaira. Általános tapasztalat, hogy az értékek nem interpretálják magukat és nem kényszerítik ki saját érvényességüket. Ugyanezt tapasztaltjuk a felismert vagy internalizált igazsággal kapcsolatban is: az embernek hiába „van igaza”, ha nincsen hozzá ereje, hogy érvényt szerezzen ennek az igazságnak. Itt ér össze a politika és a metapolitika. A politikára nézve transzcendens igazságot és a hatalmat összekötő legrövidebb egyenest hívjuk metapolitikának. Ezt az egyenest próbálja megvonni Schmitt, amikor azt kérdezi, végső soron ki értelmezi és viszi véghez jogilag kötelező érvénnyel az állandóan értelmezésre szoruló igazságot.⁴³ Ki határozza meg az értékeket? Schmitt szerint az értékek háttérben mindig politikai ágencia áll: „Aki értéket mond, az érvényre akar juttatni és ki akar kényszeríteni [valamit]. Az erényeket gyakorolják, a normákat alkalmazzák, a parancsokat végrehajtják, ám az értékeket meghatározzák és érvényesítik. [...] Aki azt mondja, hogy ezek anélkül érvényesek, hogy valaki érvényesítené őket, az csalni akar.”⁴⁴

Hogy ki interpretálja az európai értékeket, az természetesen ma is hatalmi kérdés, de mint minden európai hatalmi kérdésnek, úgy ennek is elveszi az élet a kontinens államainak 19. századi állapotokhoz mért általános tér- és hatalomvesztése.⁴⁵ Emellett az értékek diskurzusból szükségszerűen következő relativizmus is csak tovább csökkenti az európai értékviták metapolitikai jelentőségét. Az érték problematikus, mert többször hivatkoznak rá, mint ahányszor megjelenítik. Többször hívják segítségül, mint ahányszor érvényt szereznek neki. Ezért az európai értékeket átmeneti jelenségként határozhatjuk meg. Ezzel a relativizmussal és fedezet nélküli univerzalizmussal legfeljebb a hatalmi vákuum és a narratív interregnum üressége tehető elviselhetőbbé. De abban a pillanatban, amikor Európa a sokféleség helyett majd ismét a *modus vivendi* meghaladó normatív egységeszme feltámasztására helyezi a hangsúlyt

42 Uo. 48–49.

43 Schmitt 2002, 90, vö. Schmitt 2018, 173.

44 Schmitt 2011, 41.

45 Kondylis 2001, 80–81.

– „posztvesztfáliai viszonyok között térnek vissza a prevesztfáliai problémák”⁴⁶ –, és kezdetét veszi az értékek alkonya.

Irodalom

- Chateaubriand, François René de 1881: *A kereszténység szelleme*. II. kötet. Fordította Gubicza István. Budapest, Hunyadi Mátyás Intézet.
- De Maistre, József 1867: *A pápáról*. Ford. A pesti növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolája. Munkálatok. 30. évf. Pest.
- Gadamer, Hans-Georg 2000: *A filozófia kezdete. Két tanulmány*. Budapest, Osiris.
- Gehlen, Arnold 2004: *Moral und Hypermoral. Eine pluralistische Ethik*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann.
- Gibbon, Edward 1854: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Vol. I. Boston, Phillips, Sampson and Co.
- Heidegger, Martin 2006: *Rejtektutak*. Budapest, Osiris.
- Kállay, Miklós 1936: Forrongó Spanyolország örök eszméje. *Élet*, augusztus 30.
- Kelsen, Hans 1925: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, Julius Springer.
- Koselleck, Reinhart 2016: *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről*. Budapest, Atlantisz, 28.
- Lukács, György 1985: *A társadalmi lét ontológiájáról*. II. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó – Magvető, 174.
- Lukács, Georg 1986: *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins*. 2. Halbband. Darmstadt–Neuwied, Hermann Luchterhand Verlag, 151–152.
- Lübbe, Hermann 2006: Werte modern – alltäglich und feiertäglich. In Mohn, Liz – Mohn, Brigitte – Weidenfeld, Werner – Meier, Johannes (szerk.): *Werte. Was die Gesellschaft zusammenhält*. Guetersloh, Bertelsmann Stiftung, 55–66.
- MacIntyre, Alasdair 1999: *Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány*. Budapest, Osiris.
- Marquard, Odo 2001: A politeizmus dicsérete. A mono- és polimitikusságról. In uő.: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Budapest, Atlantisz, 75–100.
- Marx, Karl 1976: Értéktöbblet-elméletek. *Karl Marx és Friedrich Engels művei* 26/III. kötet. Budapest, Kossuth, 266–267.
- Mouffe, Chantal 2021: *Agonistik. Die Welt politisch denken*. Berlin, Suhrkamp.
- Nietzsche, Friedrich 2004: *Így szólott Zarathustra. Könyv mindenkinek és senkinek*. Budapest, Osiris.
- Nietzsche, Friedrich 2018: *A vidám tudomány*. Máriabesnyő, Attraktor.
- Novalis 1991: A kereszténység, avagy Európa. Töredék 1799-ből. *Magyar Filozófiai Szemle*, 4–5, 625–642.
- Schmitt, Carl 1991: *Glossarium. Aufzeichnungen der Jahre 1947–1951*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl 2002: *A politikai fogalma*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 62.
- Schmitt, Carl 2011: *Die Tyrannei der Werte*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schütz, Antal 1937: Tegnap és holnap között. *Katolikus Szemle*, május 1., 264–265.
- Szerb, Antal 1932: Bevezetés a magyar irodalom történetéhez. *Erdélyi Helikon*, október.
- Vattimo, Gianni 2002: *After Christianity*. New York, Columbia University Press.

⁴⁶ Békés 2019, 33.

- Weber, Max 1970: A tudomány mint hivatás. In uő.: Állam, politika, tudomány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 126–156.
- Weber, Max 1998: A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. In uő.: *Tanulmányok*. Budapest, Osiris, 70–127.
- Weber, Max 2007: *Világvallások gazdasági etikája*. Budapest, Gondolat – ELTE Társadalomtudományi Kar.

KURUCZ BARNABÁS

Egy konzervatív jövő formálódása¹

A conservative future

Kulcsszavak: konzervatív forradalom, német szociológia, Hans Freyer

Keywords: conservative revolution, German sociology, Hans Freyer

Bevezetés

A konzervatív forradalom eszmerendszere sokáig csak lábjegyzetként, érdekes kitekintésként szolgált a hazai politikai és politikáról való gondolkodásban. Azonban a 2010-es évek második felétől egyre élénkülő figyelem irányult rá, mígnem az utóbbi években szinte reflektorfénybe került – elsősorban a *Kommentár* folyóirat lapjain.² A meglehetősen heterogén szellemi mozgalom teljes feltérképezése természetesen hosszú folyamat, ugyanakkor jól kivethető gondolkodók azon csoportja, amely a hazai jobboldalt foglalkoztatja. Elsősorban Carl Schmitt, Oswald Spengler, valamint Ernst Jünger nevét érdemes említeni, hiszen ők több magyar fordítással, valamint széles körű kommentárirodalommal rendelkeznek.³ Az elemzések másodvonalasai közé Arthur Moeller van den Bruck és Edgar Julius Jung tartoznak, akik nem kaptak magyar fordítást, azonban munkásságuk nem kerülte el a magyar jobboldal figyelmét.⁴ Hans Freyer mindazonáltal kimaradt a hazai érdeklődés homlokteréből, holott gondolatvilága igen nagy hatást gyakorolt nemcsak a német tudományos,⁵ hanem a politikai életre is. Jelen recenziómmal éppen ezt a vakfoltot szeretném

1 Hans Freyer 2023: *A conservative future in the making. Revolution from the Right*. Perth, Imperium Press.

2 Néhány példa: Csejtei 2022; Karácsony 2022; Szalai 2022.

3 A teljesség igénye nélkül Schmitt 1992, 2002, 2006; Spengler 2011, 2013; Jünger 2004, 2012, 2014.

4 Csejtei 2022; Karácsony 2022.

5 Kurucz 2022.

kiküszöbölni, mintegy intellektuális muníciót szolgáltatva a magyar jobboldal szellemi építkezéséhez.

Konzervatív forradalom

Freyer gondolatainak megértéséhez elsőként azt a történelmi és kulturális kontextust kell feltérképezni, amelyben a szerző élt és alkotott. Az első világháború elvesztése a Második Császárság összeomlását, valamint a szociáldemokrata-liberális weimari köztársaság ébredését hozta el. A „konzervatív forradalom” névvel illetett ideológiai csoportosulás elutasította az ellenforradalom eszmevilágát, nemcsak a weimari köztársaság ellen lépett fel, hanem a múlt restaurációját is megtagadta. Történelmi feladatát sokkal inkább egy eljövendő Német Birodalom megalapozásában látta.⁶ Nem a hagyományt utasította el, csak életképes tradíciót kívánt teremteni, valamit, amit aztán érdemes megőrizni.⁷

A kívánt jövőre vonatkozó fejtegetések igen eltérő formavilágokat hívtak életre, ám a szellemi és intellektuális heterogenitás ellenére a liberalizmussal, a demokratizmussal, valamint a marxizmussal való éles és kérlelhetetlen szembenállás a konzervatív forradalom egészére jellemző volt. Emögött az angol és francia politikai kultúra megvetése állt, amely a kultúrát és civilizációt egymással szembeállító hagyományosan német szellemi diszpozícióból fakadt.⁸ A közösség felmagasztalása az első világháború során kialakult lövészárkok-kötelékek, a férfiszövetség révén közös gondolati elem volt, azonban a német romantika hatása is érződött, mely a kiemelkedő individuumok pátozában nyilvánult meg.⁹ Külön érdekesség a technológia iránti pozitív viszonyulás, a konzervatív forradalom gondolkodói ugyanis a technológiai fejlődéstől várták hazájuk felemelkedését, valamint a német katonai reváns eszközét látták benne.¹⁰ A gazdasági kérdések kapcsán sem beszélhetünk homogén véleménycsoportról, a liberális kapitalizmus elvetése mégis közös pontként szolgál. Többségük a gazdasági intervencionalizmus talaján állt, míg néhányan

6 Moeller van den Bruck 2012.

7 Karácsony 2014, 221.

8 Elias 2004, 63–91.

9 Sombart 2000, 170–176.

10 Csejtej–Juhász 2009, 290.

az államkapitalista modellel kacérkodtak.¹¹ A weimari rendszerrel való szakítást mindannyian gyors, forradalmi formában képzelték el, egy új Németország reményében.¹²

A konzervatív forradalom egységes politikai fenomén voltát többen is vitatják, például Breuer, aki a mozgalmat annak intellektuális heterogenitása miatt nem sorolja az ideológiák közé.¹³ Mások, mint Armin Mohler, sokkal inkább gyűjtőkategóriaként értelmezik, egy olyan csoportosulásnak, amely több irányzattal is rendelkezett. Mohler többek közt az ifjú konzervatívokat (például Hans Freyer és Oswald Spengler), a nemzeti forradalmárokat (például Ernst Jünger, Ernst Niekisch) és a Völkisch mozgalmakat¹⁴ különbözteti meg.¹⁵ Csejtei Dezső – Thomas Mann nyomán – úgy véli, a konzervatív forradalom egy szintézisteremtő, egységesítő gondolat, amely produktív módon kezeli belső ellentmondásait, feszültségeit.¹⁶

A tér korlátoltsága okán nem áll módomban saját gondolataimmal gazdagítani ezt az eszmetörténeti vitát, így csak utalok a hazai és külföldi szakirodalom összefoglalóira.¹⁷

Hans Freyer és munkássága

A szellemi és politikai közeg megismerését követően Freyer élete és munkássága érdemel figyelmet. Hans Freyer¹⁸ (1887–1969) neve ma a fiatal szociológusok számára semmit nem jelent, holott a múlt század második felében még komoly viták folytak megítéléséről. Ralf Dahrendorf ugyan elismerte Hans Freyer intellektusát, ám a szociológia árulójának nevezte őt a nemzeti szocialista korszak alatt kifejtett tevékenysége okán,¹⁹

¹¹ Uo. 293.

¹² Felkai 2007, 297–298.

¹³ Breuer 1993, 181.

¹⁴ Mohler 2018, 109–169.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Csejtei 2022, 57–58.

¹⁷ Karácsony 2017; Csejtei–Juhász 2009, 282–299; Csejtei 2022; Felkai 2007, 297–301; Mohler 2018; Jones 2016; Tudor 2015.

¹⁸ Életrajzához lásd Muller 1988, 25–58; magyarul Felkai 2007, 433–434.

¹⁹ Van Houten 1970, 77.

miközben René König briliáns íróként tartotta számon és mindenkit óva intett attól, hogy alábecsülje Freyer munkásságát.²⁰

Freyer 1907-ben kezdett nemzetgazdaságtant, történelmet, filozófiát és teológiát tanulni a greifswaldi egyetemen. Később Lipcsébe költözött, ahol felhagyott a teológiával és új cél után nézett, mely részben a filozófia, részben a szociológia lett. Doktori fokozatát 1911-ben szerezte meg, majd 1920-ban tanári képesítést szerzett és két évvel később a kieli egyetem professzora lett. Korai írásai többnyire életfilozófiával foglalkoztak és jelentős hatást gyakoroltak kortársai gondolkodására. 1925-ben Lipcsébe költözött, ahol megalapította az egyetem szociológiai tanszékét, melyet egészen 1948-ig vezetett.

Freyer szerint a szociológia genezisétek tekintve a történelemfilozófiából ered, és eredeti célja, hogy a múlt és a jelen összefüggéseit vizsgálva értse meg a kultúra változásainak sajátos mintázatait. Minderre azért van szükség, hogy a szociológus elősegíthesse a társadalom átalakulását, melynek ő maga is része, ezáltal pedig felelősséggel tartozik a társadalom iránt.²¹ Ezért nevezte Freyer a szociológiát valóságtudománynak (*Wirklichkeitswissenschaft*).²²

Hegel dialektikáját és Tönnies fogalmait (közösség, társadalom) felhasználva Freyer három stációra osztotta a történelmet. Az első kettő pozitív és negatív jellemzőkkel is bír, míg a harmadik megőrzi a pozitív jellemzőket és eliminálja negatívakat.²³ Az első szakasz a *faith* (*Glaube*) vagy közösség. Ez egy zárt forma, ahol nincs még ellentét az emberi célok és eszközök között. Ekkor az egyén teljes mértékben be van ágyazódva a közösségbe a nyelv, a mítosz és a kultusz révén, így mindenkinek közös a kulturális horizontja. Ekkor nem beszélhetünk magaskultúráról. A következő állomás a társadalom, melyet leginkább az uralom fogalmával lehet megragadni. Ekkor két rend létezik, a társadalmi státusz pedig vérségi alapon működik. Ám a gazdaság lassan felváltja a vért, így a társadalmi tagozódás a származás felől a gazdagság felé tolódik el, a rendiséget pedig az osztálytársadalom váltja fel. A közösség harmóniája végleg megszűnik, és az ebből keletkező feszültség hozza létre a magaskultúrát. Különböző

20 König 1969, 789.

21 Némedi 2005, 291–292.

22 A fogalom eredetileg Max Webertől származik, azonban Webertől messze állt Freyer aktivizmusa (Weber 1998, 29).

23 Mueller 1988, 100–107; Tudor 2015, 82–84.

szférák (politika, gazdaság, vallás, művészet stb.) jönnek létre és egyre inkább saját logikájuk szerint működnek, folyamatos konfliktusokat generálva. Mindezek révén elveszik a közös kulturális horizont, a kollektív értelem megszűnik. Ebből a válságból az utolsó szakasz jelenti a kiutat: az állam. Ebben a szakaszban a technológiai, gazdasági és egyéb előnyök megmaradnak, ám az állam révén újra egy totalitásban.

Freyer munkássága Magyarországon csak elvétve jelenik meg, magyar nyelven összesen két írása található, egy a *Napkelet* folyóirat 1939/7. számában A mai szociológia feladata címmel.²⁴ Ebben a cikkében a szociológia kialakulását, feladatait, valamint a döntéshozókhoz köthető sajátos alakzatát elemezte a német szociológus.²⁵ Emellett a Fédération des unions intellectuelles Budapesten tartott kongresszusán felolvasott, A hagyomány és a forradalom a világgépben című előadását a *Társadalomtudomány* publikálta.²⁶ Azonban nem a tanulmány teljes szövegét jelentették meg, helyette az előadás lényegét szemelvényes, de szó szerinti fordításban közölték. Felszólalásában az ifjúsági mozgalom új világszemléletét és éles antiliberalizmusát tárgyalta, valamint az ifjúkonzervatívok népies világgépét mint új korszak kezdetét mutatta be.

Legjobb tudomásom szerint Hans Freyer munkásságát magyar nyelven két szociológiatörténeti, valamint egy eszmetörténeti kötet tárgyalja. Némedi Dénes a klasszikus szociológia kialakulását, főbb képviselőit, valamint országspecifikus jellemzőit vizsgálta. Kötetében három és fél oldalban foglalta össze a német szociológus tudományos tevékenységét.²⁷ Felkai Gábor már sokkal részletesebben tárgyalja a német szociológust, hiszen tudományos tevékenysége mellett politikai elgondolásaira is figyelmet fordít, bár utóbbit kritikai szempontból teszi.²⁸ Frenyó Zoltán *Konzervatív arcképek* című kötete 74 hazai és külföldi gondolkodó rövid életrajzán, illetve politikai, filozófiai, eszmetörténeti profiljuk megrajzolásán keresztül mutatja be a konzervativizmus eszmerendszerét és annak változásait a 18. század végétől a 20. század végéig. Freyer életének és

²⁴ Freyer 1939.

²⁵ Uo.

²⁶ Freyer 1934.

²⁷ Némedi 2005, 290–293.

²⁸ Felkai 2007, 429–459.

munkásságának kiváló összefoglalója; az elemzés erőssége a nemzeti szocializmus és a konzervatív forradalom viszonyának árnyalt bemutatása.²⁹

Jobboldali forradalom

Hans Freyer 1931-ben publikálta a *Jobboldali forradalom* szövegét, akkor, amikor a baloldali-liberális weimari köztársaság fenntarthatatlansága bizonyossá vált, azonban a jobboldali alternatívának csak a formálódó körvonalai látszódtak. A német szociológus éppen ezt a formaalakulást kívánta leírni; a régi hanyatlását és az új születését. A kötet az ausztrál székhelyű Imperium Press kiadó jóvoltából jelent meg,³⁰ a bevezetővel együtt összesen öt fejezetre tagolódik. Az első három rész tartalmazza a polgári társadalom kritikáját, amelyet aztán az eljövendő jobboldali forradalom sajátosságainak nagy vonalakban való feltérképezése követ.

„A polgári társadalom csatamezején új front van kialakulóban: a jobboldali forradalom.”³¹ A nagy hatású politikai művek gyakran remek mondatokkal kezdődnek,³² akárcsak a *Jobboldali forradalom*; Freyer kezdő szavait nehéz lett volna felülmúlni. Az első fejezet a Forradalom és forradalmárok címet viseli. Freyer azt állítja, hogy eddig valamennyi forradalom baloldali logika mentén bontakozott ki, ám a kapitalizmus olyan társadalmi kereteket alakított ki, melyek fokozatosan teremtik meg a jobboldali forradalom lehetőségét. De vajon korábban miért nem volt jobboldali forradalom? Mik azok a keretfeltételek, amelyek a 20. század hajnalán bukkantak fel és a forradalom szubjektumváltása felé hatottak? A német szociológus szerint az ipari társadalmat megelőzően is voltak forradalmak, azonban a 19. század³³ sajátossága éppen a konstans forradalmiság volt.³⁴ Ennek okát a kapitalista termelési mód okozta társadalmi feszültségekben látja, melyek legkövetkezetesebben az osztályharcban

29 Frenyó 2021, 233–238.

30 A kiadó küldetésének tekinti, hogy a jobboldali gondolkodás történetével foglalkozó művekkel lássa el a diákokat és a laikusokat. Lásd www.imperiumpress.org

31 Freyer 2023, 3.

32 Elég a konzervatív forradalom másik nagy alakjának, Edgar Julius Jungnak *The Singificance of the German Revolution* című, 2022-es kötetére gondolni.

33 Muller szerint a 19. század Freyer esetében nem kronológiai értelmű, hanem az ipari társadalom gondolkodásmódjára utal, egy értelemvilágra s nem feltétlenül időbeli keretre (Muller 1988, 196).

34 Freyer 2023, 7.

nyertek formát – akárcsak Marx gondolatvilágában –, belülről bontják szét a polgári társadalmat. „Ha helyesen elemeznénk [a kapitalizmus – K. B.] mozgástörvényeit, fejlődésének minden lépése a bukása felé vezető lépésként mutatkozna meg.”³⁵ A kapitalista rendszer önellentmondásai, liberális mítoszai, valamint gazdasági irracionalitása összeomlóban van Freyer szerint: „... mindez még jelen van, de már teljesen üres; még hisznek benne, de már régen nem igaz”.³⁶

A kapitalizmusra vonatkozó vészjósló diagnózis a szocializmus formavilágát idézi, hiszen a marxista vagy marxista ihletésű forradalmi ideológiák éppen a munkásság elégedetlenségét és a liberalizmus kegyetlen gazdasági logikája szülte nyomort akarták kihasználni.³⁷ „Ez a dialektikusan keményre főtt materialista filozófia, mint a tizenkilencedik század minden igazán jó terméke, először ragadta meg száz százalékban a forradalmat, ahogyan az eddig volt: a balról jövő forradalmat.”³⁸ Jól ismert a baloldali forradalmárok diszpozíciója: vannak a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak. Előbbi az elnyomás, a hübrisz és az immoralitás antikrisztusa, míg utóbbihoz társul a haladás, az erkölcsi jó és a történelmi igazságosság. Freyer szerint ehhez társul egyfajta chiliasztikus³⁹ várakozás, miszerint az elnyomók legyőzésével megnyílik az út a szabadság birodalma felé.⁴⁰ A német gondolkodó szerint ugyan az osztályharc valami lényegeset ragadott meg a 19. század morfológiájában, a baloldali ideológiák végül mégis rossz választ adtak a kapitalizmus jelentette kihívásra.

A következő fejezet, A tizenkilencedik század felszámolja önmagát hivatott annak kibontására, hogy miért bukott el a marxista forradalom, milyen tényezők vezettek halálához. Freyer elsőként a liberális kapitalizmus kíméletlen kritikáját fejti ki. Szerinte a kapitalizmus a társadalmat a gazdasági termelés és növekedés szolgálatába állította anélkül, hogy valamiféle értelemtelni kollektív célt határozott volna meg. A termelés célja nem egy átfogó, közösséghez kapcsolt értelem szolgálatára, hanem a terme-

35 Uo. 8.

36 Uo. 11.

37 Fontos kiemelni, hogy Freyer elítélte a marxizmust, meglátása szerint a kapitalizmus munkaértelmezését, szűk kultúraértelmezését és haladáseszmenyét a szocializmus is magáévá tette, így már eleve nem jelenthetett megoldást (Tudor 2015, 84).

38 Freyer 2023, 9.

39 Annak az apokaliptikus váradalomnak, illetve mozgalomnak az elnevezése, amely szerint a világtörténet végén be fog következni a békekesség ezer évig tartó időszak.

40 Freyer 2023, 11.

lés önmagáért van, ahogy a pénz is azért van, hogy mozgásban maradjon, még *több pénzt fialjon*; ehhez hasonlóan a fogyasztás és a szabadidő is csak a termelés és a munkaidő csatolmányaként létezhet.⁴¹ A gazdasági racionalitás mindent felülír, megfertőzi az életvilágot és (átfogó) értelemnélkülivé silányítja.⁴² „A polgár burzsoává válik, a közélet gazdasággá, a tulajdon tőkessé, a tulajdon nélküli proletárrá, a politika liberalizmusá.”⁴³ Freyer szerint egy ilyen társadalom gyökértelen, szabadon lebegő, és ha a benne egyre halmozódó feszültség túllépi a kritikus szintet, akkor felrobban. Az áruvá tett emberi közösség *cél nélküli célszerűsége*⁴⁴ (itt Freyer egyértelműen Kantot parafrazálja) révén a forradalom osztályharccá silányul. Ám Marx alábecsülte a kapitalizmus rugalmasságát, hiszen a munkásság harcának nem a szabadság birodalma, hanem a szociálpolitika fejlődése lett a vége. A liberális *minimal state* elvéből valamelyest feladva,⁴⁵ a szociális ellátórendszer megteremtésével a munkásságot megosztotta a kapitalizmus, nagy részét sikerült integrálnia.⁴⁶ Az utópia és forradalom akarásából reformtörekvések válnak, a pusztá önérdkek ütközésére épülő társadalom a társadalombiztosítás révén mégis fennmarad.⁴⁷ Érdekesség, hogy Freyer a szociálpolitika eszméje előzményének a kereszténységet tartja: „Ha azonban a keresztény szeretet társadalmi magatartássá, társadalmi reformmá, szociálpolitikává objektíválódik, akkor a földi csoda nagyon is földi intézkedések összességévé válik...”⁴⁸ A kommunizmus kísértete szociális partnerré szublimálódik, ennek révén a baloldali forradalom szubjektuma megszűnik; a munkásság. „Mozgalmának egész története az osztálytudatra ébredése óta egyetlen út az ipari társadalom rendszerébe.”⁴⁹ Tehát a kérdésre, hogy miért is bukott

41 Ez a gondolat a mai napig jelen van a kapitalizmuskritikákban, lásd Han 2019.

42 A német konzervativizmus eszmevilágában ennek a kritikának régi hagyománya van, már egyik korai alakja, Justus Möser is a kapitalizmust nevezte meg a kultúra elpusztítójaként (Muller 2002, 84–103).

43 Freyer 2023, 16.

44 A kapitalista rendszer mint a megtestesült irracionalitás igen népszerű volt a kor német gondolkodói körében (Felkai 2007, 437).

45 Fontos kitétel, hogy a kapitalizmus lényegi elemei azonban intaktak maradtak (Muller 1988, 197).

46 Később Adorno és Horkheimer is erre a gondolatra jut (2020).

47 Freyer azon gondolatát, miszerint a kapitalizmus önmaga megújulásának forrását vágja el, majd Jürgen Habermas fogalmazza meg később (Felkai 2007, 438).

48 Freyer 2023, 22.

49 Uo. 27.

el a baloldali forradalom, Freyer egyszerű választ ad: a munkások megaludtak a kapitalista rendszerrel.

A jobb és a nép fogalmainak megértéséről címet viselő fejezetében Freyer a forradalom szubjektumváltását írja le. A munkás és a marxizmus kudarcát követően kezd el formálódni a nép, a jobbról érkező forradalom alanya. „Miután a társadalom (*society*) teljesen társadalmivá (*society*) vált, minden erőt érdeknek, minden érdeket kompenzálhatónak, minden osztályt társadalmilag szükségesnek ismert el, megjelenik benne az, ami nem társadalmi (*society*), nem osztály, nem érdek, tehát nem kompenzálható, hanem abszolút forradalmi: a nép. Éppen a balról jövő forradalom lebontása teszi lehetővé a jobboldali forradalmat.”⁵⁰ Az osztálykonfliktus dialektikája eléri a szintézist, az osztályalapú szerveződés felszámolását, ezáltal megjelenik a nép mint a 20. századi történelem formálója. A nép két rétegből áll Freyer szerint: a nemzet és a néplélek.⁵¹ A néplélek a mélyben megbúvó ösztön, valamiféle szubsztancia, míg a nemzet a vagyonosok és műveltek társadalmi formája. Utóbbit ki kell szélesíteni, ezáltal meg kell szüntetni eredeti, 19. századi formáját. Ennek révén kell létrehozni a népet – ez az új front, amely az ipari társadalom ellen irányul, egy erőter, ami csak arra vár, hogy egy vezér formába öntse.⁵² Freyer véleménye szerint a múlt század csak erőforrást biztosított a nép kifejlődésének, de morfológiáját nem befolyásolja. Ennyiben a technológiai fejlődés, az állam, vagy éppen a szociálpolitika – amelyek a liberális kapitalizmus szárnyai alatt alakultak ki és fejlődtek – megmaradnak a népi forradalom után is, azonban új összefüggésrendszerbe ágyazva. Az állam a történelmi-kulturális összetartozáson nyugvó kollektív értelem formálója (korábban érdekek ütközője), a technológia a nép életalapja (korábban hatalmi eszköz a gazdagok kezében), míg a szociálpolitika (amely korábban kompenzáció volt) formálóeszköz lesz. A jobbról érkező forradalom legnagyobb vívmánya a liberális kapitalizmus által szétzúzott kollektív értelem, egységes kulturális horizontot helyreállítása lesz.⁵³

⁵⁰ Uo. 31.

⁵¹ Uo. 2–44.

⁵² A konzervatív forradalom gondolkodói megosztottak voltak a kérdésben. Carl Schmitt a tömegben megzabolázni szükséges bestiát látott (Felkai 2007, 440), Spengler – kevésbé radikálisan, mint Freyer – ellenben olyan erőt, amit egy államférfinak kell megformáznia (Spengler 2013, 224–230; Szalai 2022, 83–84).

⁵³ Tudor 2015, 85. Freyer szerint a jobboldali forradalmat a kapitalizmus nem tudja önmagába integrálni – szemben marxista elődjével –, mert a nép nem az érdekek szabdalta osztályalapon szerveződik, hanem egy kulturális összetartozást fejez ki. Muller helyesen mutatott rá, hogy az

A könyv utolsó fejezete Az állam emancipációja – az ember emancipációja. Freyer itt a liberális állameszmény megszűnéséről beszél. Úgy véli, hogy a jobboldali forradalom kiszabadítja az államot a különböző társadalmi csoportok markából, ezáltal a nép történelmi akarattá, állammá válik.⁵⁴ „A jobbról jövő forradalom átfut az államon, benne formálódik, és onnan csap le az ipari társadalomra.”⁵⁵ Az állam emancipációja természetesen nem azt jelenti, hogy az intézmények és hagyományok, az alkotmány, a bürokrácia és a politizált hatalmi játszmák meglévő apparátusa szépen leválik arról a társadalmi anyagról, amelyhez tartozik, és átkerül egy absztrakt szabadságba. Pusztán a nép szolgálatába áll, a szubjektumnélküliséget a történelmi-kulturális közösség váltja fel. Az állam a népek (és fordítva) valóságos történelmi szerepet ad. Ahogyan az állam a népet cselekvőképes szubjektummá teszi, úgy a nép adja az államnak azt a feladatot, amely őt kötelezi.⁵⁶ Freyer szerint a végeredmény az államszocializmus, ahol a szociálpolitika nem erőviszonyok kifejeződése, hanem magától értetődő instancia. A liberális kapitalizmus olyan társadalmat teremtett, ahol a szabadságot művileg kellett védelmezni (alkotmány, emberi jogok, szociálpolitika). Ellenben a német szociológus úgy látja: „Az ember akkor szabad, ha szabad a népében, és a nép a maga terében.”⁵⁷ Eszerint az ember csak a közösségében szabad, ami itt egybeesik az állammal. Ez a 20. század új formája, amelyet a jobboldali forradalom fog emancipálni a 19. század romjai alól. Ezt a forradalmat az építés és helyrehozás akarata irányítja, nem pedig a düh és a bosszúvágy. „Lehet forradalmárnak lenni harag nélkül is.”⁵⁸ Ahogy arra Felkai Gábor is rámutatott,⁵⁹ Freyer forradalmának nincs köze az NSDAP-hez vagy más kortárs politikai csoporthoz, ugyanis az új állam még „...nem kész rend, nem tudatos akarat mindenben, hanem erőteljesen formálódó mag”.⁶⁰

érvelés elsősorban érzelmi jellegű, a racionális indokok hiányoznak (Muller 1988, 194).

54 Ez értelmezhető a „semleges” állam elutasításaként is, hiszen Freyer gondolatvilágában az állam elkötelezett az iránt a történelmi partikularitás iránt, amelyet a nép jelent. Ebből szervesen következik az idegen elleni „gyanú” vagy negatív alapállás (Tudor 2015, 85).

55 Freyer 2023, 51.

56 Freyer egész munkájára jellemző, hogy nem a „nép” mibenlétét, hanem elsősorban a „néppé válás” folyamatát ragadja meg (Karácsony 2022, 75).

57 Freyer 2023, 57–58.

58 Uo. 60.

59 Felkai 2007, 436.

60 Freyer 2023, 60.

A könyv zárógondolata szerint a jobbról érkező forradalom túlmutat az egyes ágenseken, ugyanis a kötet témája maga a korszellem.

Freyer relevanciája a kortárs jobboldali gondolkodás számára

Ahogy korábban jeleztem, Hans Freyer 1931-ben publikálta a *Jobboldali forradalom* szövegét, akkor amikor a baloldali-liberális weimari rendszer fenntarthatatlansága bizonyossá vált, azonban a jobboldali alternatívának csak a formálódó körvonalai látszódtak. De egy ennél átfogóbb változás is a küszöbön volt, hiszen a német szociológus helyesen sejtette meg, hogy a múlt század számára ismeretlen társadalmi formaátalakulás van kibontakozóban.⁶¹ Egy világ lezárult, pusztán romjai látszottak még, de a repedésekben már a jövő ígérete tört utat magának. A társadalom átalakulására a hazai konzervatívok is reflektáltak, például Kovrig Béla – valamivel később kiadott – írásgyűjteményének címe és alcíme kiválóan összefoglalja a kor sajátos szellemiségét: *Korfordulón – Eszmék forrongása, új formák keresése az emberi együttélés mai válságában*.⁶² Talán ebben lehetne megragadni a radikális konzervativizmus alapimpulzusát, egy sajátos jövőorientáltságot, amely azonban mégis kapcsolódni kíván a múlthoz.

Akárcsak száz éve, napjainkban is hasonló törekvések láthatóak a jobboldali fiatalság részéről: kiszabadulni a múlt század törmeléke alól, megalkotni a 21. századot, de nem a liberálisok útját járva, hanem a konzervativizmus új formáinak életre hívása révén. Freyer üzenete a kortársak számára a múlt század végi kulcsszavak újraértékelése: a semleges állam, liberalizmus, civil szervezetek, demokrácia és nemzetállam felülvizsgálata. Annak kérdése, hogy léteznek-e még azok az összefüggérendszerek, amelyek közt működtek, vagy egyszerűen az idő túllépett rajtuk; ez a formavilág mítosszá üresedett,⁶³ „...mindez még jelen van, de már

⁶¹ Muller 1988, 193–194.

⁶² Kovrig 1940.

⁶³ A politikai argumentációs közegben még jelen vannak, de már nem fejeznek ki semmit. Erre kiváló példa a liberalizmus örökébe lépő hálózati föderalizmus, amely az NGO-k révén akarja meghaladni a demokráciát. David Engels szerint a demokrácia kiüresedésére a konzervativizmus válasza egy 21. századi principátus lehetne (Engels 2018).

teljesen üres; még hisznek benne, de már régen nem igaz”.⁶⁴ Több jobboldali eszmeáramlat is igyekszik megformálni a maga 21. századát, melynek még nincsen konkrét alakja, de már kivehetőek a kontúrjai. Látni, hogy az európai nemzetek összetartoznak történelmünk minden változása és válsága közepette.⁶⁵ Látni, hogy a technológiai fejlődés nem feltétlenül a hagyomány ellen tör, hanem abból fakad, az európai civilizáció legautentikusabb örökségeként.⁶⁶ Látni, hogy az európai nemzetek hatalmi potenciálja labilis, a nemzetállam újragondolása nélkül már egyre nehezebben képes megvédelmezni a társadalmat.⁶⁷ Látni, hogy – a liberalizmus örököséként – a hálózati föderalizmus gyökértelen, Európa történelmi identitásától elidegenedett *fellah*⁶⁸-tudat pusztán, nem pedig életképes alternatíva.⁶⁹

A nemzeti szuverenizmus eszmevilága ismert itthon.⁷⁰ Ám Nyugat-Európában már jó ideje jelen van egy másik jobboldali kánon, egy olyan szellemi mozgalom, amely a hagyomány és az innováció kreatív egyensúlyára építve keresi az európai kontinens új irányait és történelmi identitását: egy technológiai újításokra épülő, ugyanakkor konzervatív alapokon nyugvó Európai Birodalom, amely új utakat nyit a fausti⁷¹ ember számára. Egy civilizációs állam, amely rendelkezik gazdasági, fizikai, mentális és szociális védelmi képességekkel. Gyakorlati feladatai még formálódnak, de alapimpulzusai már kivehetőek: a nagy gazdasági szervezetek túlhatalmának letörése;⁷² a birodalmi állam kiemelt területe a szociálpolitika mint a társadalmi formaképzés monopóliuma,⁷³ a katonai függetlenség érdekében egységes európai hadsereg;⁷⁴ a történelmi identitást fenyegető külső eszmék (iszlám, woke stb) elleni fellépés sürgetése;⁷⁵ Európa

64 Freyer 2023, 11.

65 Kaiser 2021.

66 Faye 2010.

67 Engels 2018.

68 A *fellah*-tudat a civilizáció végén megjelenő tudatforma, amikor a történelmi érzék kiveszik, a kollektív értelem pedig széthullik (Csejtej–Juhász 2009, 219–221).

69 Pokol 2021; Molnár 2022, 149–182.

70 Békés 2020.

71 Oswald Spengler munkafogalma alapvetően az európai ember sajátos típusát jelöli, lásd Kovács 2017, 19.

72 Thiriart 2021, 90–95.

73 Kaiser 2020.

74 Friberg 2018, 29.

75 Engels 2018; Thiriart 2020; Faye 2010; Lowell 2019.

emancipálása az amerikai „kulturális” nyomás alól,⁷⁶ ügyelve egy relatíve autonóm geopolitikai mozgástér megőrzésére – *sem Moszkva, sem Washington*⁷⁷ –; végezetül a technológiai függetlenség megteremtése.⁷⁸

A jobboldal éppen a döntés éveit éli; nemzetállam vagy birodalom, kultúra vagy civilizáció, 21. századi „demokrácia” vagy „autokrácia”, minimalista vagy kiterjesztett technológia. A válaszok még nem véglegesek, a viták még csak most indulnak, de az biztos, hogy „Csupán konkrét cselekedetekkel szállhatunk szembe az általános hanyatlással...”⁷⁹ A jobboldali intellektuális forradalom alakjának – tükrözze akár a nemzetállamok szövetsége, vagy az Európai Birodalom koncepcióját – egy célja van: olyan eszmét és politikát alkotni, mely elodázhathja a Nyugat alkonyát, miközben Európát nagyhatalmi státuszba emeli.

Irodalom

- Békés, Márton 2020: *Kulturális hadviselés*. Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalomkutatásáért Közalapítvány.
- Bíró, András 2023: Független Európa. *Kommentár*, 3, 53–61.
- Breuer, Stefan 1993: *Anatomie der konservativen Revolution, Wissenschaftliche Buchgesellschaft*. Darmstadt, WBG Academic.
- Csejtej, Dezső – Juhász, Anikó 2009: *Oswald Spengler élete és filozófiája*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor.
- Csejtej, Dezső 2022: A „konzervatív forradalom”. *Kommentár*, 3, 55–70.
- Elias, Norbert 2004: *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Engels, David 2018: *A birodalommá válás útján*. Budapest, L'Harmattan.
- Engels, David 2021: *Mit tegyünk?* Budapest, MCC Press.
- Faye, Guillaume 2010: *Archeofuturism*. London, Arktos Media.
- Felkai, Gábor 2007: *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig. II.* Budapest, Századvég.
- Frenyó, Zoltán 2021: Hans Freyer. In Frenyó, Zoltán (szerk.) *Konzervatív arcképek*. Budapest, L'Harmattan, 233–238.
- Freyer, Hans 1934: A hagyomány és a forradalom a világképben. *Társadalomtudomány*, 4, 205–209.
- Freyer, Hans 1939: A mai szociológia feladata. *Napkelet*, 7, 1–9.
- Freyer, Hans 2023: *Revolution from the Right*. Perth, Imperium Press.
- Friberg, Daniel 2018: *The Real Right Returns*. London, Arktos Media.
- Han, Byung-Chul 2019: *A kiegészítő társadalma*. Budapest, Typotex.

⁷⁶ Bíró 2023.

⁷⁷ Thiriart 2021.

⁷⁸ Faye 2010.

⁷⁹ Engels 2021, 47.

- Horkheimer, Max – Adorno, Theodor W. 2020: *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Julius, Jung Edgar 2022: *The Singificance of the German Revolution*. London, Arktos Media.
- Jünger, Ernst 2004: *A márványszirteken*. Budapest, Európa Kiadó.
- Jünger, Ernst 2012: *Homokórák könyve*. Csíkszereda, Bookart.
- Jünger, Ernst 2014: *Acélzivatarban*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Kaiser, Benedikt 2020: *Solidarischer Patriotismus: Die soziale Frage von rechts*. Steigra, Verlag Antaios.
- Kaiser, Benedikt 2021: Az eljövendő konzervativizmus. *Kommentár*, 1, 72–82.
- Karácsony, András 2014: *Mozaikok. Politika – értelmiség – konzervativizmus*. Máriabesnyő, Attraktor.
- Karácsony, András 2022: Konzervatív forradalom – egykor és most. *Kommentár*, 3, 71–79.
- Kovács, Gábor 2017: A Nyugat alkonya – újratöltve. In Bakó, Rozália Klára – Horváth, Gizella: *Diskurzusok az alkonyról*. Debrecen–Nagyvárad, Argumentor Műhely – Debreceni Egyetemi Kiadó – Partium Kiadó, 15–34.
- Kovrig, Béla 1940: *Korfordulón – Esmék forrongása, új formák keresése az emberi együttélés mai válságában*. Budapest, Franklin Társulat.
- König, René 1969: Germany. In Roucek, J.: *Contemporary Sociology*. New York, Greenwood Press, 789.
- Kurucz, Barnabás 2022: Sociology From the Right – Hans Freyer. *Hungarian Conservative*. <https://www.hungarianconservative.com/articles/philosophy/sociology-from-the-right-hans-freyer/> (Letöltve: 2023. május 22.)
- Lowell, Norman 2019: *Imperium Europa*. London, Arktos Media.
- Moeller van den Bruck, Arthur 2012: *Germany's Third Empire*. London, Arktos Media.
- Mohler, Armin 2018: *Conservative Revolution in Germany, 1918-1932*. Whitefish, Radix.
- Molnár, Attila Károly 2022: *Ki mit konzerválna*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Muller, Jerry Z. 1988: *The Other God that Failed: Hans Freyer and the Deradicalization of German Conservatism*. Princeton University Press.
- Muller, Jerry Z. 2002: *The Mind and the Market*. New York, Anchor Books.
- Némedi, Dénes 2005: *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Pokol, Béla 2021: Az uniós szintű NGO-hatalom. *Kommentár*, 4, 71–81.
- Schmitt, Carl 1992: *Politikai teológia*. Budapest, ELTE ÁJK.
- Schmitt, Carl 2002: *A politikai fogalma*. Budapest, Attraktor – Pallas Stúdió.
- Schmitt, Carl 2006: *Legalitás és legitimitás*. Budapest, Attraktor.
- Sombart, Nicolaus 2000: *Iffjúkor Berlinben 1933–1943*. Budapest, Osiris.
- Spengler, Oswald 2011: *A nyugat alkonya. I–II*. Budapest, Noran Libro.
- Spengler, Oswald 2013: *Válságok árnyékában*. Budapest, Noran Libro.
- Szalai, Zoltán 2022: De hogyan csinálják a politikát? *Kommentár*, 3, 80–87.
- Thiriart, Jean 2021: *Europe, An Empire of 400 Million*. London, Arktos Media.
- Tudor, Lucian 2015: *From the German Conservative Revolution to the New Right*. Santiago de la Nueva Extremadura, Identitas.
- Van Houten, Cornelis 1970: *Tussen Aanpassing en Kritick*. Deventer, Van, Loghum Slaterus.
- Weber, Max 1998: A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés objektivitása. In Weber, Max: *Tanulmányok*. Budapest, Osiris.

E szám szerzői

Czopf Áron eszmetörténész, politológus. A *Kommentár* folyóirat állandó munkatársa és a Századvég Politikai Gondolkodás Kutatóintézetének tagja. Elméleti érdeklődése olyan tárgyköröket érint, mint a biopolitika, térelmélet és modernitáskritika. Utóbbi kapcsán a Batthyány Lajos Alapítvány által létrehozott Nonmodern Filozófiai Kutatócsoportban végzett kutatásokat.

Áron Czopf historian of ideas and political scientist. Editor of the Hungarian-language conservative journal *Kommentár* and member of the Századvég Institute for Political Thought. His theoretical interests include biopolitics, spatial politics, and the critique of modernity. In connection with the latter, he worked in the research group on non-modern philosophy established by the Batthyány Lajos Foundation.

Gyuriss Dániel a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskola PhD-hallgatója. Okleveles politológus, alap- és mesterszakos tanulmányait is a Corvinus Egyetemen végezte. Diplomaszerezését megelőzően régész-technikusként dolgozott az M3-as és M6-os autópályák építéséhez kapcsolódó örökségvédelmi munkálatokban a Magyar Nemzeti Múzeum alkalmazottjaként. Egyetemi tanulmányai mellett az üzemanyagiparban, kőolajtermék-tárolási és -kereskedelmi területen szerzett további munkatapasztalatot. Politikatudományi irányban végzett kutatásai a politikai képrombolásokkal, szimbolikával, emlékezetpolitikával és tömegmanipulációval foglalkoznak.

Dániel Gyuriss a PhD-student at the Doctoral School of International Relations and Political Science at the Corvinus University of Budapest. He is a political scientist, he completed both his bachelor's and master's studies at the Corvinus University of Budapest. Before his graduation, he worked as an archeologist-technician in heritage protection connected to the building of the M3 and M6 motorways as an employee of the Hungarian National Museum. During his studies he gathered work experience in the petroleum industry in the field of oil-product tankage and commerce. His research in political science is dealing with political iconoclasm, symbolism, politics of memory, and mass manipulation.

Kiss Bence Álmos közgazdász és etnográfus, jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskolájának PhD-hallgatója. Kiemelt kutatási területei a városdiplomácia, városmarketing, város- és területfejlesztés és városantropológia.

Bence Álmos Kiss economist and ethnographer, currently a PhD student at the Doctoral School of International Relations and Political Science at Corvinus University of Budapest. His main research interests are urban diplomacy, urban marketing, urban and spatial development, and urban anthropology.

Kurucz Barnabás 2020-ban végzett a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológia mesterszakán, jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója. Főbb érdeklődési területei közé tartozik a szociálpolitika-történet, a német klasszikus szociológia és a történeti szociológia.

Barnabas Kurucz graduated from the Pázmány Péter Catholic University in 2020 with a master's degree in sociology and is currently a student at the Pázmány Péter Catholic University Doctoral School of History. His main areas of interest include history of social politics, German classical sociology, and historical sociology.

Pap Milán politológus, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóintézetének munkatársa. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem óraadója. Politológusi diplomáit az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen és a University of Sheffielden szerezte. Az ELTE ÁJK Politikatudományi Intézetében doktorált, 2017-ben. Kutatási területe a második világháború utáni államszocializmus ideológiája és politikai vezetése, az ideológia jelensége és a politikai realizmus irányzata. Számos tanulmánya jelent meg hazai és külföldi folyóiratokban, több kötet szerkesztője. Eddig megjelent két monográfiája: *Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban* (NKE, 2015) és *A párttal, a néppel... Eszmék és politikai mozgósítás a Kádár-korszakban* (MCC Press, 2021).

Milán Pap political scientist and research fellow at the Thomas Molnar Institute of Advanced Studies, National University of Public Service. He is a lecturer at Pázmány Péter Catholic University. He graduated from Eötvös Loránd University and the University of Sheffield, and received his PhD from Eötvös Loránd University. His research interests include the ideology and political leadership of post-World War II Hungarian state socialism, the phenomenon of ideology, and the trends of political realism. He has published numerous articles in national and international journals and has edited several volumes. He has published two monographs of the ideology and political mobilization of the Kádár regime: *Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban* (NKE, 2015) and *A párttal, a néppel... Eszmék és politikai mozgósítás a Kádár-korszakban* (MCC Press, 2021).

Pecsők László levéltáros, történész, Budapest Főváros Levéltárának munkatársa. Kutatási területei: a főváros tömegközlekedése az első világháború után, Magyarország sporttörténete, a kőbányai sörgyárak története.

László Pecsők archivist, historian, an employee of the Budapest City Archives. His research interests are public transport of Budapest after the World War I, sports history of Hungary, history of the breweries of Kőbánya.

Tóth Gábor néprajzkutató. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Történelemtudományi Doktori Iskola Európai Etnológia Doktori Program doktorandusza. Kutatási terület: Budapest második világháborús ostroma, az 1950-es évek zárt táborrendszere.

Gábor Tóth ethnologist and folklorist. A PhD student at the Doctoral School of History at Eötvös Loránd University. His main research interests are the siege of Budapest, the Hungarian GULAG – closed camps in Hungary.

Zsigó Zsanett közgazdász, jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskolájának PhD-hallgatója és a Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány junior kutatója. Főbb kutatási területei a versenyképesség, élhetőség, város- és területfejlesztés.

Zsanett Zsigó economist, currently a PhD student at the Doctoral School of International Relations and Political Science (Corvinus University of Budapest) and a junior researcher at the Századvég Centre for Public Knowledge Foundation. Her main research interests are competitiveness, liveability, urban and regional development.

